

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2015

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- ШАТІЛО Л.О. «Ігри» на плоских поверхнях неонеолітичної доби Південно-Східної Європи 3
- ПАНКОВСЬКИЙ В.Б. З історії досліджень металовиробничого оснащення зрубної спільноти 14
- ІВЧЕНКО А.В. Рідкісні елліністичні амфори з некрополя Ольвії 25
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Економічні наслідки походів Гедиміна 20-х рр. XIV ст. 33

Articles

- SHATILO L.O. «Board Games» of Neo-Copper Age in South-Eastern Europe 3
- PANKOVSKIY V.B. From the History of Research of Equipment for Metal Production in the Wood-framed Graves Cultures 14
- IVCHENKO A.V. Rare Hellenistic Amphorae from Olbian Necropolis 25
- KOZUBOVSKIY G.A. Economic Consequences of Gedymin's Campaigns in the 1320s 33

Публікації археологічного матеріалу

- СКОРІКОВ В.А. Ранньопалеолітичне місце-знаходження Суходол у Середньому Подонцов'ї 44
- ЛИСЕНКО С.Д., ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Є.І., РАЗУМОВ С.М., МАКАРОВИЧ П.К. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна 58
- КОТЕНКО В.В. Елліністичні глечі з поселення Маслини 78

Publications of Archaeological Materials

- SKORIKOV V.A. Sukhodol, a Lower Paleolithic Locality in the Donets River Middle Area 44
- LYSENKO S.D., SHKLIAREVSKIY Ye.I., RAZUMOV S.M., MAKAROVYCH P.K. Barrow Cemetery of Komarivska Culture near Bukivna Village 58
- KOTENKO V.V. Hellenistic Jugs from Maslyny Settlement 78

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки початку 2000-х років)

87

VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V. Fibulae of the Period from the 5th to the First Half of the 8th centuries from Poltava Region (Findings of the early 2000s)

ХАРДАЄВ В.М. Кочівницькі поховальні комплекси кінця VI—VII ст. біля с. Василівка на Херсонщині

107

KHARDAIEV V.M. Nomadic Burial Assemblages of the Late 6th and the 7th centuries near Vasylivka Village in Kherson Region

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ШЕЙКО І.М. Експеримент з використання античних глиняних світильників

118

SHEIKO I.M. The Experiment On Using Ancient Clay Lamps

Історія науки

History of Science

РОМЕНСЬКИЙ О.О. Руйнування Херсона наприкінці X — у першій половині XI ст.: історіографія попередні висновки

123

ROMENSKYI O.O. Demolition of Cherson at the End of the 10th — in the Middle of the 11th century: Historiography and Preliminary Conclusions

МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С. Ліпна кераміка північно-західного походження в матеріалах черняхівської культури: історіографія питання

129

MYLASHEVSKYI O.S. Handmade Ceramics of North-Western Origin among the Materials of Cherniakhiv Culture: Historiography of the Issue

Рецензії

Book Review

ВАЛЬЧАК Рец.: С.А. Скорий, Р.В. Зимовец «Скифские древности Крима. Материали одной коллекции»

135

VALCHAK Re.: S.A. Skoryi, R.V. Zymovets *Scythian Antiquities in the Crimea. Materials of One Collection*

Хроніка

News Review

Проблеми бронзового віку Євразії у науковому доробку Віталія Васильовича Отрошенка (до 70-річчя вченого)

137

Problems of the Bronze Age in Eurasia in the Scientific Works of Vitaliy Vasyliovych Otroshchenko (to the 70th Anniversary of the Scholar)

До 70-річного ювілею Георгія Івановича Шаповалова

141

To the 70th Anniversary of Heorhiy Ivanovych Shapovalov

До 60-річчя Андрія Юрійовича Алексєєва

To the 60th Anniversary of Andriy Yuriyovych Alekseyev

Пам'яті Валентини Володимирівни Крапівіної

To the Memory of Valentyna Volodymyrivna Krapivina

Сторінки з життя (пам'яті Володимира Опанасовича Круца)

Pages of Life (To the Memory of Volodymyr Opanasovych Kruts)

Наші автори

151

Our Authors

Список скорочень

152

Abbreviations

Здано до набору 22.06.2015. Підписано до друку 24.09.2015. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 370 прим.

Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

Л.О. Шатіло

«ІГРИ» НА ПЛОСКИХ ПОВЕРХНЯХ НЕО-ЕНЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розглядається гіпотеза, згідно з якою деякі артефакти (астрагали, конуси та предмети з системою лунок) доби неоліту та енеоліту з території Південно-Східної Європи могли використовуватися як приладдя для проведення давніх «ігор» або віщувальних практик.

К л ю ч о в і с л о в а: Південно-Східна Європа, неоліт, енеоліт, «ігри», астрагали, конуси, гральні дошки.

На території Південно-Східної Європи¹ за доби ранніх землеробів (неоліт, енеоліт) виявлено низку предметів, призначення яких викликає дискусії. Це астрагали², фішки³ та плоскі предмети з системою отворів. Деякі дослідники вважають, що вони могли використовуватися як інвентар для проведення «ігор»⁴ (Биби́ков 1953, с. 201; Маркевич 1981, с. 170—171;

Chokadziev 1995, с. 141—147; Чохаджиев 2007, с. 124—125, 291—293; Shatilo 2011, р. 112—116). Однак автори, по-перше, не завжди наводять аргументацію на користь такого твердження, а, по-друге, не розглядають ці категорії речей комплексно. З іншого боку, є доволі потужний пласт літератури, присвяченої давнім іграм — їх походженню, еволюції тощо (напр.: Bell 1980; Тайлор 1989, с. 66—73; Binsbergen 1996). Але цим авторам предмети з Південно-Східної Європи, очевидно, невідомі. Поза тим, у цих роботах знову ж таки практично немає цілісного аналізу сукупності можливих речей, які могли використовуватися для проведення «ігор». Основна увага приділяється походженню та опису дошок або гральних площин, аналіз фішок чи астрагалів майже відсутній. Також є низка праць, присвячених конусам, півсферам та іншим подібним виробам, які, залежно від трактування, фігурують під різними назвами, але версія щодо ігрового призначення цих речей у них не розглядається (Budja 1992; 1998; Prijetelj 2007). Зробимо спробу детальніше проаналізувати можливість використання декількох груп артефактів з Південно-Східної Європи для «ігор». Предмети для таких «ігор» пропонується розглядати в комплексі.

Артефакти з Південно-Східної Європи

Астрагали відомі, зокрема, на території Румунії (Бонтешти) та Болгарії (Мадара, Коджа-Дермен), в Україні (наприклад, поселення Лука Врублівецька, Поливанив Яр)⁵ (Биби́ков

¹ Детальніше про межі Південно-Східної Європи див.: Шатіло 2012, с. 110—118.

² Астрагал — таранна кістка метатарзального суглоба. У свійських і диких парнокопитних тварин вона має специфічну форму і при падінні на горизонтальну поверхню може опинитися на одній із чотирьох сторін (Стрельник, Хомчик, Сорокина 2009, с. 34), усі сторони кістки різні. Через цю властивість астрагали здавна використовували для ігор або ворожіння (як прототип грального кубика). Для гри або ворожіння найкраще підходили дрібні астрагали, що належали вівцям, козам тощо.

³ У літературі немає однієї назви для них: конуси, маленькі глиняні конуси, мініатюрні глиняні предмети (фігурки), конічні глиняні печатки на круглій основі, об'ємні знаки, хлібці, глиняні вироби геометричних форм, дископодібні вироби, кульки, напівсфери, лінзоподібні диски, маленькі диски, гудзики, декоративні та інші предмети, циліндри, жетони, вушні затикачки, затикачки для носа, глекоподібні фішки, прямокутні вироби невідомого призначення тощо (Видейко 1987, с. 32—33; Budja 1998, с. 222; Видейко 2004, с. 469—471).

⁴ Під «іграми» розуміється категорія предметів, відомих в англомовній літературі як «board games», а в російській мові як «настільні». В спеціальній літературі подібні ігри іноді називають «сидячими». Проте часто в такі ігри грали просто на «дошці», прокреслений у скелі, на піску або землі, тобто поверхня для «гри» створювались прямо на конкретному місці. Через це для більшої коректності та зручності пропонуємо вживати термін «площинні» для цілої групи «ігор», які будуть розглянуті в статті.

© Л.О. ШАТИЛО, 2015

⁵ До цієї групи знахідок С.М. Бібіков пропонував додати фаланги биків з отвором посередині. Подібні речі знайдені на трипільських поселеннях Лука

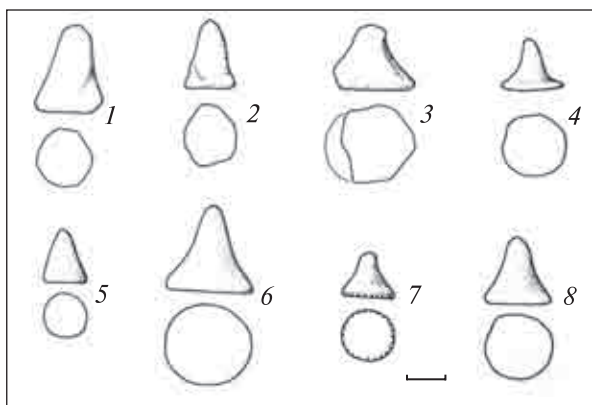

Рис. 1. Глиняні «конуси» з поселень: 1–3 — Моверна вас; 4 — Ходмезувасархелі-Вата; 5 — Породін; 6 — Пловдив-Ясса тепе; 7 — Ізвоаре; 8 — Езерово-Варна (за М. Буджою 1998)

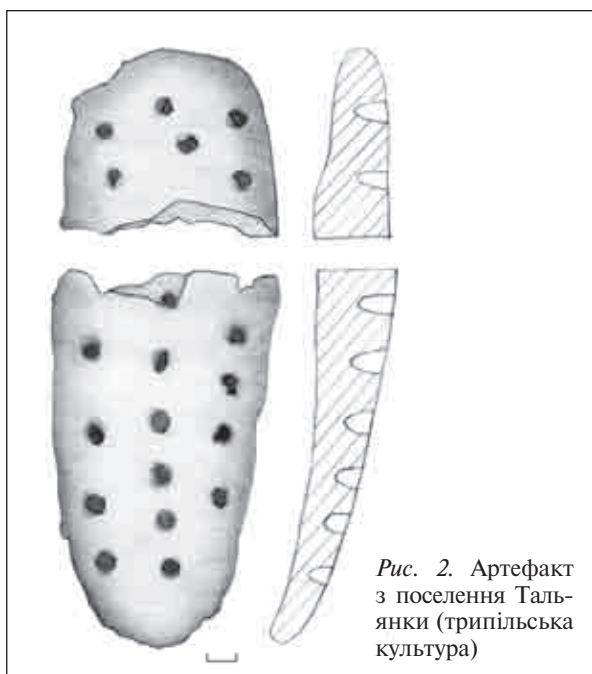

Рис. 2. Артефакт з поселення Тальянки (трипільська культура)

1953, с. 201; Маркевич 1981, с. 170–171). Невеликі предмети з глини (конуси, півсфери) доволі часто трапляються на території Південно-Східної Європи (рис. 1). Ці предмети з'явилися за раннього неоліту та з певними перервами побутовали до кінця енеоліту: Неа-Нікомедія, Караново 1 і 2, культури Старчево-Криш-Кереш, культура лінійно-стрічкової кераміки, Вінча, Прекукутень, Кукутень-Трипілля та ін. (Биби́ков 1953, с. 201; Маркевич 1981, с. 170–171; Budja 1998; Prijatelj 2007). Окрім фішок і астрагалів, у зазначеному регіоні є знахідки ще

Врублівецька, Сабатинівка II та в Болгарії — Мадера Русе, в печері Моровиця. Він вважав, що фаланги могли бути продовженням місцевої донеолітичної традиції та використовуватися як астрагали (Биби́ков 1953, с. 201).

Рис. 3. «Предмети з ямками» (за С. Чохаджиевим 2007)

однієї категорії, яку не можна трактувати однозначно — це предмети різного розміру та форми, на які нанесена система лунок.

До таких належить предмет незвичної форми, виявлений у 2003 р. на поселенні Тальянки трипільської культури (Круц, Корвин-Питотровский 2005, с. 16–17, 41, 44; Shatilo 2011). Від нього вціліло два фрагменти (завдовжки 13 і 6,5 см, завширшки 8,0 см), за якими можна відновити первинну форму овалу (рис. 2). Артефакт деформований через вторинний випал. На верхній площині виробу нанесено загостреним предметом, 0,7 см у діаметрі, три ряди круглих ямок. Невиразні фрагменти схожих виробів знайдені в 30-і р. XX ст. на трипільських поселеннях Костіша та Кадіївка⁶ (середній Дністер).

За часів раннього енеоліту «предмети з ямками» були доволі поширені в басейні р. Струма, в Південно-Західній Болгарії (Chokadziev 1995; Чохаджиев 2007, с. 124–125, 291–293). Речі цієї категорії являють собою невеликі квадратні дошки зі сторонами від 10 до 15 см, з 16 отворами, розміщеними в чотири ряди. Дошки поділяють на чотири варіанти (рис. 3). Такі артефакти доволі численні (наприклад, на поселенні Слатіно, знайдено 75 екз.). Крім поселення Слатіно вони відомі й на інших поселеннях в районі р. Струма-Сітагруа, Струмско, Болгарчево (Elster, Renfrew 2003, pl. 11. 27), а також, можливо, Перник (Радунчева 1981, с. 14, рис. 3, 1) і Коларово (Перничева 2001, с. 125, дошка 43. 13). Дошки декоровані в основному комбінаціями з прямих і ламаних ліній, ромбовими та меандровими мотивами, рідше — спіралями (Chokadziev 1995, р. 141–147; Чохаджиев 2007, с. 124–125, 291–293).

Таким чином, є низка предметів, які можуть розглядатися (за однією з версій) як приладдя для «гри». Варто уточнити, що поняття «гра»

⁶ Вони були інтерпретовані Т.С. Пассек як підставки під статуетки (Пассек 1949, с. 95, 117)

для позначення таких предметів первісної епохи вживається виключно умовно, цей термін не повністю відображає їх функціональне призначення. Більшість «ігор» могли бути пов'язані з віщувальними та гадальними практиками, які ряд дослідників вважають первинними. Проте використання для таких артефактів словосполучень «предмети для ворожіння» чи «гадальний інвентар» також не видається коректним, оскільки ці дії у первісних суспільствах провадилися не лише з використанням таких речей. Крім того, астрагали, фішки та дошки могли використовуватися з різною метою або бути поліфункціональними. Ці речі можна називати приладдям для «площинних ігор», оскільки в пізніші часи такі предмети використовували для проведення «справжніх ігор», що задокументовано писемними джерелами.

Аналогії

Речі, дуже схожі на артефакти з Південно-Східної Європи, відомі з неолітичної доби. Конуси з'явилися наприкінці IX тис. до н. е. в докерамічному неоліті в Південно-Західній Анатолії (Чайоню, Грітіль, Кан-Хасан), у Леванті (Айн-Газал, Ієрихон, Бейсамун, Бейда, Мегиддо), а також у Північній Месопотамії (Березкин 2000, с. 334—338).

Перші «дошки» так само датуються неолітом. Одна з найраніших походить з поселення Аїн Гхазал, Йорданія, VI тис. до н. е. (рис. 4-а). Дві цілі дошки та фрагмент знайдено в Бейдхі. Ще одну дошку знайдено в неолітичному шарі в місцевості Чагха Сефід у Західному Ірані (Rollefson 1992, р. 1—5).

За доби бронзи артефакти такого типу були поширені на значній території Близького Сходу та Єгипту. Згодом ігри на площині з'явилися в багатьох цивілізаціях Старого та Нового світу (Murray 1952; Bell 1980; Schädler, Dunn-Vaturi 2009). Збереглися деякі назви таких ігор — сіга, сенет, го тощо (Smith 1956; Rothöhler 1999, р. 10—23; Romain 2000, р. 11—38). Не знаючи правил гри, дослідники часто називають кожен конкретну знахідку по-своєму — «гра на 58 дірок», «гра на 30 квадратів» тощо, тобто умовно-описово (Dunn-Vaturi 2010). Іноді їх називають за місцем знахідки — гра типу «ур», або за характерною особливістю — «собаки та шакали» (Dunn-Vaturi 2000, р. 107—111). Щодо дошок для гри, то вони були різноманітні за формою (коло, квадрат, прямокутник, птах, жаба, скорпіон та ін.), за матеріалом (дерево, кістка, глина) та за характером «полів» для фі-

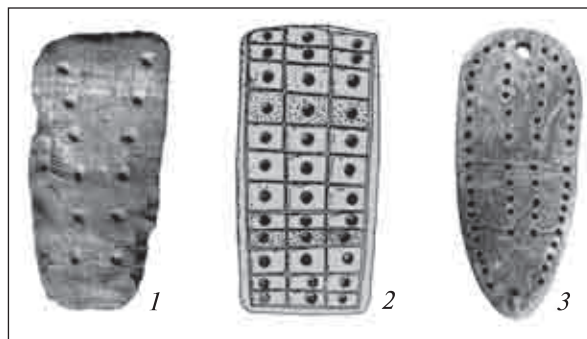

Рис. 4. Гральні дошки: 1 — з поселення Аїн Гхазал (за Г. Ролефсоном 1992); 2 — з поселення Сузи (за А. Дунн-Ватурі 2010); 3 — «Гра на 58 дірок», Тепе Сіалк (за А. Дунн-Ватурі 2010)

шок. Подібні «ігри» не завжди мали спеціальну основу. Так у Давньому Єгипті їх можна відшукати на дахах храмів (Ancient Board ...). Схожі системи отворів, вибиті у скельному ґрунті, знайдено на пам'ятках набатейської культури в давній Петрі (там само).

Класифікація

Видається доречним поділити наявні дошки (або поверхні для гри) за формою лунок на три основні типи:

- 1) з маленькими вузькими лунками (рис. 4);
- 2) з великими отворами, що мають пологі краї (рис. 5-в);
- 3) з плоскою поверхнею, яка може умовно розмежовуватися, наприклад, на квадрати (рис. 5, г).

Виділення трьох типів поверхонь для подібних «ігор» можливе лише при розгляді значного пласту різночасових знахідок, зокрема й етнографічних аналогій. Та все ж такий поділ є принциповим, оскільки всі три види потребують різного роду фішок. Якщо на дошці першого типу в отвір можна вставити лише одну (видовжену та тонку) паличку-фішку, то в другому передбачається можливість заповнення лунки декількома предметами. Для третього типу найзручнішими будуть конуси або півсфери з плоским низом. У цьому відношенні цікавий виріб з Ірану, з поховання джирофтської культури (Schädler, Dunn-Vaturi 2009), де, можливо, зафіксовано процес трансформації вузьких лунок для фішок (тип 1) у накреслені квадрати (тип 3) (рис. 4, 3).

Виявити власне фішки під час розкопок проблематично. Якщо йдеться про дошки з маленькими лунками, то фішки представляли собою маленьку паличку, що часто завершувалася голівкою тварини — кішки, коня, мавпи, собаки, шакала та ін. (рис. 6). Такі предмети знайде-

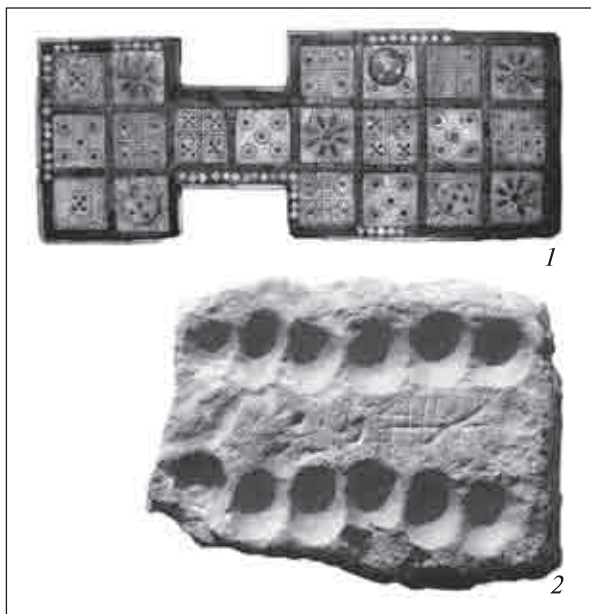

Рис. 5. Гральні дошки: 1 — для гри типу «Ур» (за П. Ромайном 2000); 2 — для манкали з Белградської фортеці (за В. Вікі та Й. Вукові 2010)

ні в Єгипті (рис. 7; Dunn-Vaturi 2000). Найчастіше вони були виготовлені з дерева (через що їх майже не знаходять в інших регіонах), рідше — з кістки. Фішки з кістки часто інтерпретують як шпильки або іграшки (там само 2000). Для ігор з великими лунками як фішки використовувалися найрізноманітніший матеріал — зерна, камінці, насіння, що підтверджується численними етнографічними свідченнями. Для гри на дошці з плоскою поверхнею підходили маленькі предмети у вигляді конусів або напівсфер, які найкраще представлені та нині відомі в значній кількості (рис. 8).

Етнографічні паралелі

Щодо етнографічних паралелей подібним іграм, то найкраще вони досліджені на прикладі гри манкала. У світі нараховується близько 279 назв цієї гри або, точніше, групи ігор (Voogt 1999; 2000). Зовні дошки схожі на артефакти перших цивілізацій. На них (або просто на землі, що, за етнографічними даними, іноді навіть популярніше за власне дошки) наноситься система з широких лунок з пологими стінками (Voogt 1999). Такі дошки можна віднести до другого типу за запропонованою класифікацією. Як правило, на дошках для манкали є спеціальні заглибини для фішок по боках, так зв. корзинки. Фішками слугує найрізноманітніший матеріал (найчастіше той, що є під руками) — зерна, палички, мушлі, камінці

Рис. 6. Фішка із завершенням у вигляді фігури мавпи з поселення Сузи (за А. Дунн-Ватурі 2000)

(рис. 9; 10). До цієї групи «ігор» належать неолітичні артефакти з Йорданії, деякі знахідки з Єгипту та прокреслені на скелі «дошки» з Петри (рис. 11; Ancient Board ...). Звичайно, це лише припущення, оскільки перші зафіксовані письмові свідчення про манкалу належать до середньовічного часу, коли вона розповсюджувалася паралельно з ісламом (Binsbergen 1997; Biki, Vuković 2010).

Отже, площинні «ігри» на вигляд доволі різні. Через це виділення трьох типів поверхонь для гри видається актуальним. Це дозволяє уточнити термінологію — наприклад, предмети з вузькими лунками навряд чи можна буде відносити до ігор типу манкала. З іншого боку, це допоможе більш чітко розглядати сам матеріал. Наприклад, якщо звернемося до предметів з Південно-Східної Європи, то вони також розпадаються на три типи — трипільські «дошки» можна віднести до першого типу, де в якості фішки можна було використовувати видовжену палицю. Предмети «з ямками» можна віднести до другого типу, що передбачає заповнення лунок різними дрібними предметами, а численні фішки могли використовуватися на плоскій поверхні, тобто в третьому типі (або ж для інших цілей). Такий поділ показує синхронність побутування різних варіантів «ігрових» артефактів у Південно-Східній Європі.

Хоча предмети для «ігор» надзвичайно різноманітні, є те, що об'єднує ці речі в одну категорію. Для «гри» потрібна власне поверхня, фішки, а також іноді гральний кубик або його заміник (наприклад, «кості») ⁷. Поза тим, лунки на поверхні зроблені не в хаотичному порядку, а утворюють певну систему та зазвичай розміщені паралельно. Ці риси поєднують «ігри» на площині, які, на думку В. Бінсбергена, були надкультурним явищем у давньому світі та, попри відмінності, були дуже схожі (Binsbergen 1996).

⁷ Здебільшого знайти весь «ігровий» комплект на одному поселенні не можна (Dunn-Vaturi 2000, p. 109).

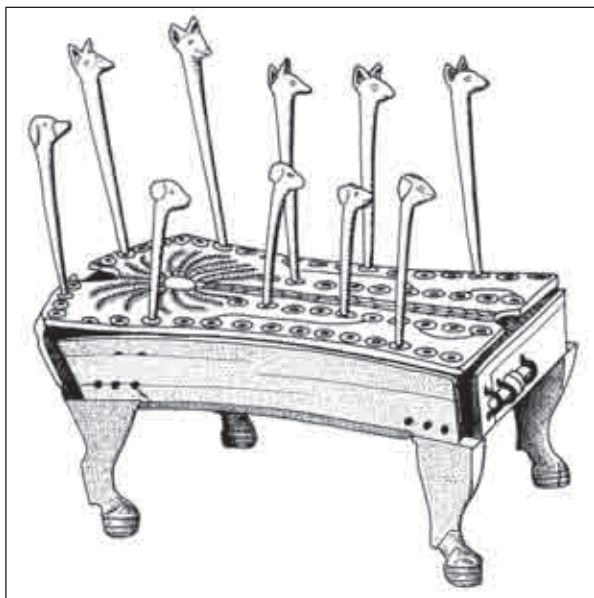

Рис. 7. Гра у вигляді пальмового дерева, Фіви, Єгипет (за А. Дунн-Ватурі 2000)

Аналіз

Таким чином, означені речі мають спільні риси і між собою, і з предметами з Південно-Східної Європи. На ранньоземлеробських дошках з цього регіону лунки теж утворюють систему, а фішки за формою ідентичні. Але постає запитання, чи коректно аналізувати зазначені речі в контексті «ігрового» інвентарю? Для подібних предметів ранніх цивілізацій це засвідчують писемні джерела, так само як і етнографічні аналогії. Артефакти первісних часів «німі», крім того, вони не такі виразні, особливо «трипільські дошки». Сам факт того, що ці речі можна віднести до кола «ігрових» доволі суперечливий, і не всі дослідники поділяють таку думку (Budja 1998; Видейко 2004). Тож варто детальніше їх проаналізувати, аби не піддатися спокусі шукати прояв гри в певних знахідках. Треба зрозуміти, чи могли неолітичні та енеолітичні предмети з Південно-Східної Європи потенційно використовуватися для «гри».

Один з відомих дослідників походження площинних ігор В. Бінсберген вважає, що є декілька контекстів, аби ідентифікувати певний предмет як «ігровий» (Binsbergen 1997):

- унікальний контекст, коли артефакт, який може бути інтерпретований як грайна дошка або ігрова частина, був знайдений серед інших синхронних йому;
- повторювальний, систематичний контекст для будь-якого новознайденого артефакту за умови існування більш ранніх аналогій, які наукове співтовариство вже погодилося

Рис. 8. Дошка з фішками, Ел Махасни, Єгипет (за П. Романом 2000)

Рис. 9. Традиційна дошка для манкалі з фішками

вважати «ігровим», а також схожих знахідок, пов'язаних у просторово-часовому сенсі з артефактом, про який ідеться, хоча вони можуть інтерпретуватися і як неігрові;

- інтерпретаційний контекст, представлений відносно рідко, коли фахівець має дуже детальні знання щодо фактичних практик (гри) людини, або за наявності текстових свідчень про артефакти чи подібні об'єкти.

Автор також застерігає, що «археологія та культурна антропологія виявили гру як плідну тему, будь-який артефакт тепер ризикує бути інтерпретований з боку гри так само, як покоління тому така інтерпретація як «культовий» або «ритуальний об'єкт» була настільки стандартною, що можна було задатися запитанням, як з усією цією магією та ритуалами люди в минулому ще знаходили час, щоб виробляти і споживати харчі» (Binsbergen 1997, р. 23). Якщо ж речі не «вписуються» в наведені В. Бінсбергенем контексти і ми не можемо бути певні, що маємо справу з «настільними іграми», варто проводити детальніший аналіз знахідок, зокрема і з Південно-Східної Європи. Для цього слід оцінити кількість (масовість) предметів і час побутування та спробувати розглянути можливість їх використання як ігрового приладдя.

Кількість трьох категорій артефактів з Південно-Східної Європи різна. Якщо фішки є доволі масовим матеріалом, то «дошок» відомо дуже мало. Однією з причин цього може

Рис. 10. Традиційна дошка для манкалі з Олінда Келії (за А. Вуготом 2000)

бути погана збереженість археологічного матеріалу. Для «гри» також не обов'язково потрібна була спеціально виготовлена поверхня — підходив і пісок, і земля. Крім того, археологи не завжди можуть інтерпретувати матеріал, не знаючи аналогій. Через це подібні речі не часто потрапляють до каталогів. Кількість і різноманітність подібних речей, схоже, може бути більша.

Час побутування таких речей також різний. Якщо фішки відомі з раннього неоліту до енеоліту включно, то дошки й астрагали знаходять на пам'ятках лише доби міді. Всі три категорії предметів у Південно-Східній Європі з'явилися пізніше, ніж на Близькому Сході. Враховуючи, що неолітизація Південно-Східної Європи могла відбутися за участі мігрантів з Близького Сходу (напр.: Тодорова, Вайсов 1993; Todorova 1995; Титов 1996; Ozdogan 1999; Perles 2001; 2003), то й прилади «для гри» могли поширюватися разом з цим населенням. Ці більш ранні речі, схоже, мали те саме призначення, що й знахідки з Південно-Східної Європи. Щоб зрозуміти, чи могли всі ці предмети бути «ігровим» інвентарем, звернемося до проблеми походження ігор на площині.

Проблема походження ігор на площині

Час і місце походження «ігор» простежити практично неможливо, тому, якщо ми спробуємо наблизитися до розуміння причин їх виникнення, можна буде зрозуміти, і коли це сталося. З цього приводу маємо різні погляди. Перший полягає в тому, що ці речі виникли з суто розважальною метою, тобто як різновид дозвілля, другий зводиться до того, що сучасні ігри є первісним пережитком ворожіння.

Першу концепцію найширше представив Х. Мюррей, якого вважають класичним істо-

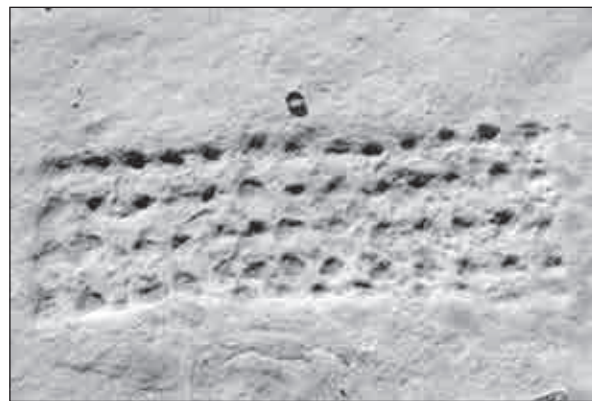

Рис. 11. Гральна «дошка» вибита в скельному ґрунті, Петра (за Ancient Board ...)

риком виникнення ігор і який присвятив свою діяльність збору інформації щодо ігор на різних континентах, починаючи від найдавніших часів, а також склав їх класифікацію та бібліографію (Murray 1952). Він вважав, що ігри були наслідком появи вільного часу, а також стверджував, що немає жодного зв'язку між іграми та практикою ворожіння.

Протилежної думки дотримувався американський антрополог С. Кулін, який вивчав ігрові практики американських племен на північ від Мексики. Він був переконаний, що походження ігор слід шукати в практиках прококування та ворожіння (Culin 1907). Порівнюючи ігри в «цивілізованому» суспільстві та «варварському», він дійшов висновку, що за певної подібності, між ними є принципова різниця: «цивілізовані» люди грають для розваги та щоб заповнити час, а «варвари» — для ворожіння та проведення священних дій. На користь своїх поглядів він навів гральні карти, які й зараз використовуються для ворожіння. Отже, С. Кулін пов'язував виникнення ігор не зі свідомим винаходом, а пережитком тих далеких часів і умов виживання, за яких вони побутували в магічних обрядах, головним чином, як засіб ворожіння. Ці «ігри», ґрунтуючись на певних фундаментальних уявленнях про Всесвіт, характеризуються певною подібністю та ідентичністю в усьому світі (Culin 1907).

Наприкінці ХХ ст. у полеміку з Х. Мюрреєм вступив В. Бінсбергер, який у своїй праці навів численні паралелі між площинними «іграми» та геомантиєю (ворожінням на землі). Автор пов'язує виникнення «ігор» на плоскій поверхні з добою неоліту, а раніше, на його думку, їх шукати марно (Binsbergen 1997).

З переходом до землеробства відбулися значні зміни в способі життя давнього населення. Змінилась і сама свідомість людей. З роз-

витком цієї галузі стали вагомішими поняття простору та часу, відбулося перевизначення людиною цих понять (Binsbergen 1997).

Культивуючи рослини та приручаючи тварин, людина почала змінювати природу відповідно до своїх потреб. Водночас певна частина навколишнього середовища (простору) повинна була бути відмежована (куди діяльність інших спільнот не поширювалася). *«Це було необхідно для того, щоб займатися землеробством і визначити право власності як на землю, так і на вилучене на ній. ... Цей простір, власне «поле», мав, у свою чергу, свій внутрішній поділ, а винахід плуга автоматично систематизував цю трансформацію в більш-менш прямі борозни»* (там само, р. 15).

Що ж до поняття часу, то сезонність, яка, без сумніву, була відома ще палеолітичним мисливцям/збирачам, стала дуже важливою за доби неоліту. Залежно від зміни річного циклу, землероб заздалегідь планував підготовку землі, проведення сівби та збору врожаю в ті періоди, коли вони були найпродуктивнішими (тобто, очікування було розрахованим, спрямованим на своєчасні дії людини з підготовки ґрунту, посадки, прополки та збору врожаю в призначений час).

Саме аналіз формальних маніпуляцій з простором і часом дозволив В. Бінсбергену зробити припущення про виникнення ворожіння, як і площинних «ігор» у добу неоліту. Описуючи конкретну образність манкалі та геомантії, він звертає увагу на те, що вона, в першу чергу, простежується протягом неоліту в контексті занять тваринництвом, землеробством, мисливством, протоастрономією та культом землі (Binsbergen 1997).

І в грі, і у ворожінні відносини між людиною та її фізичним середовищем, а також між людиною та її соціальним середовищем (з їх конфронтацією та конкуренцією) схематизуються і переносяться на «гральну» дошку, де діють встановлені правила, де є партнери, вороги чи відьми. Вони уособлюються матеріальними об'єктами (фішками), часто антропоморфними, що рухаються у своєму заміннику в часі та просторі — як правило, взаємодіючи з іншими особами, представленими подібним чином (там само).

Фундаментальним образом (основною схемою) на площині для манкалі є серія з кількох паралельних ліній, часто накреслених на землі, з низкою ямок, зроблених уздовж ліній. Така сіткоподібна схема, характерна як для манкалі («го» та для інших площинних ігор), так і для геомантії-ворожіння, безумовно, нагадує поділені поля (Smith 1956; Binsbergen 1997).

Для успішного виконання землеробських робіт і занять тваринництвом повинні були бути створені форми соціальної організації з чіткою системою правил і цінностей. Така система регуляції стосунків за певними правилами (правилами гри) пронизує усі аспекти соціальної поведінки будь-якої людської культури — ритуальні, мовні, художні, сімейні та суспільні. Однією з основних ознак «ігор» на площині є також наявність правил і розробка стратегій. Статистичні міжкультурні порівняння показують, що стратегія ігор — таких, як манкала — зазвичай характерна для суспільств з певним рівнем структурованості. С. Сімпсон і В. Бінсберген вважають, що є певний зв'язок між формальними правилами гри та складнішим характером спільнот, які виникли в результаті неолітичної революції (Binsbergen 1997).

На останок В. Бінсберген вказує на те, що не варто виключати паралельного, а не послідовного розвитку ворожіння та гри манкала. Можливо, обидві діяльності були пов'язані з одними речами та, ймовірно, розроблялися пліч-о-пліч з використанням тих само приладів на тлі змін, що сталися в неоліті.

Етнографічні джерела

Для підтвердження міркувань щодо неолітичного (землеробського) контексту появи площинних ігор дослідники звертаються до етнографічних джерел, у першу чергу, до даних про сімейство ігор манкала, оскільки вони: 1) можливо, є одними з найархаїчніших, що дійшли до наших днів; 2) досі дуже поширені, зокрема в доволі ізольованих від глобалізованого світу племен (рис. 12).

Землеробський символізм манкалі зафіксований передусім у термінах, що вживаються у процесі «гри». У всіх її варіантах і по всій території поширення один хід називається «посів», де гравці можуть потрапити в так зв. «голод», коли всі лунки одного гравця стають порожніми. Деякі варіанти назв цієї гри перекладаються як «магічне засівання». Лунки на дошці або видовбані в землі називаються «будинки» (Culin 1894, р. 597), «поля» (Driedger 2000) або «загін для худоби» (обгороджене місце).

Спостереження також показали низку обмежень, пов'язаних з грою. Так, у традиційних громадах не кожний і не завжди міг грати в манкалу. Гра часто обмежувалася не тільки статтю, віком і статусом, а й простором і часом. Для низки територій Африки манкала, головним чином, гра дорослих чоловіків. Жінки зде-

більшого не допускаються до неї (Ророва 1976, р. 440). В Азії ситуація була дещо інша: в Індії (Claus 1987) і на Мальдівах є деякі варіації манкалі, в які дозволяється грати тільки жінкам і дітям (Voogt 1999, р. 108), а на о. Ява — виключно молодим дівчатам з благородних сімей.

Манкала зазвичай пов'язана з різними урочистостями, церемоніями та ритуалами. У багатьох племен найкращим часом для гри в манкалу є похорон, весілля та ізоляція, що передусе посвяті хлопчиків (Townshend 1979, р. 794—796). Спостереження демонструють зв'язок гри з поховальними звичаями. В Індонезії на гру в манкалу накладалося табу в усіх випадках за винятком періоду трауру, після смерті коханої, під час неспання та церемоній, пов'язаних з похованням (Binsbergen 1997). У манкалу часом грають також для того, щоб викликати дощ або стимулювати ріст рослинності, через що найкращим часом для гри був період посухи, а під час сезону дощів використовувати насіння як фішки заборонялося (Ророва 1976, р. 440).

Ще однією важливою характеристикою манкалі та геомантії є дуалізм. Як ворожіння, так і ігри характеризуються не лише наявністю формальних правил, але й насиченістю цих правил фундаментальними структурними темами (наприклад, такими основними опозиціями, як парне/непарне, чоловіки/жінки, життя/смерть, білий/чорний), які формують основу для багатих образів і динаміки проведення сесії при ворожінні або грі (Binsbergen 1996).

Як бачимо, етнографічні джерела засвідчують глибоку сакралізацію ігор типу манкала, їх важливу соціальну роль і зв'язок з ворожінням на землі.

Отже, аналіз контексту походження площинних ігор підтверджує потенційну ймовірність існування подібних практик у ранньоземлеробських культурах Південно-Східної Європи. Тож інтерпретація декількох груп артефактів з цього регіону як інвентарю для «ігор» цілком можлива. В першу чергу це стосується астрагалів і дошок. Щодо конусів і півсфер, то питання тут набагато складніше (їх використання слід обговорити окремо).

Конуси та півсфери

Сучасні автори практично не розглядають можливість зв'язку цих маленьких виробів з «іграми»⁸. Серед теорій про їхнє призначен-

⁸ Їх розглядають як печатки для нанесення фарби на тіло або посуд і навіть для прикрашання хліба, як

ня однією з найпопулярніших є гіпотеза, згідно з якою їх використовували для підрахунку різних предметів — зерна, тканин тощо⁹ (Schmandt-Besserat 1992; 1996). Варто зауважити, що ця концепція вибудована на матеріалах із Месопотамії предцивілізаційного часу. Питання, чи потребувала неолітична економіка складної системи підрахунку залишається відкритим. Для того, аби розглядати конуси та півсфери виключно в цьому ключі, потрібна додаткова аргументація. З іншого боку, ці маленькі предмети могли бути багатофункціональними (Perles 2001; Prijatelj 2007). Форма фішок для площинних «ігор» у Стародавньому світі (рис. 8) ідентична конусам і півсферам (напр.: Romain 2000, р. 16). Для кращого розуміння маленьких виробів з Південно-Східної Європи варто було б не виключати ймовірність використання їх (або їхньої частини) як приладдя для «ігор» на площині.

Таким чином, зазначені тут категорії предметів, що на перший погляд є доволі «сумнівними» артефактами, які складно атрибуувати, насправді відкривають широкі можливості з дослідження ранньоземлеробських спільнот Південно-Східної Європи. По-перше, дослідники, розглядаючи ці речі як ігровий інвентар, прагнуть зрозуміти саме населення, що їх використовувало. Так, В. Маркевич здійснив аналіз «трипільських ігор», щоб дослідити рівень інтелекту гравців, і дійшов висновку, що для гри були потрібні аналітичні розумові здібності, вміння добре рахувати та вправність (Маркевич 1981, с. 170—171). С. Чохаджиев вважає, що «предмети з ямками» є атрибутами для розважальної гри, а це, на думку автора, може бути індикатором наявності вільного часу та, можливо, «не-

предмети для укладення договорів по обміну тощо (Budja 1998; Perles 2001; Prijatelj 2007).

⁹ Д. Шмандт-Бессера впустила гіпотезу, відповідно до якої усі фішки стародавнього світу використовувалися для мнемонічних цілей (запам'ятовування інформації), а в епоху Урука (IV тис. до Р. Х.) ці фішки почали запечатуватися у глиняні конверти, на яких попередньо були зроблені відтиски фішок. Через певний час на глиняних конвертах-табличках стали робити лише відтиски фішок, а згодом їх просто малювали. Так, на думку автора, зародилася ідея писемності (коли конверт був замінений на плоску табличку). У монографії Д. Шмандт-Бессера наводиться таблиця співвідношень п'яти десятків типів фішок з найдавнішими знаками ієрогліфічного письма. Вони охоплюють такі поняття як вівця, корова, собака, хліб, масло, мед, пиво, різні види одягу, метал тощо. Втім, ця гіпотеза поділяється не всіма, але переважна більшість дослідників все ж погоджуються із тим, що месопотамські фішки IV тис. до Р. Х. являли собою складну знакову систему.

Рис. 12. Гра в манкалу, Іаньянія, Фірантсоа, Мадагаскар (за А. Вуготом 1999)

однорідної соціальної структури, що була сформована на початку енеоліту» (Чохаджиев 2007, с. 125). Проте, якщо не виходити з позицій виключно розважальної причини появи подібних предметів, реконструкції будуть дещо іншими.

По-друге, ці артефакти з Південно-Східної Європи слугують важливим аргументом у побудові деяких моделей як неолітизації, так і появи енеоліту. Деякі вчені розглядають конуси та півсфери як одну зі складових «неолітичного пакета» (Cilingiroglu 2005) і, аналізуючи хронологію шарів з подібними знахідками, вказують на можливі маршрути освоєння регіону (Budja 1998). Так, для К. Перле маленькі вироби з глини постають одним з аргументів на користь «стрибоподібної» моделі неолітизації. Мігранти являли собою розрізнене насе-

лення з різних поселень, яке було невдоволене своїм життям. Це підтверджується, крім інших аргументів, знахідками у Греції конусів, які походили, ймовірно, з пам'яток Передньої Азії (Perles 2001; 2003). Таким чином, конуси активно долучаються до вивчення різних аспектів історії Південно-Східної Європи за ранньоземлеробської доби.

Нарешті, астрагали, фішки та дошки з розглянутого регіону, демонструючи зв'язок з більш ранніми аналогіями з Близького Сходу, додають нові дані до загальної історії розвитку площинних ігор (або ж до розвитку подібних предметів, якщо не вважати їх «ігровими»). На превеликий жаль, ці знахідки все ще залишаються зовсім не «включеними» до загальної «бази даних» про площинні «ігри».

Березкин Ю.В. У истоков месопотамской письменности и государства. Рец. на: Schmandt-Besserat, Denise. Before Writing. — Austin, 1992. // Археологические вести. — 2000. — 7. — С. 334—338.

Бибииков С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — М.; Л., 1953 (МИА. — 38).

Видейко М.Ю. Глиняные знаки-символы трипольской культуры. Актуальные проблемы историко-археологических исследований // Тез. докл. VI Респ. конф. мол. археологов. — К., 1987. — С. 32—33.

Видейко М.Ю. Об'ємні глиняні символи трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 469—471.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг. — К., 2005.

Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (3—2 тысячелетие до н. э.). — М.; Л., 1949 (МИА. — 10).

Перничева Л. Сондажни проучвания в землището на с. Коларово // Материали за археологията на Средна Струма. — София, 2001. (Разкопки и проучвания, XXVII).

Радунчева А. Праисторически селища (V—II хил. пр. н. е.) Перник. Поселищен живот на хълма Кракра. — София, 1981. — Т. I.

Стрельник М.А., Хомчик М.А., Сорокина С.А. Гральні кості (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 34.

- Стрельник М.О., Сорокіна С.А., Хомчик М.А. Ігри давнього населення України // Теорія та історія культури. — К., 2010. — С. 46—54.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — М., 1989.
- Титов В.С. Неолит Карпатского бассейна. Исследования и материалы. — М., 1996.
- Тодорова Х., Вайсов И. Новокаменната епоха в България (краят на VII—VI хилядолетие). — София, 1993.
- Хейзинга Й. Homo Ludens в тени завтрашнего дня. — М., 1992.
- Чохаджиев С. Неолитни и Халколитни Култури в Басейна на Река Струма. — Велико Тырново, 2007.
- Шаміло Л. Ранній неоліт Південно-Східної Європи: окреслення меж регіону // Праці центру пам'яткознавства. — 2012. — 24. — С. 110—118.
- Ancient Board Games and the Nabataeans // Copyright Can Books (2003) <http://nabataea.net/games3.html>
- Bell R. Board and Table Games from Many Civilizations. — New York, 1980.
- Biki V., Vukovi J. Board Games Reconsidered: Mancala in the Balkans // Етноантрополошки проблеми н. с. год. 5. — 2010. — св. 1. — Р. 183—209.
- Binsbergen W. Time, Space and History in African Divination and Board-games // Time and Temporality in Intercultural Perspective: Studies Presented to Heinz Kimmerle. — Amsterdam, 1996. — P. 105—125.
- Binsbergen W. Board-games and Divination in Global Cultural History: a Theoretical, Comparative and Historical Perspective on Mankala and Geomancy in Africa and Asia (1997) // http://www.shikanda.net/ancient_models/gen3/mankala/mankala1.htm; http://www.shikanda.net/ancient_models/gen3/mankala/mankala2.htm
- Budja M. Pечатniki v neolitskih naselbinskih depozitih v Sloveniji // Porocilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji. — 1992. — XX. — P. 95—110.
- Budja M. Seals, Contracts and Tokens in the Balkans Early Neolithic: Where in the Puzzle // Documenta Praehistorica. — 1998. — XXX. — P. 115—130.
- Chokadziev St. On Early Social Differentiation in the Struma River Basin: The Evidence from the Slatino Settlement // Prehistoric Bulgaria. — Madison, 1995. — 22. — P. 141—147.
- Cilingiroglu C. The Concept of «Neolithic Package» Considering its Meaning and Applicability // Documenta Praehistorica. — 2005. — XXXII. — P. 1—13.
- Claus P.J. Mancala (Cenne) in Tulu Myth and Cult // <http://www.ciil-ebooks.net/html/folklore2/ch9.htm>
- Culin S. Mancala, The National Game of Africa // Annual Report of the U.S. National Museum. — 1894. — P. 597—606.
- Culin S. Games of the North American Indians // Twenty fourth Annual Report of the Bureau of American Ethnology. 1902—1903. — 1907. — P. 1—840.
- Driedger W. Michezo ya Mbao — Mancala in East Africa // <http://www.driedger.ca/mankala/Man-1.html>, <http://www.driedger.ca/mankala/Mankala.pdf>
- Dunn-Vaturi A.-E. «The Monkey Race». Remarks on Board Games Accessories // Board Games Studies International Journal for the Study of Board Games. — Leiden, 2000. — N 3. — P. 107 — 111.
- Dunn-Vaturi A.-E. Board Game, the So-called «Game of 58 Holes» // Near Eastern Antiquities: Iran, Musée du Louvre. — 2010.
- Elster E., Renfrew C. Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968—1970 (2) // The Final Report, Monumenta Archaeologica. 20. Cotsen Institute of Archaeology at UCLA. — Los Angeles, 2003. — Pl. 11, 27.
- Murray H.J.R. A History of Board-games Other than Chess. — Oxford, 1952.
- Ozdogan M. Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in between the Balkans and Anatolia // M. Ozdogan, N. Basgelen Neolithic in Turkey. The cradle of civilization. — Istanbul, 1999. — P. 203—223.
- Perlès C. The Early Neolithic in Greece the First Farming Communities in Europe. — Cambridge, 2001.
- Perlès C. An Alternate and Old Fashioned View of Neolithization of Greece // Documenta Praehistorica. — 2003. — XXX. — P. 99—113.
- Popova A. Les mankala africains (African Mancala) // Cahiers d'Études Africaines. — 1976. — 16 (63/64).
- Prijatelj A. Digging the Neolithic Stamp-seals of SE Europe from Archaeological Deposits, Texts and Mental Constructs // Documenta Praehistorica. — 2007. — XXXIV. — P. 231—256.
- Rollefson G.O. A Neolithic Game Board from Ain Ghazal, Jordan // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. — 1992. — 286. — P. 1—5.
- Romain P. Les représentations des jeux de pions dans le Proche-Orient ancien et leur signification Boardgames // Board Games Studies International Journal for the Study of Board Games. — 2000. — N 3. — P. 11—38.
- Rothöhler B. God of the Boardgames // Board Games Studies International Journal for the Study of Board Games. — 1999. — N 2. — P. 10—23.
- Schädler U., Dunn-Vaturi A.-E. Board Games In Pre-Islamic Persia // Encyclopædia Iranica. (Originally Published: December 15, 2009) <http://www.iranica.com/articles/board-games-in-pre-islamic-persia>
- Schmandt-Besserat D. Before Writing. — Austin, 1992.

- Schmandt-Besserat D.* How Writing Came About. — Austin, 1996.
- Shatilo L.* Board Games in Antiquity: Archeological Artifacts in South-Eastern Europe // Earliest Farmers of Southeastern Europe: Abstract of International Scientific Conference. — Kyiv; Talianki, 2011. — P. 112—116.
- Smith A.* The Game of Go: The National Game of Japan. — New York, 1908.
- Todorova H.* The Neolithic, Eneolithic, and Transitional in Bulgarian Prehistory // Prehistoric Bulgaria. — Madison, 1995. — Vol. 22. — P. 79—98.
- Townshend P.* African Mancala in Anthropological Perspective // Current Anthropology. — 1979. — 20 (4). — P. 794—796.
- Voogt A.J.* Distribution of Mancala Board Games: a Methodological Inquiry // Board Games Studies International Journal for the Study of Board Games. — 1999. — N 2. — P. 104—116.
- Voogt A.J.* Mancala boards (Olinda Keliya) in the National Museums of Colombo // Board Games Studies International Journal for the Study of Board Games. — 2000. — N 3. — P. 91—102.

Надійшла 24.03.2015

Л.А. Шатило

«ПЛОСКОСТНЫЕ ИГРЫ» НЕО-ЭНЕОЛИТИЧЕСКОЙ ЭПОХИ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Рассмотрена гипотеза, согласно которой некоторые группы артефактов (астрагалы, конусы и предметы с системой углублений) раннеземледельческого периода (неолит и энеолит) с территории Юго-Восточной Европы могли использоваться в качестве инвентаря для проведения «игр» или гадательных практик. Анализ этой версии позволил сделать несколько выводов: 1) предметы из Юго-Восточной Европы по форме аналогичны артефактам, которые большинство исследователей считает предметами для игры; 2) подобные предметы появляются в земледельческих культурах, где произошли существенные изменения в мировоззрении населения; 3) астрагалы, конусы и доски с системой углублений появляются в раннем неолите на Ближнем Востоке, и они могли попасть в регион Юго-Восточной Европы в процессе неолитизации; 4) название «игра» для подобных предметов может использоваться исключительно условно, учитывая синкретизм первобытной культуры. Оговоренные в статье артефакты могут служить аргументом при построении моделей неолитизации и появления энеолитических культур в регионе, а также помогают лучше понять древнее население. Наконец, эти предметы расширяют знания относительно общей истории развития «плоскостных игр».

L.O. Shatilo

«BOARD GAMES» OF NEO-COPPER AGE IN SOUTH-EASTERN EUROPE

Discussed is a hypothesis according to which certain groups of artefacts (astragalus, cones, and objects with a system of holes) of the early agricultural period (Neolithic and Copper Ages) from the south-eastern European territory were used as an inventory for play and fortune-telling practices. This version's analysis allowed the author to come to several conclusions: 1) objects from South-Eastern Europe are analogous by their form to the artefacts which most of scholars consider to be the objects for play; 2) such objects appear in agricultural cultures in which there were significant changes in the population's world-view; 3) astragalus, cones, and boards with system of holes appear in the Early Neolithic Near East and they could get to the South-Eastern European area during the neolithization process; 4) naming such objects by «game» can be only conditional, taking into account the syncretism of primitive culture. The artefacts discussed in the article can be used as an argument for developing the models of neolithization and the Copper Age cultures' appearance in the region, they also contribute to the understanding the ancient population. Finally, these objects widen the knowledge of general history of the development of «board games».

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕТАЛОВИРОБНИЧОГО ОСНАЩЕННЯ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОТИ

Оцінюючи наявні знання щодо технічних засобів одного з давніх виробництв, а також способи набуття тих знань, автор виявляє раніше невідомі аспекти історії проблеми, виокремлює провідні напрями дослідження, нові нюанси його методики та процедури.

К л ю ч о в і с л о в а: південь Східної Європи, доба пізньої бронзи, зрубна культурно-історична спільнота, Картамиш, кістяна індустрія, гірничо-збагачувальні знаряддя, функціональний аналіз.

В останній декаді минулого та на початку нинішнього століття у Волго-Ураллі та на Донеччині сталися важливі відкриття у царині інструменталізації гірництва, металургії та металлообробки зрубної спільноти. Таж сировину для бронзових сплавів видобували й обробляли за допомогою гірських порід, деревини та кістки, себто матеріалів, які справіку започаткували знаряддєву діяльність людства. Їхнє використання за доби бронзи, звісно ж, мало виняткові епохальні риси.

Такі знаряддя і прилади були вже деякою мірою знані в науці; а втім, багато інших залишалися донедавна невизначеними, ба більше — нерозпізнаними. З-посеред них — знаряддя з кісток тварин. Аби хоча б ідентифікувати ці витвори як артефакти, досвіду розкопувача з розвиненою уявою нерідко буває замало, тож як найповніший ефект функціональний аналіз має у спільному застосуванні та взаємній верифікації техніко-морфологічного, етнографічного, контекстуального, експериментального та трасологічного методів (Коробкова 1987, с. 26; 1994, с. 12; Коробкова, Щелинский 1996, с. 21).

У роботах, що торкаються історії проблеми (Загородня 2014; 2014а; Загородня 2009; 2011; 2011а; 2012а; 2013), висвітлено засади функціонального аналізу індустрій Донецького гірничо-металургійного центру (ДГМЦ). Читачеві показано розгортання двох провідних методів — трасологічного й експериментального, завдяки яким постає вчення про сліди зношування і способи користування знаряддями.

Досліджуючи кістяне спорядження гірників з поселення Горний 1 у Каргалах¹, я вкотре

натрапив на те розмаїття слідів майстрування та зношування, з яким повсякчас стикалися знавці інструментарію давніх ГМЦ. Обдумуючи теоретичні та методико-процедурні питання дослідження, я мав нагоду простежити перебіг минулих вишукувань з вивчення виробів Картамишу. Результати ретроспекції виявилися несподіваними. Тому і було вирішено викласти їх у вигляді цієї статті.

Постання проблеми та перші спроби її розв'язання

Колись у верхніх, нижніх і серединних частинах ребер великої рогатої худоби (ВРХ) зі стоянки Пилипчатине-2 біля копальні 3 на «Кислому бугрі» С.Й. Татаринів вбачав лощила для втирання жиру в шкіру (рис. 1, 1, 2, 8, 9). Не маючи відношення до операцій металовиробництва, вони, на думку дослідника, обслуговували цю діяльність: ними нібито робили оздоблення шкіри для повітрорудних міхів, мішків та інших аксесуарів (Татаринів 1983, с. 34, 40, 41, рис. 8, 5, 6, 8, 10; 1988, с. 99; 1993, с. 42, 75; 2003, с. 41, 65, 77, 79, 80). За аналогію правили вироби верхнього палеоліту (Семенов 1968, с. 164—165).

З мішками у вельми своєрідній ролі ми ще надалі зустрінемося. А найцікавіше чаїлося до пори серед безлічі просякнутих мідяною зеленню кісток тварин (Татаринів 1977, с. 194, 195, 203; 1978, с. 252; 1983, с. 33; 1988, с. 96), на які гірничий інженер А.О. Носов звернув увагу ще в 1865 р. (Татаринів 1977, с. 192; 2003, с. 9).

Протягом зачистки виробничої ділянки біля копальні Червоне озеро І на рудовияві Картамиш кістки з мідним окисом діставали переважно з сіркокольорового, пухкого, запісоченого прошарку з порошкоподібним малахітом і азуридом, себто з культурного, техногенного шару (Отрошенко и др. 1997, с. 100—101, 102;

¹ Дослідження здійснюється спільно з К.Є. Антипіною та А.М. Усачуком, і результати наразі не розглядаються. Стаття є прологом для майбутньої презентації тих яскравих матеріалів.

Пряхин и др. 2003, с. 104)². Оснащені багатьма інструментами чинбарські роботи край чаші кар'єру видавалися сумнівними, тож 15 виробів, зокрема 11 ребер, було піддано трасологічному аналізу (Килейников 1997; 2005).

Згідно з В.В. Килейниковим, то були знаряддя з робочим кінцем на грудинній частині ребра³ та руків'ям на хребтовому кінці (рис. 1, 3—7) або з двома робочими кінцями на тілі ребра (рис. 1, 10). Останній варіант сегментації утворює також знаряддя з одним робочим кінцем і руків'ям на поперечній ділянці членування (радіше грудинній) (рис. 1, 11). Руків'я визначаються за рівномірним поліруванням без розбірливих лінійних слідів. Робочі краї зглажені й округлені у планах і профілях. Профілі подеколи звивисті через пухку губчасту речовину та зазвичай скошені в якійсь бік. Площини біля країв повсюдно поліровані, з лінійними слідами — переважно продольними та поперечними. Таке зношування властиве грабарським знаряддям, але цього не можна сказати про траєкторії лінійних слідів. У дослідях з розпушування знаряддям рухали вздовж довгої осі (Килейников 1997, с. 103—104; 2005, с. 82—83, рис. 1, 7—9; Отрощенко и др. 1997, с. 100, рис. 6, 1—7; Пряхин и др. 2003, с. 109, рис. 6; 7).

Можна було би поремствувати на брак видимої документації слідів. Судити про їхнє походження за описом складно. Експеримент продемонстрував саму лише можливість розпушування ребром; то які ж сліди виникли на репліці, і чи схожі вони на сліди з оригіналів?⁴ Важливішим є інше. Техногенний шар, у якому містилися знаряддя з кістки та гірських порід поряд з фрагментами посудин, дослідники

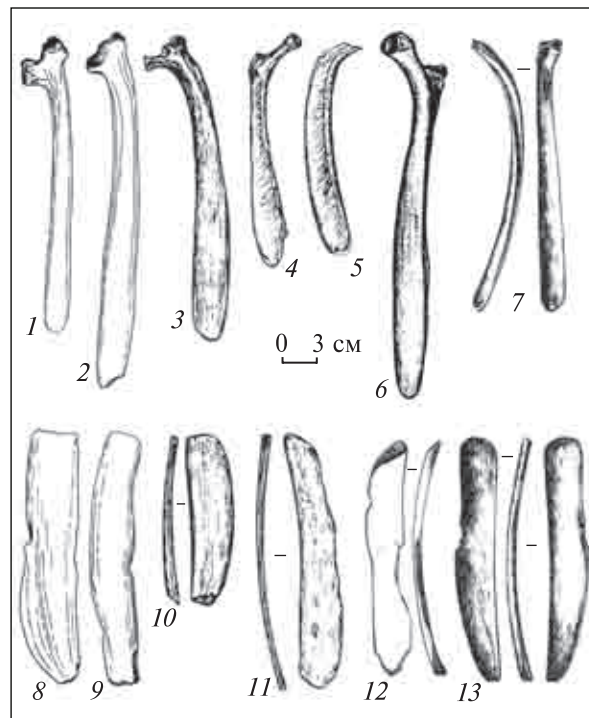

Рис. 1. Знаряддя з ребер зі стоянки Пилипчатине-2 (1, 2, 8, 9) та виробничої ділянки біля копальні Червоне озеро 1 (3—7, 10—13). Відтворено з деякими змінами за: Татаринов 1983, рис. 8, 8, 10, 5, 6 (1, 2, 8, 9); Пряхин и др. 2003, рис. 6, 6, 8, 9, 10, 1 (3—5, 10, 11); Brovender 2009, fig. 3, 1 (6); Панковський 2005, рис. 1, 1 (12); Загородня 2014а, рис. 1, 2, 6 (7, 13)

прийняли за природне рудовмісне утворення, яке являло виробничий інтерес. Колеги, вочевидь, припускали, що обволікаючий знахідки конгломерат порід перевідклався на тому ж місці, де його компоненти залягали до проходки, і при цьому, якщо навіть був переміщений, зберіг властивості цілинних складових. У своїх дослідях вони розпушували ребром-копачкою злежали звалища пустої породи та супутні алювіально-делювіальні прошарки.

Термін «рудовидобувні копачки» узвичаївся (Бровендер 2005, с. 18), поширюючись на виробу з трубчастих кісток (Пряхин и др. 2003, с. 109; Килейников 2005, с. 82—83, рис. 1, 10—12), і від лошил довелося відмовитись (Татаринов 2003, с. 27—28, 39)⁵. Тоді вже С.Й. Татари-

² За іншим описом, вони залягали «у супісковому шарі, насиченому включеннями окислених рудних мінералів пульпоподібного та конкрецієвого типів» (Килейников 1997, с. 104).

³ Робочим є частіше не кінець цілісного ребра, а злам тіла в грудинній частині.

⁴ Те, що часточки мідястого пісковика в губчастій речовині є показником функцій копачок (Килейников 2005, с. 82) та інших знарядь (Богданов, Мусихин 2001), не видається безперечним, позаяк вони протягом 3,5 тис. р. перебували у шарі таких часточок (Килейников 1997, с. 103), через що рівномірно й густо забарвлені й просякнуті зеленим (Загородня 2014а, с. 17). За моїми спостереженнями, кістки без слідів зношування (хребці тощо) з копальні І теж були гарно пігментовані. Раніше вважалося, що світло-зеленими кістки ставали у роботі, а заготовки та побутові рештки зберігали природні відтінки (Пряхин и др. 2003, с. 109). Забарвлення з'явилося під час експериментального використання кісток (Загородня 2014а, с. 17, 23), і цьому, як вважають, сприяла вода (Горашук, Колев 2004, с. 93; Загородня 2014а, с. 22).

⁵ До вивчення виробів з Пилипчатини-2 ця не сповна беззастережна (Татаринов 2003, с. 48, 79, 110) відмова видається передчасною. Зокрема, В.В. Килейников (1997, с. 104) наважив на структурно-сировинній і технологічній спільності знарядь чинбарства та копачок. Копачки ж з трубчастих кісток вживалися, відповідно до В.В. Килейникова (2005, с. 82—83), для продряпування рудовмісного ґрунту, і їх тримали прямовисно або похило, як зубила. На крайці зламу утворювалася викришена й огранена, заглажена й полірована поверхня з поперечними лінійними слідами.

нов, розмірковуючи про техніку проходки зрубаних пісковиків, визнав за потрібне згадати: «Під час розкопок стоянок Пилипчатини-1, 2, Клинове ми у величезних кількостях знаходили ребра корів, овець, кіз зі зламаними або спрацьбованими кінцями, поліруванням» (Татаринів 2003, с. 33, рис. на с. 40, 1).

У житлі Клинового 2 були також «"кирко-подібні" однобічні вироби з ребер кіз з трикутної заточеною робочою кромкою» і стрижнева «плішня» з невідомої кістки (Татаринів 2001, с. 213; 2003, с. 50)⁶.

Відтоді вважається, що впровадження трасології та експериментів є визначальним чинником четвертого етапу вивчення оснащення металовиробництва зрубної культурно-історичної спільноти (ЗКІС), що триває від 1990-х рр. до нині (Загородня 2014, с. 1, 3, 4; Загородня 2011а, с. 80—81, 83; 2013, с. 81, 92—93), відрізняючись від решти етапів рішучими методичними новаціями (Загородня 2009, с. 39; 2013, с. 87; Загородня 2014а, с. 16).

Ми ж пересвідчилися, що в тому було підла: суперечливу роль в ідентифікації та встановленні призначення та функцій позелених індустрій відіграли попервах не трасологія та експеримент (Килейников 1997, с. 103, 105; 2005, с. 80, 82; Бровендер, Загородня 2007, с. 56; Загородня 2014а, с. 15; Загородня 2009, с. 41; 2012а, с. 15; 2013, с. 92), а контекстуальні спостереження.

«Появу таких знарядь викликано було, імовірно, специфікою проходки пухких рудовмісних шарів, де не вимагалось застосування гірничовидобувних знарядь ударної дії — молотів і кайл» (Килейников 1997, с. 104).

Отже, інтерпретуючи кістяні вироби, В.В. Килейников зважав, окрім умов їхнього залягання, на призначення, розміщення та властивості виробів з гірських порід (Панковський 2005, с. 189)⁷. І справді, молоти й кайла, мотики

для розкривних робіт було зібрано головним чином біля оголень рудних пісковиків у кар'єрах (Килейников 1996; Отрошенко и др. 1997, с. 95; Загородня 2014, с. 6, 8—9). З нашарувань виробничої ділянки Червоного озера І, окрім ребер, походили тільки ручні кайло та відбивач (Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 49—50, рис. 2; 3; Килейников 2005, с. 80). Їх на той момент супроводжували ковальський молоток, абразиви, помольна плитка, диск, тобто інструменти збагачення й металообробки, але нітрохи не видобутку (Килейников 2005; Отрошенко и др. 1997, с. 100), тож кістки-копачки посіли вільне місце у цьому шереху.

А нові уявлення узагальнив не археолог, а геолог. «Породоруйнівним інструментом ... були рудовидобувні копачки — ... знаряддя ... з ребер і лопаток тварин. До цієї ж групи належить також серія кам'яних знарядь: молотки, мотики й т. п.» (Шкурский 2005, с. 318).

Пора переглядів

Колекція знарядь-ребер з Червоного озера І 2002 р. була більшою за добірку 1997 р. майже у вісім разів. Окрім знаних різновидів, тут опинилися фрагменти з поодиноким робочим краєм і руків'ям на черевному кінці (рис. 1, 12). Простежено сировинні переваги у вживанні розчленованої сировини з того чи іншого відділу грудної клітки, полумки та повторне використання (Панковський 2005, с. 189—190, рис. 1, 1—5). На окатаних фасетках ребер і трубчастих кісток, на звивистих і хвилясто окатаних робочих крайках лопаток ДРХ, лопаток і нижньощелепових кісток ВРХ маємо по-різному спрямовані та зовсім не поздовжні, лінійні сліди. Тим розглядувана індустрія відмінна від грабарських знарядь (Семенов 1957, с. 212—214). Спираючись на аналогії у вигляді збагачувальних скребачок з трубчастих кісток (Богданов, Мусихин 2001) і наявність у рукотворній брекчії техногенної зони безлічі видозмінених кавалків пісковіку, я запропонував вирізняти у подальших експериментально-трасологічних дослідженнях знаряддя, що ними скоблили або стругали пісковик, щоб вилучити концентрат (Панковський 2005, с. 191—192). Ревізія, як побічний ефект структурно-сировинного та технологічного дослідження, ґрунтувалася знову ж на узгодженні трасологічних і контек-

2003, с. 111). В ідентифікації виробів з гірських порід, поряд з аналізом зношування, спрацювали обставини їхнього розміщення на пам'ятці, матеріалознавчі уявлення, засоби типолого-морфологічного методу.

⁶ Той, хто бачив вузькі ребра овець і кіз, навряд чи відразу прийме здогад про їхнє вжиття для вибирання рудного тіла. На жаль, індустрію зі згаданих пам'яток не вивчали і не публікували. Серед трьох з половиною сотень знарядь-ребер з Картамишу (Загородня 2014, с. 7; 2014а, с. 17) немає жодної кістки дрібної рогатої худоби (ДРХ). Нагадаю, що раніше до оснащення гірництва, поряд зі згадуваними кирками та плішнею, долучалися роги «кайла» невідомого віку зі знахідок ХІХ ст., зразок розпиляного рогу з Пилипчатини-1 та припустимі кирки у вигляді клинів з розщеплених кісток (Татаринів 1993, с. 25, 35, 38, 44; 2003, с. 41).

⁷ Зокрема, м'які пісковикові розтиральні-помольні плити слугували, як вважають, для переробки пухкого матеріалу та навіть червоноглин (Пряхин и др.

стуальних даних. Таж цього разу, зважаючи на техногенний характер нашарувань, пояснення зношування знарядь по-новому зважало на середовищні й артефактні властивості контексту. Виходило, що збагачувальні знаряддя з різних матеріалів огортає спустошена порода, і це не виключало потрапляння до того середовища інструментів інших функціональних груп (див., напр.: Бровендер, Отрошенко, Пряхін 2010, с. 90).

Коли нове здається близьким і зрозумілим, чому б негайно не визнати його своїм? Тоді незабаром цілком очевидно стає думка, що з подрібненого та розшарованого пісковика «мідний концентрат зчищали (зколюпували) кістяними знаряддями» (Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 50). А прийняте раніше й бережене від переглядів пояснення модифікується: кістяні копачки з совками у новій версії слугували «для зняття поверхневого шару ґрунту, для розчистки й підготовки щілин корінних порід» — тріщинуватих і розірваних (там само, с. 48—49). Таким чином, для реанімації висновків щодо інструментів видобутку було задіяно середовищний чинник будови вмісних порід⁸.

Ось так перегляд і переглянute зажили плічо-пліч у наукових працях (Бровендер 2005, с. 18; 2008, с. 191, 200; Бровендер 2009, р. 112; Бровендер, Отрошенко, Пряхін 2010, с. 90, 91). Дарма що копачки для розчистки щілин знову ставали в цих текстах рудовидобувними, адже суцільний перелік груп мінливого у сировинному плані інструментарію не змінювався з вилученням або додаванням якоїсь категорії, а кількісні співвідношення та локалізацію знахідок оцінювали сукупно, не зважаючи на сировинні відмінності.

Тоді вже не було сумніву, що біля копальні І досліджуються відклади хвостів і оснащення на робочій ділянці (Бровендер 2007; 2008; 2010, с. 217; Бровендер, Отрошенко, Пряхін 2010, с. 90, 91, 99). А знаряддя, аж ніяк не схожі на копачки, у цьому контексті множилися, тож недавній перегляд (Панковський 2005), що здавався суто факультативним (Загородня 2009, с. 41; 2011а, с. 82; 2012а, с. 15; Загородня 2014а, с. 16), ставав дедалі актуальнішим. Затишний паритет пояснень кістяної індустрії (див. попередній абзац) тепер розумівся як проблемна ситуація (Бровендер 2007, с. 56;

⁸ Я не наполягав на тому, що копачок і близько немає, пов'язуючи майбутнє розмежування примарних видобувних і все більш очевидних збагачувальних знарядь з експериментально-трассологічним, а не контекстуальним методом (Панковський 2005, с. 189, 192).

2008, с. 194; 2010, с. 207, 214; Загородня 2014а, с. 16)⁹, хоча ще не перетворився на ситуацію альтернативи. А причини для перетворень існували, і знову переважно не трассологічні.

Колись уже зазначалося, що картамиські руди вимагали подрібнення та водного гравітаційного збагачення в ємностях або потоці з відділенням плавучої нерудної фракції та осіданням зерен сульфідів міді (Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 50). Невдовзі водне збагачення чимдуж проводили в експериментах (Бровендер 2007а). Шукані напівфабрикати та відходи у вигляді штучної брекчії нагромаджувалися у хвостосховищі біля копальні І (Панковський 2005, с. 192; Бровендер 2005, с. 18, фото 4); мали також інвентар для помелу пісковика (Килейников 2005, с. 81—82; Загородня 2014, с. 6, 9; 2014а, с. 24). І ось на поселенні Червоне озеро 3 було знайдено вкопаний у материк горщик із затужавілим концентратом (Бровендер 2010, с. 210, 218, рис. 6, 11; Бровендер, Отрошенко, Пряхін 2010, с. 99). Розвали (один — з подрібненою збагаченою рудою) і фрагменти посудин, а також дерев'яна чаша походили з виробничої ділянки техногенної зони копальні І, зокрема із забитої перетертою породою канави. Там само перебувала скринька або рамка з плит пісковика (Бровендер, Отрошенко, Пряхін 2010, с. 90, рис. 4; Загородня 2014а, с. 24—25)¹⁰. Призначення ж кісток (збагачення) вгадувалося за контекстом, за незвичним для грабарських знарядь зношуванням і вже не здавалося курйозним. Тепер треба було з'ясувати конкретні функції кісток. Відтоді за рубіконом промивальної канави й остаточною відмовою від кістяних видобувних знарядь на користь збагачувальних зазоріла безперечна наукова новизна.

«Було, та з водою сплило».

Відіграш збагачувального напрямку

Тут, заради тієї ж новизни, треба відволіктися від Картамишу та перебратися на Кам'яний Сирт у Самарській обл. Розташована там пам'ят-

⁹ Як і пропонувалося від початку (Панковський 2005, с. 189, 192).

¹⁰ Ступи-«ванни» (Татаринов 1977, с. 199, 200; 1983, с. 36, 41, рис. 10; 2003, с. 34) навряд чи всі застосовувалися для цього, оскільки не кожна вмщала достатньо води. Втім, деякий об'єм вони вмщували і через те можуть мати стосунок до водного збагачення. Заглиблення інших «помольно-розтиральних плит-платформ» зовсім невеликі; їхнє утворення вивчене дослідниками (Пряхин і др. 2003, с. 111, рис. 9, 1, 2; Саврасов 2007, с. 74, рис. 2).

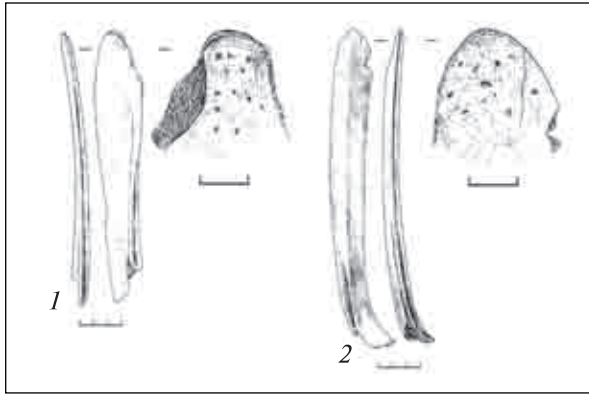

Рис. 2. Знаряддя з ребер з поселення Михайло-Овсянка. Відтворено з деякими змінами за: Горашук, Колев 2004, рис. 9, 1, 4

ка ЗКІС Михайло-Овсянка є поселенням, культурний шар якого складається з глини та вапнякового щебеню шахтних звалищ. З шару, шахт і споруд походять предмети металовиробництва (Горашук, Колев 2004, с. 89, 90; Матвеева, Колев, Королев 2004, с. 71, 72, 74, 76). За доцільністю форми та виглядом слідів зношування І.В. Горашук вирізняє поміж них зроблені з ребер, лопаток і довгих кісток знаряддя для розтирання руди на зануреній у воду шкірі (шкірі) — своєрідних ситі або фільтрі. Робочі ділянки округлені, поліровані, з вм'ятинами та борознистими подряпинами. Особливу роль у визначенні відіграли довколишні інструменти збагачення з гірських порід і кістки (Горашук, Колев 2004, с. 92—93) (рис. 2).

Цей відступ знадобився для того, аби досягти нову течію в функціональному аналізі індустрій ДГМЦ. Ми залишили її на тій стадії, коли через зміни в розумінні контекстів вичерпалася впевненість у кістяних знаряддях видобутку, і випнулися прикмети збагачення. Проте в низці робіт (Загородня 2011; 2011а, с. 80—84; 2012а; Загородня 2014; 2014а) сказано, що ситуація альтернативи зросла на інших підвалинах, реалізуючись у вервечці діянь трасологічного та експериментального методів, які відхиляли перше, підтверджували друге, висували третє, а інші дані спільно доповнювали або незалежно обґрунтовували отримані висновки.

Далі наводжу стислий реферат зазначених робіт.

Отже, доба здогадів і умоглядних аналогій завершилася наприкінці 1990-х. В.В. Килейников та В.Б. Панковський зондували матеріал методами трасології, експерименту, структурно-сировинного та технологічного аналізів. Обидва, годящим для дальшого структурно-сировинного аналізу чином, простежили вжит-

тя форм кісток у конструкції виробів. Перший утвердив видобувні копачки, другий засумнівався, пропонуючи знаряддя збагачення. Жоден не забезпечив документації слідів, звідки і потреба в повторному всебічному аналізі. Експериментальної перевірки вимагало також тлумачення слідів на знаряддях з Михайло-Овсянки.

Спочатку було ліквідовано нестачу документованої бази даних по слідах. Робочі ділянки знарядь (рис. 1, 7, 13) мали рівний згладжений рельєф з проникливим поліруванням і поперечними та діагональними лінійними слідами на крайках. Ці подряпини виникли під обволікаючим впливом дрібнодисперсного абразиву, а полірування — тертям шкіри (шкуру). Модельні експерименти з репліками мали на меті перевірку припущень щодо функцій оригіналів: проходка аргіліту; розпушування хвостів; давлення й розтирання пісковику на шкурі у воді; гравітація меленої руди розмішуванням у шкіряному мішку з водою. Лише сліди від розмішування сповна схожі на зношування оригіналів. Гравітація (Бровендер, Гайко, Шубін 2005) не підміняє справжніх дій минулого; свідчать про це керамічні ємності та конструкція з плит у річищі струмка; не перечать тому відклади породних хвостів і знайдені в них збагачувальні знаряддя з гірських порід. Урешті, все кістяне оснащення металовиробництва склали три категорії збагачувального циклу — мішалки, совки та знаряддя подвійної функції, а копачки відійшли в небуття.

Огляд, наведений у цьому та попередніх розділах, дозволяє інакше пояснити те, що відбулося.

Дійсно, після нотаток В.В. Килейникова та В.Б. Панковського залишилася невизначеність. По добрій вірі копачки та збагачувальні знаряддя виглядали як рівноправні гіпотези, побудовані на спостереженнях слідів і дослідах. Рівноправні? Такі, що базуються на схожим чином реалізованих методах? Звісно ж, ні. Спершу панував контекстуальний метод у супроводі техніко-морфологічного методу, трасології та досліду (Килейников 1997; 2005). Інтерпретація здалася (і видалася) неправильною: знаючи контекст, опонент виводить пояснення з характеру спрацьовування (Панковський 2005). Не розуміючи різниці підходів і переймаючись браком експериментально-трасологічних даних, тлумачники не помітили, а помітивши, не вважали за потрібне досягти проблеми та сповістити про те, що перегляд розпочато. А той тривав — так, як зумовили вихідна проблемна ситуація, накопичення джерел і потенціал методики; і не так, як вважали виконавці не-

давної ревізії, впевнені в тому, що наукова новизна досягається та обґрунтовується єдино впровадженням головного строгого підходу з почтом допоміжних на шляху від фактів до інтерпретації з побіжним відкиданням хибних постулатів.

«Сумнівно, — скаже вдумливий читач. — Після семінару 2002 та конференції 2003 року на хуторі Червоне озеро, де ви оприлюднили свої ідеї, і від 2005 до 2011 року не було серйозних спроб дати раду зеленим кісткам, позаяк не було і трасології, як слід оснащеної та націленої на документацію слідів. А пропозиції узгоджували без перевірки основ, по їхньому надходженню».

Такий стан дійсно мав місце (Бровендер, Загородня 2007, с. 56, 61, 62; 2009, с. 254, 259; Загородня 2009, с. 41—42; 2011а, с. 83—84). Прихід же трасології з експериментом актуалізував наявні контекстуальні спостереження та аналогії, згуртовуючи їх на рішуче завершення справи.

Отже, наважу на тому, що експеримент і трасологія (у порядку згадування) у вивченні кістяного оснащення гірництва ЗКІС досі були методами верифікації. Лише в І.В. Горашука і в мене умовиводи щодо призначення та функцій взяли з спостережень слідів, а техніко-морфологічні та контекстуальні дані були допоміжними (Горашук, Колев 2004, с. 89, 90; Матвеева, Колев, Королев 2004, с. 74, 78; Панковський 2005; Загородня 2011а, с. 82). Споглядання та документація слідів (Загородня 2012а; Загородня 2014а) засвідчили їхню відмінність від зношування грабарських знарядь, однак не увінчалися б швидким поясненням, якби не контекстуальні дані. Нагадаю, що єдине на той час припущення щодо походження деформацій від скобління пісковика не базувалося винятково на вигляді слідів (Панковський 2005). Додатковий внесок у зношування мислився в участі шкіри та води, що прямо сягає досліджень І.В. Горашука. Виведення припущень щодо гравітаційного збагачення в шкіряній ємності з самого характеру слідів (Загородня 2011, с. 28; Загородня 2014а, с. 22, 23) видається малоімовірним, оскільки на той час не існувало еталонів особливої комбінації забарвлення, лінійних слідів, обволікаючого пришліфовування та проникливого полірування, до певне засвідчених на кістці в зв'язку із дією пульпи та шкіри. Так само малоімовірним є аргументоване тлумачення таких слідових сполучень на віддалі від практики давнього та сучасного збагачення (див. далі казус полірування).

Відтак, аби вийти з тенет подряпин і потертостей з переконливим поясненням, знадобилися деякі знані процеси і, відповідно, модельні експерименти. Тож які дії моделювати? Їх взято із зовнішніх джерел і, здебільшого, аж ніяк не слідознавчих. Зокрема, проходка глини та розпушування хвостів методом Килейникова—Саврасова є моделюванням за прецедентом. І тут дотримано однієї дуже прикметної умовності. Згадаймо, що в 1990-ті рр. проходку імітували риттям техногенних нашарувань і наносних ґрунтів, а тверду породу не відкривали. Так ось, у новому досліді випробували справжню проходку, а втім не твердої породи, про що і раніше ніхто всерйоз не подумував (порів.: Килейников 1997, с. 104; Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 48—49), а червоноглини — перевідкладеного нижньопермського аргіліту¹¹. Зі смиренністю відтворено також девальвовану практику розпушування. Скоблити, стругати, зчищати та зколупувати відповідно до недавніх порад (Панковський 2005, с. 191—192; Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 50) експериментатори не стали. А отже, виходили з нових знань — не обговорених, але, звісно, не трасологічних.

Зокрема, і перед тим були непродуктивні відкривні роботи з проходкою ребрами, які стали підставою такого судження: *«Аналіз результатів експериментальних досліджень, проведених на техногенній ділянці копальні Червоне озеро-І, дає підставу поділяти точку зору В.Б. Панковського про використання виробів з ребер у якості гірничо-збагачувальних знарядь. Мікрокартина зносу описуваних виробів одноманітна й виражається наявністю на полірованій поверхні численних ліній поздовжнього й поперечного напрямків»* (Бровендер, Загородня 2009, с. 259).

Зрозуміло, що слідовий результат відкривних і прохідницьких дослідів був передбачуваний, проте їх треба було терпляче провести, аби остаточно підтвердити несхожість слідів на викопних і дослідних знаряддях.

Я мотивую ці дії, стверджуючи, що в комплексному аналізі кістяної індустрії (Загородня 2012а, с. 15; Загородня 2014а, с. 17) на першому місці був зрідка згадуваний (Загородня 2011, с. 29; Загородня 2014, с. 2) контекстуальний метод. Можливо, йдеться про інші збагачувальні знаряддя поряд з кістками

¹¹ Дієвими у проходці пісковика є зубила-клини з трубчастих кісток з масивним компактным шаром (Антипина 2004, с. 230—233; Черных 2004, с. 259—263). Ребра-мотики виявилися малоефективними для копання менш твердого аргіліту (Загородня 2014а, с. 21—22).

з сіро-зеленої маси в розпадині біля копальні І? Вони, зрозуміло, не перечили висновку про вжиття мішалок у гравітації (Загородня 2012а, с. 16; Загородня 2014а, с. 24, 25), а втім і не підтверджували його. Вони протягом тривалого часу натякали на якийсь стосунок кісток до збагачення — чи то скобління пісковика, чи то його розтирання на шкурі або у ступі-ванні (див.: Загородня 2014а, с. 23). Правильність вибору підтвердилася по спробах проходки й видалення відкривку кістками (Бровендер, Загородня 2009, с. 259; Загородня 2014а, с. 21—22, 25). Тож у чому річ?

- У припущеннях про причетність кісток до збагачення, зокрема водного (Горашук, Колев 2004; Панковський 2005).

- У технології, що про неї нагадали геологи та гірничі інженери (Бровендер, Гайко, Шубін 2005).

- У посудинах з концентратом *in situ*.

- У промивині з потовченим пісковиком, горщиками, чашею та резервуаром з плит.

Заховані в розділі інтерпретації та перевірки даних трасології та дослідів (Загородня 2014а, с. 24—25), ці факти й міркування мали б зайняти належне місце в розділі з формування гіпотез, згодом багато в чому підтверджених дослідями та зіставленням мікроскопічних спостережень. Адже колись, до впровадження трасології, для встановлення загального зв'язку артефактів з етапами металовиробництва був потрібний контекст і типолого-морфологічний аналіз поряд з етнографічними та промисловими аналогіями (Загородня 2013, с. 89—90). Якби автор цих рядків відав у недавньому 2002 р. про ті споруди й прилади, хіба крутив би він шмат пісковика в струмені протічної води, силкуючись подрібнити його уламком ребра? Хтозна. А ось знаючи процеси, придатні для моделювання та подальшої інтерпретації слідів, можна було вдатися до збагачувальних дослідів.

З обговоренням їхніх засад, виконання і наслідків мій огляд добігає кінця.

«Ні в горшку, ні в мішку»? Сучасні обрії проблеми

Ключовим дискусійним питанням є *полірування* мішалок, сполучене з рівним всебічним *пришліфовуванням* (рис. 3). Полірування кістки пов'язують, головню, з дією шкури (шкіри) та триманням знаряддя у руці. Дотепер невідомо, як розрізняти такі відмінні за походженням стани поверхонь у разі, коли їх не супроводжують інші деформації (Загородня 2014а, с. 19).

Утім до агентів полірувального спрацьовування треба долучити рослинність і чимало інших матеріалів. Полірування та пришліфовування виникають також під час варіння м'яса з кістками в посудині, від пересування часточок кістки або води з мінеральними седиментами поверхнею відкладених кісток (Fisher 1995, р. 31, 33—34).

У розглядуваному епізоді внутрішньо дискусійну ідею шкіри (шкура) як єдиного можливого полірувального матеріалу запозичено в роботі про знаряддя з Михайло-Овсянки (Горашук, Колев 2004). То було важливе джерело для уявної побудови модельованих процесів. Дійсно, сировиною та деформаціями знаряддя цієї пам'ятки нагадували картамиські; слушною видалася також інтерпретація з її водним збагаченням. Проте ідея зазнала неабияких змін. Зокрема, подрібненню обводненого пісковика на шкурі методом Горашука передувало неправильне тлумачення цього способу. Адже в ньому фігурує не флотація в ємності, як стверджується (Загородня 2014а, с. 16, 22), а інший різновид водного збагачення.

Змінилася не лише назва заняття. Згідно з І.В. Горашуком, кістками належало дрібнити об'ємну фракцію. Натомість в експерименті маємо товчений порошок — проміжний продукт процесу, що його припускав І.В. Горашук. Тому, у переказі та втіленні «самарського методу» О.М. Загородня анонсувала та застосувала компоненти власного дослідів — розмішування дрібної фракції у шкіряному мішку. Звідси недоречно флотація в описі методу, шкіра в реальних діях¹², обробка надміру подрібненої фракції. Через те «алчевський метод» майже не мав успіху у виробничому сенсі, стимулюючи, що правда, передбачене І.В. Горашуком зривання нерудних домішок, і не дав слідів, властивих поволзьким знаряддям. Їхнє походження і дотепер неясне.

Повернемося до полірування та пришліфовування. Маючи на думці, що розмішування чинили і в мішках, і в посудинах (Бровендер 2010, с. 218; Бровендер, Отрошенко, Пряхін 2010, с. 99), слід визнати, що в такому разі полірування та пришліфовування від шкіряних і керамічних вмістищ на мішалках однакові або ми не в змозі їх розрізнити. Звісно, аби знати сліди тертя об посудину на кістці та сліди тер-

¹² В І.В. Горашука часточки осідають і застрягають на шкурі, а не в шкіряному мішку, хоча в описі середовища зношування він іноді вживає слово «шкіра» (Горашук, Колев 2004, с. 92—93).

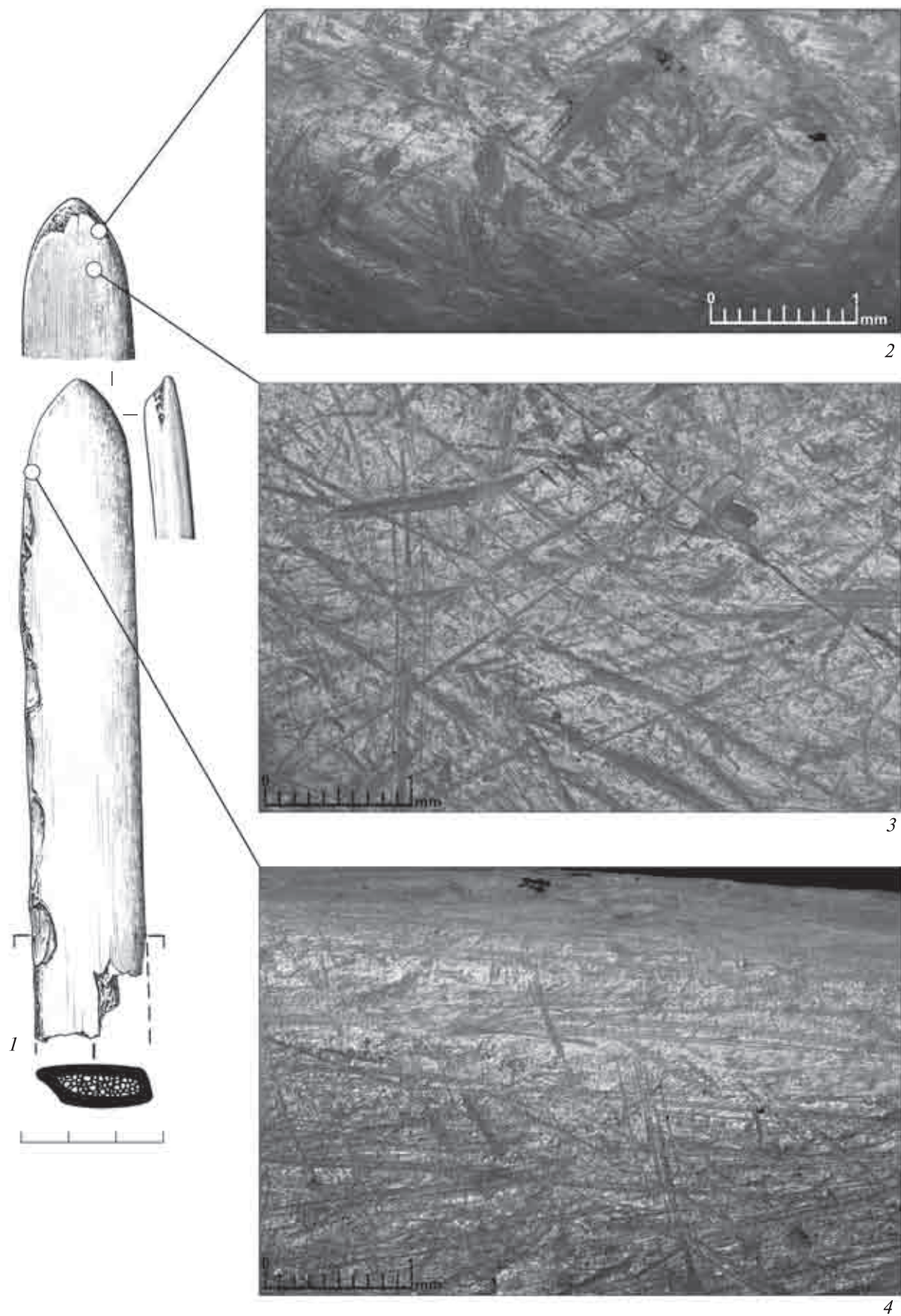

Рис. 3. Знаряддя з ребра з поселення Горний 1 (1) та сліди зношування на ньому (2—4)

тя рудного порошку й кісток на стінках посудин, знадобиться модельний експеримент. Річ у тому, що в генезі об'ємних пластичних видозмін досі не розглядалося середовище зношування — пульпа. Невже та спричиняла тільки лінійні сліди? Адже розмішували якраз її, а пошкрябування стінок і дна, змашених тією ж таки водно-мінеральною сумішкою, тільки супроводжувало процес¹³. Чи не виходить, що ємність діяла сукупно з іншими агентами зношування і не була визначальною у слідоутворенні?

Тим часом флотацію (Загородня 2011, с. 28; 2012а, с. 16) або, в пізнішій версії, гравітацію (Загородня 2013, с. 93; Загородня 2014, с. 2, 7, 9; 2014а, с. 22—23, 24) освоєно понятійним апаратом гірничої археології, і застосування кістяних знарядь розподілено за фазами збагачення: під час флотації ними знімали спливаючий до вінець посудини пінний концентрат; під час гравітації ті ж таки кістки правили мішалками для вивільнення великої рудної фракції з водно-мінеральної сумішки в мішках (Бровендер, Шубин 2014, с. 57—58). Виходить, що для відсаджування руди сумішку перекладали з горщика до мішка. Чому ж все не виконували в посудині? Неясно, які підстави є для таких суджень. Чи маємо тут перевірений спосіб зняти чергове протиріччя? Як оту піну під час флотації¹⁴.

Прикінцеві зауваження та висновки

Найширше віяло обмежено вжитих і неузгоджених методів не гарантує відкриттів і в будь-якому разі не веде у виконанні різних дослідників до однакових висновків. Приміром,

¹³ Завись пустої породи та часточок розкришених знарядь раз по раз видалялася з порціями каламутної води, тож нова вода і мішок колись ставали чистими (Загородня 2014а, с. 23). Важливо знати, як зміни середовища зношування впливали на появу та якості перетворень кісток.

¹⁴ Мішку все одно треба бути в стійкій ємності або ямі (Загородня 2014а, с. 23). І одного-єдиного пристрою з плиток для того замало. Можливо, на додачу до контейнерів з-поміж приладдя збагачення слід розглядати диски з гірських порід (Бровендер 2008, с. 198; 2010, с. 214—215; Загородня 2012, с. 161—163; Загородня 2014, с. 7)? Я теж не знаю, як саме їх використовували. Деякі з них годилися би як вкладки для мішків — для надання форми та стійкості у разі наповнення водою або важкості у разі занурення у воду, а також як покришки для притискання концентрату до дна будь-якої ємності під час переміни води. Цікавим видається аналіз розмірів і ваги дисків.

типолого-морфологічний метод та уявлення щодо властивостей шару не посприяли правильному висновку щодо призначення й застосування лопаток ДРХ (грабарських совків; див.: Килейников 1997; Пряхин и др. 2003, с. 109, рис. 7, 4), які нині всуціль долучено до збагачувальних інструментів для згрібання меленої руди та помішування під час гравітації (Загородня 2014, с. 8)¹⁵. Набори методів схожі, проте О.М. Загородня вжила аналогію з практики гірничої промисловості, яка близька етнографічній аналогії.

Іноді здається, що давно минули ті часи, коли «знаряддя потрапляли до поля зору дослідників залежно від археологічного контексту, що вказує на можливість їхнього співвіднесення з металовиробництвом», і що методичні нововведення нібито передбачають неминучу відмову від застарілого підходу: «Ситуація змінилася ... з появою методики, що виявляє та пояснює характер і природу деформацій виготовлення та зношування» (Загородня 2013, с. 80).

Що ж — з появою нового методу ситуація справді змінюється. Однак у справі комплексного функціонального аналізу жоден науковий метод, навіть давніший і традиційний, досі не віддано забуттю. І в тому немає потреби, як немає розумних підстав применшувати значущість методу через його недостатню ригористичність. Набагато краще пояснити його справжню роль і місце у встановленні функцій та взаємин артефакту в культурі (Панковський 2012, с. 77, 83—84, 89—91).

Обговорювана категорія — ледь оброблені кістки тварин зі сполученням дрібних деформацій, утворених діями розмаїтих чинників, зокрема залученням до специфічного виробництва, здійснюваного у незвичний сучасному спостерігачеві спосіб. Якраз у таких випадках втрата контролю за взаєминами дослідницьких методів загрожує вадами моделювання та інтерпретаційними хибами. Тож огляди, на кшталт наданого, дають змогу розгледіти приховані перипетії минулих досліджень і з тим виявити майбутні аспекти вивчення проблеми. Гадаю, що і цей нарис, засвідчуючи зміни в розумінні методики й процедури функціонального аналізу, нагадає про його забуті правила та знехтувані підвалини.

¹⁵ Припустимі шполи — лопаткові кістки без слідів обробки та зношування — походять з виробничої ділянки біля копальні Червоне озеро-IV (Пряхин и др. 2003, с. 109, рис. 7, 5—7), де сортували та мололи руду (Загородня 2014, с. 9).

- Антипина Е.Е. Археозоологические материалы // Каргалы. — М., 2004. — Т. III. — С. 182—239.
- Богданов С.В., Мусихин Г.Д. Костяные скобели Чкаловского поселения — оригинальный тип орудий горняков-металлургов срубной культуры // XV Уральское археологическое совещание. Тез. докл. Междунар. науч. конф. — Оренбург, 2001. — С. 64.
- Бровендер Ю.М. Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы (некоторые итоги исследований) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — К.; Воронеж, 2005. — С. 11—23.
- Бровендер Ю.М. Техногенный участок рудника Червонэ озеро I Картамышского археологического микрорайона (некоторые итоги исследований) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли V Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — Алчевськ, 2007. — С. 33—68.
- Бровендер Ю.М. Экспериментальное моделирование производственной деятельности на базе руд Картамышского рудопоявления (предварительные результаты исследований) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли VI Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — Алчевськ, 2007а. — С. 77—89.
- Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопоявлении // Древности 2006—2008. — Харьков, 2008. — С. 184—203.
- Бровендер Ю.М. Поселение Червонэ озеро-3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // ДАЗ. — 2010. — №№ 13/14. — С. 203—221.
- Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Формально-типологический анализ орудий металлопроизводства бережновско-маевской срубной культуры (по материалам памятников Картамышского археологического микрорайона) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли VI Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — Алчевськ, 2007. — С. 52—68.
- Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Орудия металлопроизводства поселения Червонэ озеро-3 Картамышского археологического микрорайона // МДАСУ. — 2009. — № 9. — С. 251—262.
- Бровендер Ю.М., Гайко Г.І., Шубін Ю.П. Геологічні та технологічні особливості розробки мідних руд в стародавніх копальнях Картамиша // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — К.; Воронеж, 2005. — С. 47—51.
- Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В., Пряхин А.Д. Картамышский комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в центральному Донбасі // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 87—101.
- Бровендер Ю.М., Шубин Ю.П. Горная археология: к вопросу о понятийном аппарате // Збірник наукових праць ДонДТУ. — Алчевськ, 2014. — № 2 (43). — С. 53—66.
- Горашук И.В., Колев Ю.И. Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайло-Овсянка в Самарской области // Вопросы археологии Урала и Поволжья. — Самара, 2004. — Вып. 2. — С. 89—104.
- Загородняя О.М. Знаряддя металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури (за матеріалами Картамиського археологічного микрорайону). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2014.
- Загородняя О.М. Про призначення однієї з категорій кістяних знарядь із Картамишу // Археологія. — 2014а. — № 1. — С. 15—28.
- Загородняя О.Н. К истории изучения орудий металлопроизводства эпохи поздней бронзы на юге Восточной Европы // Проблеми гірничої археології. Мат-ли VII Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — Алчевськ, 2009. — С. 36—43.
- Загородняя О.Н. Функциональный анализ орудий труда поселения Червонэ озеро-1 Картамышского археологического микрорайона // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 24—30 (АДІУ. — 5).
- Загородняя О.Н. Экспериментально-трасологические исследования орудий металлопроизводства: история и перспективы // ДАЗ. — 2011а. — № 15. — С. 78—87.
- Загородняя О.Н. Каменные и керамические изделия Степановского поселения // Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донцеком кряже. — Алчевск, 2012. — С. 157—165.
- Загородняя О.Н. Новые данные о функциональном назначении орудий из кости Картамыша // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VIII Междунар. науч. конф. — Харьков, 2012а. — С. 15—16.
- Загородняя О.Н. История изучения металлопроизводственного инструментария срубной общности // ДАЗ. — 2013. — № 17. — С. 79—98.
- Килейников В.В. Трасологический анализ каменных орудий труда с рудника Червоно озеро // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). Мат-лы междунар. конф. Часть 2. — Донецк, 1996. — С. 3—4.
- Килейников В.В. Костяные орудия с рудника Червоно Озеро Картамышского рудопоявления // Археологія восточноєвропейської лесостепи. — Воронеж, 1997. — Вып. 10. — С. 103—105.
- Килейников В.В. Новые трасологические данные об орудиях труда с памятников Картамышского рудопоявления в Подонцовье // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — К.; Воронеж, 2005. — С. 80—84.
- Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л., 1987.

- Коробкова Г.Ф. Экспериментально-трасологические разработки как комплексное исследование в археологии // Экспериментально-трасологические исследования в археологии. — СПб., 1994. — С. 3—21.
- Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. — СПб., 1996. — Часть 1.
- Матвеева Г.И., Колев Ю.И., Королев А.И. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты и проблемы исследования) // Вопросы археологии Урала и Поволжья. — Самара, 2004. — Вып. 2. — С. 69—88.
- Отрощенко В.В., Пряхин А.Д., Беседин В.И., Бровендер Ю.М., Саврасов А.С. Украинско-российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1997. — Вып. 10. — С. 90—103.
- Панковський В.Б. Деякі результати технологічного та функціонального аналізу кістяних знарядь Червоного Озера I // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — К.; Воронеж, 2005. — С. 189—192.
- Панковський В.Б. Лолінсько-бабинська дзига // ДАЗ. — 2012. — № 16. — С. 77—99.
- Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Саврасов А.С., Бровендер Ю.М. Некоторые результаты исследований украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопроявлении Луганской области Украины // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2003. — Вып. 17. — С. 102—117.
- Саврасов А.С. Экспериментальные работы по обогащению медной руды на Картамыше // Проблеми гірничої археології. Мат-ли VI Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — Алчевськ, 2007. — С. 68—77.
- Семенов С.А. Первобытная техника (Опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). — М.; Л., 1957 (МИА. — 54).
- Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. — Л., 1968.
- Татаринов С.И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА. — 1977. — № 4. — С. 192—206.
- Татаринов С.И. Древний медный рудник «Выскровский» в Донецкой области // СА. — 1978. — № 4. — С. 251—255.
- Татаринов С.И. Metallurgy of bronze of the tribes of the Eastern Ukraine // СА. — 1983. — № 4. — С. 32—44.
- Татаринов С.И. Сезонное жилище горняков-металлургов эпохи бронзы у сел. Пилипчатин в Донбассе // СА. — 1988. — № 4. — С. 96—102.
- Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы. — Артемовск, 1993.
- Татаринов С.И. Жилище горняков бронзового века на Клиновском медном руднике в Донбассе // АА. — 2001. — № 10. — С. 209—214.
- Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги Донбасса. — Славянск, 2003.
- Черных Е.Н. Технология разведок и горных выработок в бронзовом веке на Каргалах // Каргалы. — М., 2004. — Т. III. — С. 249—264.
- Шкурский Е.Ф. Геологическое строение Картамышской мульды (восточное замыкание Бахмутской котловины Донецкого бассейна) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II-го Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — К.; Воронеж, 2005. — С. 316—319.
- Brovender Yu. M. Copper ores of the Northern Pontic region as raw materials for production activity in the paleometal age (Based on the study of the Kartamysh ore mining and metallurgy complex) // BPS. — 2009. — Vol. 14. — P. 103—123.
- Fisher J.W., Jr. Bone Modifications in Zooarchaeology // JAMT. — 1995. — Vol. 2. — No. 1. — P. 7—68.

Надійшла 02.04.2015

В.Б. Панковский

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВЕННОГО ОСНАЩЕНИЯ СРУБНОЙ ОБЩНОСТИ

На Донетчине и в Волго-Уралье известны своеобразные горно-обогащительные орудия эпохи поздней бронзы — подработанные кости с особыми следами изнашивания. Они стали достоянием археологической систематики благодаря функциональному анализу. Однако ясного представления о роли и связях его методов в изучении упомянутой индустрии до сих пор не было. Теперь установлено, что технико-морфологический, экспериментальный и трасологический методы изначально и с переменным успехом опирались на сведения о контексте находок. Именно контекстуальный метод, обращенный к свойствам вмещающей среды и идентифицированному артефактному окружению, имел особое значение — нужно было только правильно истолковать наблюдения. Так отчасти произошло с определением костяных мешалок для водного обогащения, когда подспорьем к имеющимся знаниям стала промышленная аналогия, а эксперимент и трасология, вопреки бытующему мнению, выступили методами верификации. Вместе с тем, контроль за реализацией методики выявляет сбои в построении гипотез, моделировании и интерпретациях, тем самым определяя перспективы исследования.

FROM THE HISTORY OF RESEARCH OF EQUIPMENT FOR METAL PRODUCTION IN THE WOOD-FRAMED GRAVES CULTURES

Some special Late Bronze Age ore-dressing tools in the form of slightly worked animal bones with peculiar use-wear marks were recently discovered in great numbers in Donets and Volga-Ural areas. These became an asset to archaeological systematics via functional analysis. Nevertheless, there was hitherto no clear idea on the role and relationships of its methods in the study of the industry mentioned. It is evident that morphological, experimental, and traceological methods relied initially, and with varied success, on the context of finds. It is contextual method, considering the containing environment's properties and identified nearby artefacts, on which great emphasis is placed by the author; all that once was required, is to interpret the observations properly. Partly it has been done this way while defining bone stirrers used in water ore-dressing, since modern technical analogy became a bit of a help for the existing knowledge, whereas experiment and use-wear analysis, contrary to the common opinion, performed as verifying approaches. At the same time, by taking control over the implementation of methods one may elicit certain faults in construction of hypotheses, modelling, and explanation, and may define, thereby, the prospects for the future research.

А.В. Івченко

РІДКІСНІ ТИПИ ЕЛЛІНІСТИЧНИХ АМФОР З НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

Стаття присвячена рідкісним типам елліністичних амфор, які знаходять на некрополі Ольвії. Усі цілі амфори подібних типів було виявлено в поховальних камерах земляних склепів. Більшість склепів з такими амфорами датуються II ст. до н. е. Центри виготовлення цих амфор не відповідають традиційним торговельним зв'язкам ольвіополітів в елліністичний період. Крім того, в деяких випадках у складі супровідного інвентарю цих комплексів трапляються окремі унікальні знахідки, не характерні для ольвійського матеріалу. Пояснення таким фактам необхідно шукати в подальшому комплексному дослідженні історії Ольвії пізньоелліністичного періоду, а саме II ст. до н. е.

Ключові слова: некрополь, Ольвія, земляні склепи, елліністичні амфори.

Елліністичний період історії Ольвії поділяється на два етапи, межею між якими є середина III ст. до н. е. Якщо перший з них можна охарактеризувати як час соціального та економічного піднесення, то другий — це роки перманентної політичної й економічної кризи, що тривала безпосередньо до гетської навали (Виноградов 1989, с. 177, 228—230; Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 33, 35, 40). При цьому, в поховальному обряді ольвіополітів протягом другого етапу зростає кількість таких складних і достатньо трудомістких споруд як земляні склепи (Парович-Пешикан 1974, с. 19). Водночас серед поховального інвентарю з'являються рідкісні типи імпортих амфор, що не є характерним для масового ольвійського матеріалу цього часу. Ця стаття присвячена розгляду таких знахідок.

Найпоширенішим рідкісним типом є амфори з гострим видовженим дном конічної форми,

яке фактично є завершенням тулуба, високим циліндричним горлом і дуже низьким приєднанням верхнього прилепу ручок округлої форми, розташованим щонайменше на 5,0—10 см нижче вінець. Це досить великі зразки керамічної тари заввишки 0,85—0,90 м. Для Північного Причорномор'я вперше на амфору такої форми з розкопок Б.В. Фармаковського звернула увагу І.Б. Зеєст, припустивши, що місцем її виробництва був о. Родос (Зеєст 1960, с. 104, таб. XXIV, 506). Дещо пізніше С.Ю. Монахов відніс подібні посудини до найпізнішого типу хіоських амфор, який був поширений від кінця IV до I ст. до н. е., вказавши, що у Північному Причорномор'ї подібні знахідки поодинокі (автор зазначив, що йому відомі лише два екземпляри, обидва з ольвійського некрополя), і хронологічно локалізував їх на цій території переважно з II ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 23). Хіоське походження амфор такого типу отримало підтвердження у похованні 4

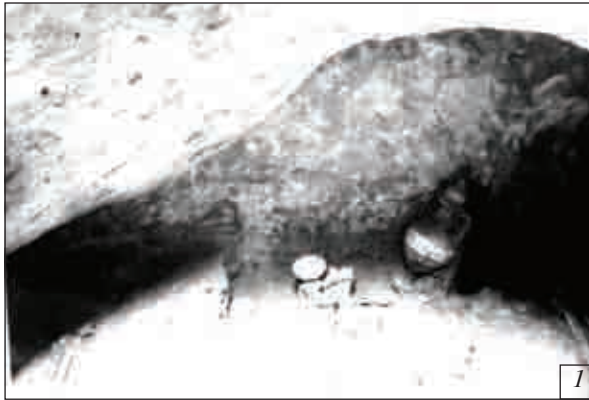

Рис. 1. Поховальні камери склепів 1928 р. (фото наведено за дисертацією К.І. Зайцевої (Зайцева 1973, табл. 53): 1 — склеп 5; 2 — склеп 6

(2008 р.), в якому було знайдено верхню частину однієї з них з відповідним клеймом (Івченко, Карнаух 2010, с. 82—87), що було відтиснуто однаковим штампом на обох ручках (Jöhrens 1999, р. 249, кат. 853—855).

На сьогодні в наукових публікаціях, включаючи наукові звіти, фіксується вісім подібних знахідок. Зважаючи на їхню незначну кількість і мізерність доступної інформації про більшість з них, є сенс окремо розглянути кожну.

1. 1896 р., поховання 25, розкопки Б.В. Фармаковського (Зеест 1960, с. 104, таб. XXIV, 506). Зруйнований ґрунтовий склеп з кам'яним закладом. Простежено рештки двох похованих, залишки дерев'яного саркофага та багатого поховального інвентарю (Фармаковский 1898, с. 205—206; Парович-Пешикан 1974, с. 208—209, кат. 229). Вважається різночасовим: першого похованого датують II ст. до н. е., другого — римським часом.

2. 1902 р., номер поховання не вказано, розкопки Б.В. Фармаковського. Контекст знахідки не відомий. Ймовірно, II ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 23, табл. 13, 4).

3. 1928 р., поховання 5, розкопки А. Кропивницького. Частково пограбований ґрунтовий

склеп із дромосом зі сходишками та кам'яним закладом (рис. 1, 1). Знайдено рештки трьох похованих (з них дві жінки?), які були розташовані головами до входу (один кістяк зберігся повністю). Виявлено залишки багатого поховального інвентарю, здебільшого зафіксованого *in situ*. Гостродонна амфора з білою обмазкою, червоним обідком під вінцем і клеймом на горлі стояла безпосередньо за закладами у головах похованих. В одного з кістяків зафіксовано бронзову монету в кисті правої руки, у другого — дві монети біля кисті лівої. Матеріал, знайдений у склепі, загалом належить до кінця III — початку II ст. до н. е. або до початку II ст. до н. е. (Цветаев 1930, с. 87—95). Так само О.М. Зограф датував і монети (там само, с. 94) з посиланням на В. Піка (Pick 1898, Taf. X, 13). В.О. Анохін звузив датування монет подібного типу, віднісши їх до 180—170 рр. до н. е. (Анохін 1989, с. 111, кат. № 306).

4. 1928 р., поховання 6, розкопки Г.П. Крисіна та Ф.Г. Феодоріди (Крысин, Феодориди 1928, с. 5—7, 11—19, 32—34). Пограбований ґрунтовий склеп із дромосом зі сходишками та сирцево-кам'яним закладом (рис. 1, 2). Зафіксовано один кістяк, який лежав головою до входу в дерев'яній труні на материковій лежанці. Матеріал, що зберігся, бідніший, ніж в інших склепах. Амфора заввишки 0,9 м з округлим (судячи з малюнку в щоденнику) клеймом на горлі стояла в ногах похованого, притулена до протилежної від входу стінки камери¹. Монет серед матеріалу не було. Склеп датується дослідниками другою третьою III—II ст. до н. е. (Зайцева 1962, с. 193—194).

Особливістю цього склепу є дитяче поховання, що було здійснене у стінці дромосу та закрито кам'яним закладом. Такі поховання у незначній кількості знаходять на некрополі Ольвії (Івченко 2015). Проте з усіх відомих — це єдине, що супроводжувалося частиною кінського кістяка.

5. 1994 р., номер поховання, автор розкопок і контекст знахідки невідомі². Ймовірно, II ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 23, табл. 13, 5).

¹ Єдине відоме зображення цієї амфори наведено в дисертації К.І. Зайцевої (Зайцева 1973, табл. 53).

² У С.Ю. Монахова автором розкопок названо В.А. Папанову, але ані в звітах цього автора за першу половину 1990-х рр., ані в її статтях, присвячених ольвійським амфорам, ця знахідка не вказується (Папанова 1993, с. 26—91; Лейпунская, Папанова 2003, с. 318—328). Вочевидь, під час публікації цієї амфори, було зроблено помилку в її шифрі, що, відповідно, призвело до невірної вказівки на автора та рік знахідки.

6. 2005 р., поховання 12, розкопки Ю.І. Козуб (Козуб і др. 2005, с. 37—38). Пограбований ґрунтовий склеп з недослідженим повністю дромосом і сирцевим закладом. Зафіксовано сліди одного дерев'яного саркофага. Багатого матеріалу, в придонній частині заповнення, судячи з наявності золотої фольги, доволі мало. Крім амфори (рис. 3, 2), він увесь був зафіксований не *in situ*. У його складі можна відзначити фрагмент червонофігурної стінки, чорнолаковий кілік і ольвійську монету 300—280 рр. до н. е. Амфора стояла вертикально в головах саркофага (рис. 2, 1). Авторами розкопок склеп датований широко, а саме періодом еллінізму.

7. 2008 р., поховання 4, розкопки А.В. Івченка (Івченко, Карнаух 2010, с. 82—87). Зруйнований і пограбований земляний склеп із дромосом зі сходинками (можливе місце розташування закладу вкрай пошкоджене пізнішими перекопами). Простежено рештки двох померлих, похованих у дерев'яних трунах-саркофагах на органічних підстилках, головами до входу. Один з них був дорослим чоловіком. Поховані супроводжувалися досить численним (незважаючи на подальші вторгнення в камеру) поховальним інвентарем, серед якого можна виділити бронзовий гачок від сагайдака. Верхня частина амфори лежала збоку від одного з похованих біля нижньої частини кістяка (рис. 3, 3). Обидві її ручки мали хіоське клеймо (рис. 3, 3а). Слід зазначити, що подібні клейма раніше в Ольвії відомі не були (Jöhrens 1999, р. 249). У правій кисті одного з похованих знайдено дві бронзові ольвійські монети 140—130 рр. до н. е. (Анохин 1989, кат. № 322). Це поховання може бути датоване останньою третьою II ст. до н. е. (Івченко, Карнаух 2010, с. 86—87).

8. 2008 р., поховання 6, розкопки А.В. Івченка (Івченко 2008, с. 19—25; 2010, с. 42—43). Пограбований земляний склеп із асиметрично розташованим дромосом зі сходинками та сирцевим закладом. Простежено рештки двох похованих, розташованих головами до входу та покладених на органічних підстилках у дерев'яних гробах-саркофагах. Незважаючи на пограбування, зафіксовано залишки багатого поховального інвентарю. Гостродонна амфора стояла в ногах похованих, притулена до далекої від входу стінки камери (рис. 2, 2; 3, 1). У першого з кістяків у кисті лівої руки були затиснуті дві бронзові монети: ольвійська (180—170 рр. до н. е.) і викарбувана у м. Аміс (кінець II ст. до н. е.). У другого похованого бронзова ольвійська монета (180—170 рр. до н. е.) лежала під тазом з правого боку. Судячи з матеріа-

лу, це поховання датується кінцем II — межею II—I ст. до н. е.

Питання про родоське походження амфори 1896/25³ для цієї статті не таке важливе, яким може видаватись. Її атрибуцію І.Б. Зеєст проводила на підставі аналогій зі знахідкою у Вілланові, де серед 5 тис. переважно родоських амфор було знайдено всього два(?) виробу, подібні до розглянутих форм (Зеєст 1960, с. 104). Таким чином, якщо навіть прийняти родоське походження цієї амфори, то і для Родосу цей тип буде надзвичайно рідкісним. Про місце виробництва посудин 1928/5 і 1928/6 даних немає. Усі інші амфори досить однотипні і їхнє хіоське походження підтверджується не лише аналогіями (Монахов 2003, с. 23), а й відповідними клеймами на ручках знахідки 2008/4 (Jöhrens 1999, р. 249; Івченко, Карнаух 2010, с. 84).

Ще однією унікальною для Ольвії знахідкою є амфора з о. Парос, виявлена в склепі 11, що був досліджений у 2013 р. Знахідки фрагментів амфор з відповідними клеймами — демотіконами відомі в Середземномор'ї, хоча і досить рідкісні (Jöhrens 1999, р. 257—258, № cat. 870—872). Цілі ж форми взагалі унікальні. Єдиний подібний виріб, що походить з Північного Причорномор'я, був опублікований І.Б. Зеєст (Зеєст 1960, с. 107, табл. XXV, 55), а вся група амфорних знахідок з подібними клеймами для цієї території віднесена авторкою до III—II ст. до н. е. Ольвійська амфора, по суті, є другою практично цілою формою.

9. 2013 р., поховання 11, розкопки А.В. Івченка (Івченко 2015а). Частково пограбований ґрунтовий склеп із дромосом зі сходинками та кам'яним закладом (рис. 4, 1). У камері троє похованих, двоє з них — у дерев'яних конструкціях, усі — на органічних підстилках. Третій, вочевидь, найпізніший. Небіжчиків супроводжує доволі численний поховальний інвентар. Амфора стояла в ногах першого кістяка біля стінки камери, що найдалі від входу (рис. 4, 2)⁴. У всіх похованих у кисті руки з правого боку зафіксовано монети: у двох (1 і 3) — по одній, у третього — дві. Три з них (у кістяків 1 і 2) аналогічні — це ольвійські бронзові монети 180—170 рр. до н. е. Четверта монета невизначе-

³ В описі надалі при згадці амфори через дріб наводиться рік розкопок та номер поховання.

⁴ Привертає увагу, що на обох цілих пароських амфорах, які було знайдено в Північному Причорномор'ї, стоять різні клейма (див. Jöhrens 1999, р. 257—258: ольвійське відповідає 870 за каталогом, клеймо на амфорі, що була наведена в І.Б. Зеєст — 871).

Рис. 2. Розташування у камерах ольвійських склепів хіоських амфор типу V—С (знахідки 2000-х рр.): 1 — склеп 2005/12; 2 — склеп 2008/6

на. Судячи з матеріалу, склеп датується серединою — другою половиною II ст. до н. е.

Таким чином, при розгляді елліністичних амфор рідкісних типів, що були знайдені на некрополі Ольвії, було зроблено наступні спостереження:

1. Усі амфори знайдено в ґрунтових склепах, призначених для одного, двох або трьох похованих. У переважній більшості випадків, крім склепу 1928/5⁵, усіх померлих було поховано в дерев'яних трунах або саркофагах на органічних підстилках, з достатньо великою (частково збереженою, навіть незважаючи на пограбування) кількістю поховального інвентарю. Як мінімум у частині з них (склепи 1928/5, 1928/6, 2008/6) спостерігався «поховальний» розписний посуд місцевого виробництва.

2. У шести випадках вдалося простежити розташування амфор у могилі. Майже завжди вони були притулені до стінки камери (за винятком склепу 2008/4, де була виявлена тільки верхня частина розбитої посудини), що може бути пояснено, зокрема, масивністю більшос-

ті з них (амфори хіоського виробництва). У чотирьох з шести випадків ці посудини були поставлені в ногах похованих, у двох — в головах, що свідчить про нестійкість традиції розміщення поховального інвентарю в могилі.

3. Більшість склепів зі знахідками подібних амфор датуються не раніше, ніж II ст. до н. е. (виходячи зі знахідок ольвійських монет *in situ*), причому в більшості випадків його другою половиною. Питання тут викликають тільки два об'єкти — 1928/6 і 2008/4. Склеп 1928/6 за кількістю та номенклатурою знайденого супровідного інвентарю є найбільшнім (хоча він один з двох, де в оформленні простору поховальної камери зафіксовано додаткові елементи, а саме материкова лежанка), і в ньому відсутній нумізматичний матеріал (з семи об'єктів монет не було тільки в склепі 1896/25 — найранішому за часом виявлення). Таким чином, його датування ґрунтується виключно на датуванні розписної курильниці місцевого виробництва. Подібні курильниці К.І. Зайцева віднесла до першої половини III ст. до н. е., але зазначила, що траплялися вони здебільшого у склепах другої третини III—II ст. до н. е. (Зайцева 1962, с. 193—194).

Поховання 2005/12, якщо судити за знахідкою монети 300—280 рр. до н. е., є найрані-

⁵ Склепи 1902 р. і, умовно, 1994 р., про які відсутня будь-яка інформація, крім наявності в них амфор і їхнього датування (строго кажучи, датування саме цих амфор), далі до уваги не беруться.

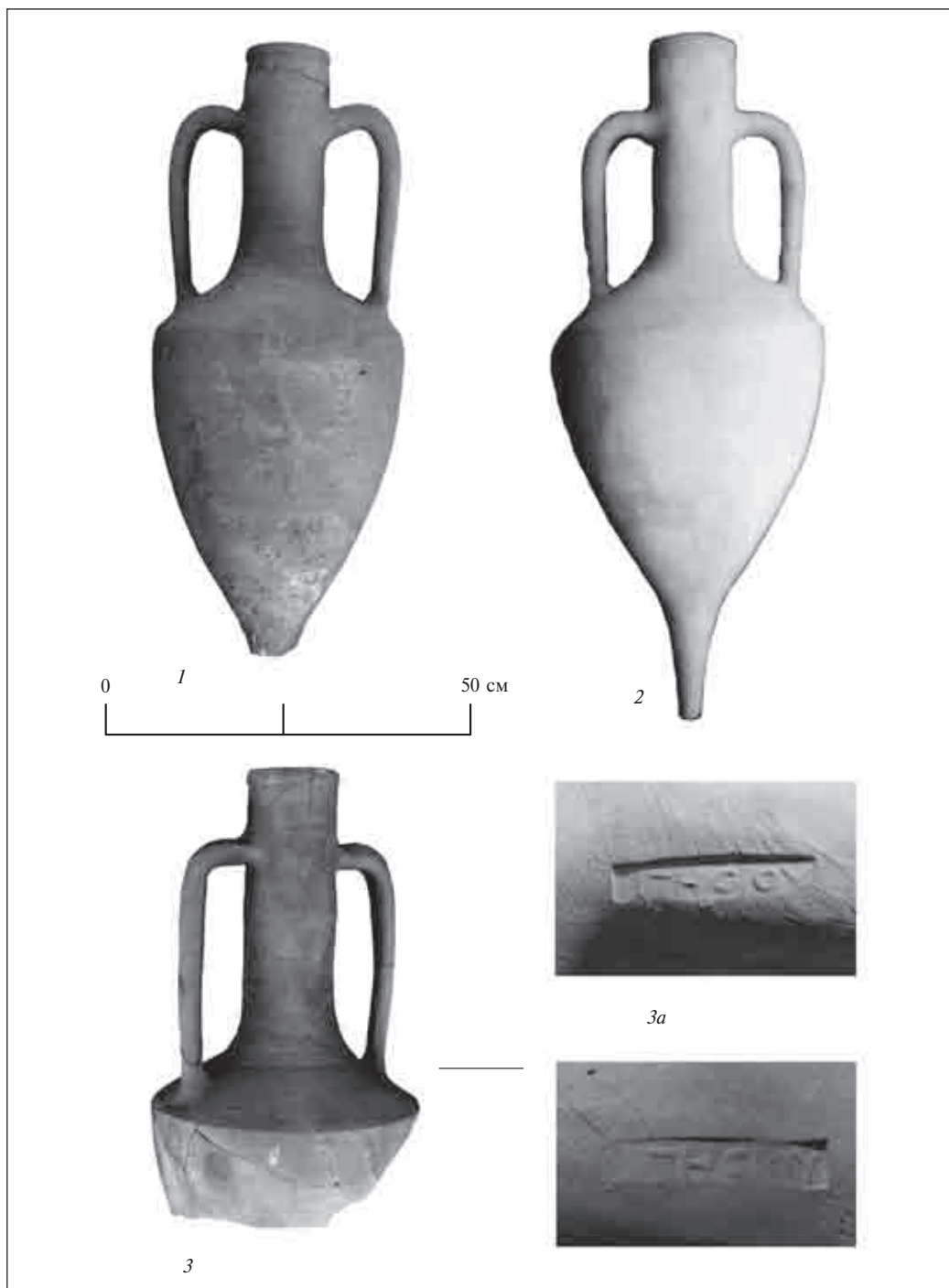

Рис. 3. Хіоські амфори елліністичного часу з поховань некрополя Ольвії: 1 — склеп 2008/6; 2 — склеп 2005/12; 3 — 2008/4; 3а — клейма на ручках амфори 2008/4

шим. Однак треба врахувати, що це єдиний об'єкт серед наведених у цій статті, де монету було знайдено не *in situ*, хоча і в придонній частині заповнення камери. Через грабіжницький хід у камеру потрапив матеріал з верхніх шарів, зокрема класичного часу (наприклад, бронзовий «дельфінчик» і фрагмент стінки червонофігурної посудини). Крім того, за матеріалами некрополя Ольвії зафіксовано використання

у поховальному обряді монет більш раннього часу, що на момент здійснення поховання однозначно не застосовувалися у грошових відношеннях, як апотропеїв (Ивченко 2015).

Крім монети й амфори, у придонній частині було знайдено кілька керамічних розвалів. Реконструйовано лише один з них — кілік з низькоякісним чорним лаком з вертикально розташованими ручками, на низькому виділе-

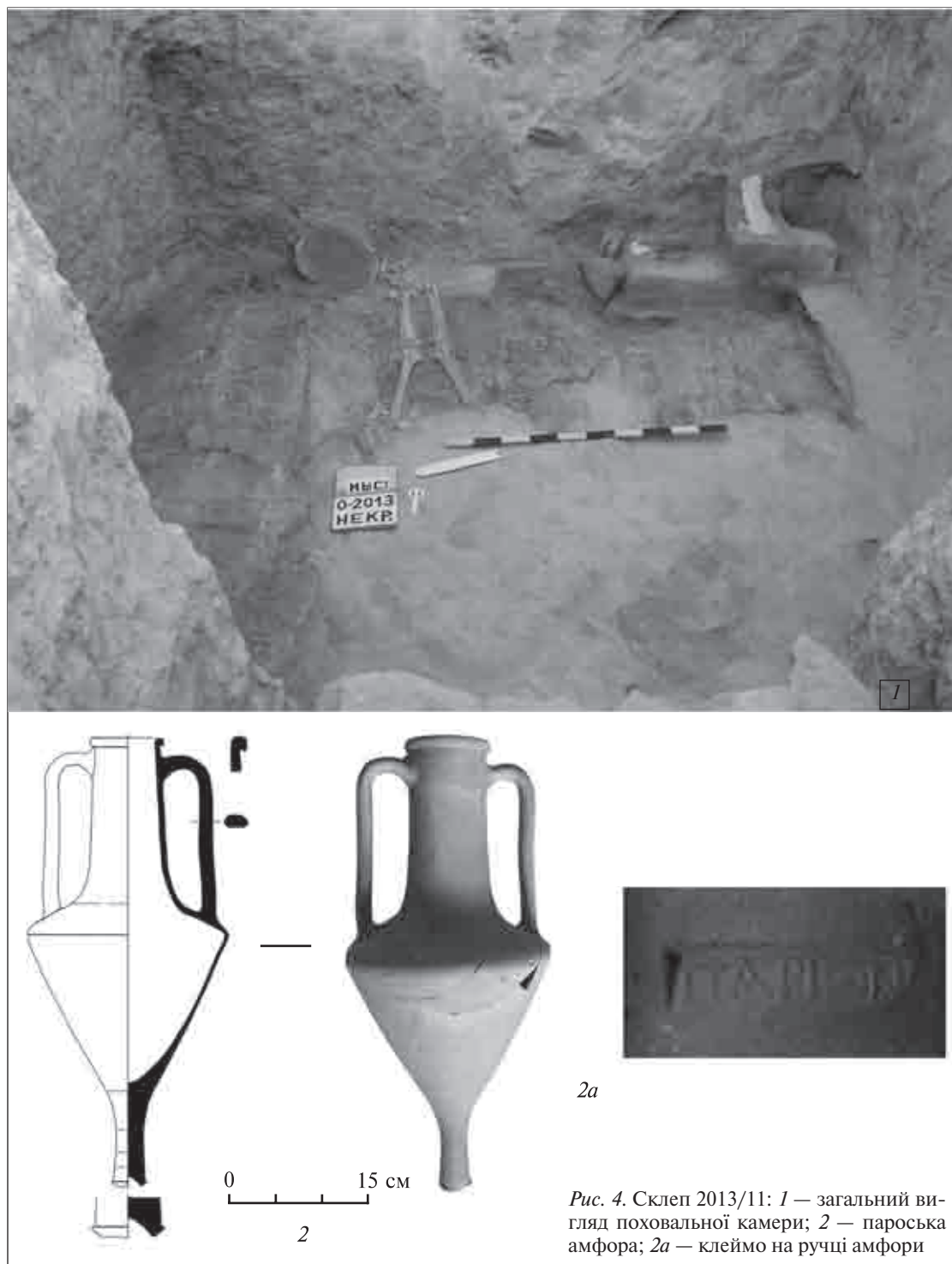

Рис. 4. Склеп 2013/11: 1 — загальний вигляд поховальної камери; 2 — пароська амфора; 2a — клеймо на ручці амфори

ному кільцевому піддоні (рис. 5, 1). Аналогій подібній формі знайти не вдалося. Таким чином, виявлена у придонній частині не *in situ* монета надає виключно *terminus ante quem*. Питання про датування самого склепу можна вважати відкритим.

4. Викликає питання оцінка монет у поховальному обряді. *In situ* (між кістками кистей або під тазом) було зафіксовано 12 монет у восьми похованих у чотирьох склепах. У трьох

випадках монети (у різній кількості) клалися кожному з похованих у камері. Виняток становить склеп 2008/4 (дві монети було покладено лише одному з двох похованих), але в ньому ж було знайдено гачок «зооморфного» стилю, який не має аналогій в ольвійському матеріалі (рис. 5, 2). Усі монети ольвійські, за винятком однієї з трьох у склепі (чекан м. Аміс), що розміщувалась у кисті похованого разом з ольвійською монетою. З 12 монет 11 були хроноло-

гічно визначені, в результаті чого знову звертає на себе увагу склеп 2008/4 — обидві монети було виявлено лише в одного з двох похованих, і датуються вони 140—130 рр. до н. е. Ще вісім ольвійських монет належать до випуску 180—170 рр. Єдина монета кінця II ст. до н. е., до того ж імпортна (м. Аміс), була розташована разом із монетою 180—170 рр. Відповідно до В.О. Анохіна, випуск монети в Ольвії тривав протягом всього II ст. до н. е. (Анохин 1989, с. 111), тому подібна вибірковість (180—170 рр. до н. е.) не може не привертати увагу.

5. Вважається, що з початком епохи еллінізму масові торговельні зв'язки Ольвії з о. Хіос перериваються, хоча про повне їх припинення дослідники говорять з обережністю (Лейпунская 2001, с. 15). Торговельні відносини з о. Парос, судячи з кількості знахідок (і не тільки в Ольвії, але й у Північному Причорномор'ї загалом), носили спорадичний характер.

Виходячи з вищевикладеного, попередньо можна зробити такі висновки. В II ст. до н. е., а скоріш за все, у другій його половині, у складі поховального інвентарю ольвіополітів (у виняткових випадках, які за формальними ознаками принципово не відрізняються від інших поховань у земляних склепах) з'являються рідкісні типи імпортних тарних амфор, використання яких у повсякденному побуті поки не фіксується. В одному з цих поховань було знайдено привізну монету, ще в одному — бронзовий виріб «варварського» стилю, що навіть при розгляді відокремлено одне від одного для поховального обряду ольвіополітів є унікальними випадками. Значна частина використаних у поховальному обряді монет випущена в 180—170 рр. до н. е., при цьому єдина імпортна монета, судячи з характеру решти супровідного матеріалу, хронологічно ближча за всі інші до реальної дати відповідного поховання. Пояс-

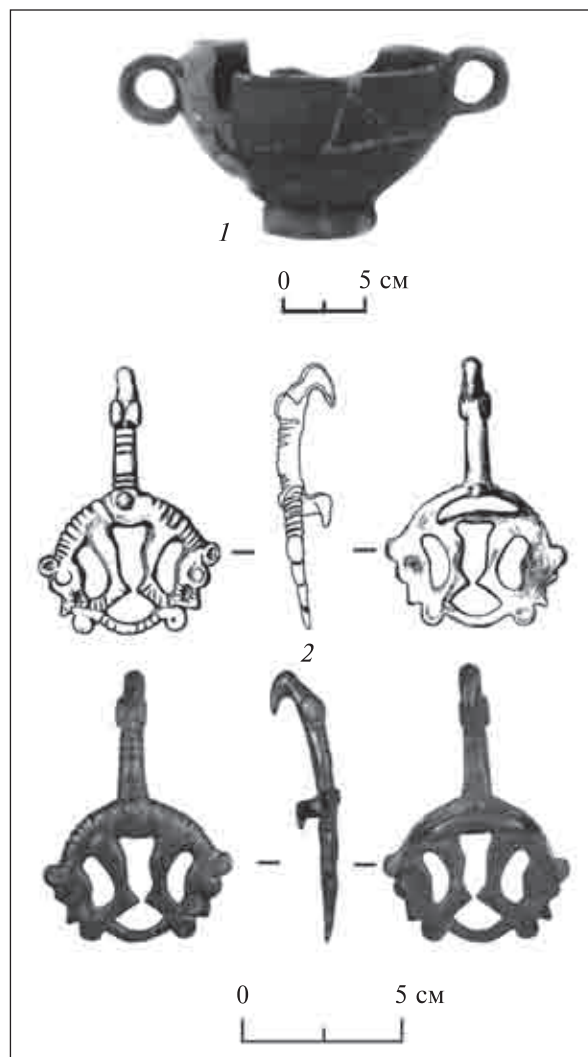

Рис. 5. Унікальні знахідки з ґрунтових склепів ольвійського некрополя: 1 — кілік з поховання 2005/12; 2 — бронзовий виріб з поховання 2008/4

нення даним фактам, скоріш за все, треба шукати в подальшому комплексному вивченні історії Ольвії пізньоелліністичного періоду і, зокрема, другої половини II ст. до н. е.

Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. — М.; Л. — 1960 (МИА. — 83).

Зайцева К.И. Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры) // ТГЭ. — 1962. — VII. — С. 184—206.

Зайцева К.И. Местная расписная керамика Ольвии эллинистического времени (IV—II вв.) — Дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1973.

Ивченко А.В. Два новых захоронения из некрополя Ольвии с позднехиосскими амфорами // Проблемы истории и археологии Украины: VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28—29 октября 2010 г. — Харьков, 2010. — С. 42—43.

Ивченко А.В. Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 2008 г. // НА ІА НАНУ. — 2008/200.

Ивченко А.В. Подбойные погребения в дромосах земляных склепов некрополя Ольвии // OLBIO. Памяти В.В. Крапивинной. — 2015. — С. 164—174.

Ивченко А.В. Склеп с паросской амфорой на некрополе Ольвии // АМА. — Саратов. — 2015а. (в печати).

- Ивченко А.В., Карнаух Е.Г.* Погребение II в. до н. э. с колчанным крючком из Ольвийского некрополя // СΥΜΒΟΛΑ, Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. — М.; К., 2010. — Вып. 1. — С. 82—87.
- Козуб Ю.И., Ивченко А.В., Диденко С.В., Ланг Е.А.* Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 2005 г. // НА ІА НАНУ. — 2005/42.
- Крижицький С.Д., Кранівіна В.В., Лейпунська Н.О.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Крысин Г.Н., Феодориди Ф.Г.* Ольвия. Некрополь. Дневник раскопок за 1928 г. Участок «З» при разветвлении дорог на Широкою и Заячью балки. Мог. № 3, 6, 14, 16 и 20. — Арх. ІА НАНУ/ Ф. ВУАК/О.
- Лейпунская Н.А.* Амфоры Хиоса и ольвийско-хиосские торговые отношения // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 6—17.
- Лейпунская Н.А., Папанова В.А.* К характеристике экономических связей Ольвии (по материалам амфор из некрополя Широкой балки) // АБУ 2001—2002. — К., 2003. — С. 318—328.
- Папанова В.А.* Некрополь Ольвии (история исследования, итоги раскопок). — Бердянськ, 1993.
- Папанова В.А.* Урочище ста могил. — К., 2006.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках, произведенных магистрантом Б.В. Фармаковским в некрополе древней Ольвии и на острове Березань в 1896 г. // ОАК за 1896 г. — СПб., 1898. — С. 200—212.
- Цветаєв Гр.* Геленістичне поховання з розкопів некрополя Ольвії р. 1928 // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. Ч. 4—5. Секція археологічна. — Одеса, 1930. — С. 87 — 95.
- Jöhrens G.* Amphorenstempel im nationalmuseum von Athen. — Mainz, 1999.
- Pick B.* Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. — Berlin, 1898. — Bd. 1, Hibbd. 1.

Надійшла 26.03.2015

А.В. Ивченко

РЕДКИЕ ТИПЫ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИХ АМФОР ИЗ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ

Данная статья посвящена редким типам эллинистических амфор, которые встречаются на некрополе Ольвии. Все целые амфоры подобных типов были найдены в погребальных камерах земляных склепов. Большинство склепов с подобными амфорами датируется II в. до н. э. Места изготовления таких амфор не соответствуют традиционным торговым связям ольвиополитов в эллинистическое время. Кроме того, в некоторых случаях в составе погребального инвентаря этих комплексов встречаются отдельные уникальные находки, не характерные для ольвийского материала. Объяснение данным фактам необходимо искать в дальнейшем комплексном исследовании истории Ольвии позднеэллинистического периода и конкретно, II в. до н. э.

A. V. Ivchenko

RARE TYPES OF HELLENISTIC AMPHORAE FROM OLBIA NECROPOLIS

The article deals with the rare types of Hellenistic amphorae found at the necropolis of Olbia. All the entire amphorae of such types were found in the burial chambers of ground crypts. The vast majority crypts with such amphorae are dated to the 2nd century BC. Production centres of this kind of amphorae do not correspond to the traditional trading relations of the Olbians in the Hellenistic period. Besides, in some cases, certain unique finds, not typical for Olbian materials are discovered within the funerary equipment of these assemblages. Explanation of these facts should be searched in further complex study of the history of Olbia in the Late Hellenistic period, namely, in the 2nd century BC.

ПРО ДЕЯКІ ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПОХОДІВ ГЕДИМІНА 20-х рр. XIV ст.

Аналізуються наслідки походів Гедиміна проти Золотої Орди в контексті економічного розвитку Литовсько-Руської держави.

Ключові слова: Полісся, Київ, XIV ст., Гедимін, Золота Орда, празькі гроші.

Низка білорусько-литовських літописів XVI ст. (літопис Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Румянцевський, Євреїнівський, хроніка Биховця) повідомляють, що великий князь Гедимін «...впокоивши землю Жомотскую от немцев... пошел на князи рускии». Після захоплення Володимира та Луцька, перебувши зиму в Бересті, він весною наступного року рушив на князя Станіслава Київського, по дорозі оволодів Овручем і Житомиром. Поблизу м. Білгорода війська Гедиміна перемогли об'єднані сили київського князя Станіслава, брянського князя Романа, переяславського Олега та луцького(?) Льва. Потім війська Гедиміна зайняли Білгород і оточили Київ. Після місячної облоги кияни визнали владу литовського князя, зберігши за собою «їхні отчини». Владу Гедиміна визнали й «київські пригородки» — Вишгород, Черкаси, Канів, Сніпород, а також Переяслав-Руський. Потім Гедимін повернувся до Литви, а в Києві залишив намісником князя Ольгимунта — сина Міндовга Гольшанського (ПСРЛ 1978, с. 38, 137, 210—212; ПСРЛ 1980, с. 95—96, 179—180, 200, 221, 242—243). За цими літописами й іншими джерелами, що не збереглися, описав похід на Володимир і Київ М. Стрийковський (Рогов 1966, с. 155). У М. Стрийковського поряд з руськими князями згадуються і татари (Strykowski 1846, s. 363, 365).

Частина дослідників, незважаючи на плутаність і анахронічність багатьох повідомлень цих літописів та хроніки М. Стрийковського, визнають завоювання Київщини Гедиміном уже в 20-х рр. XIV ст.: 1322 р. (Рогов 1966, с. 156), 1323 р. (Rowell 2001, s. 106), 1324 р. (Шабульдо 1987, с. 28), 1325 р. (Батура 1972, с. 21). Інші, погоджуючись із В.Б. Антоновичем, наголошують на помилковості повідомлень зазначених джерел і відкидають саму можливість завоювання Києва раніше 1362 р. (Грушевський 1991,

с. 486—487; Антонович 1995, с. 661—664; Горський 1996, с. 29; Івакін 1996, с. 60—61; Русина 2005, с. 41—43; Клепатський 2007, с. 43—57).

М.П. Дашкевич вважав, що завоювання Києва Гедиміном не могло статися в 1320—1321 рр., але могло відбутися після 1332 р., та вказав на можливість кількох різночасових походів (Дашкевич 1885, с. 63—64). Ця точка зору певною мірою знайшла підтримку і в працях інших дослідників, що спиралися на повідомлення літописів про поставлення Василя єпископом Новгородським в 1331 р. у м. Володимирі-Волинському. Літопис сповіщає, що Василь із супутниками через загрозу литовців «межи Литви и Киева уходом бежали». Новгородцям вдалося уникнути зустрічі з литовським загоном, але під Черніговом їх наздогнали «Федор князь Киевський со баскаки в 50 человек разбоем» і взяли з них «окуп, а Ратьслава, протодьякона митрополита, изымав в Киев повели» (ПСРЛ 1917, с. 244, 249—250; ПСРЛ 1949, с. 170).

Згадка про баскака поряд із київським князем і слугує серйозним аргументом для тих дослідників, які заперечують можливість завоювання Києва Гедиміном у 20-х рр. XIV ст.

Найбільш аргументованою видається точка зору про декілька етапів литовських наступів, існування кількох різночасових (трьох чи чотирьох) походів, а також, що в 20-х рр. відбувся перший етап литовської експансії на Південну Русь (Дашкевич 1885, с. 63—64; Шабульдо 1987, с. 29—30).

Повторена кілька разів на сторінках Іпатіївського літопису фраза щодо подій останніх десятиліть XIII ст. у Правобережній Україні — «бяху вси князи в воли Татарской» (ПСРЛ 1843, с. 205, 210, 211, 212) — зафіксувала реальний стан політичного устрою.

У результаті кількох військових кампаній і добре продуманої економічної політики ординцям вдалося встановити власний порядок володарювання у Східній Європі. Цей устрій базувався та підтримувався кількома основни-

ми військово-політичними й економічними заходами: визнанні верховної влади хана, затвердженні князів за згодою ординської влади, військовій участі руських князів у монгольських походах за вимогою ханської влади, сплатою данини та податків (Линниченко 1907, с. 110—111).

Так, у 1289 р. «при царях і радцях» отримав право на княжіння Мстислав Данилович (ПСРЛ 1843, с. 224). На кордонах своїх володінь західноруські князі повинні були зустрічати хана, засвідчувати свою покору, забезпечувати ханське оточення та ханське військо під час перебування на території князівства (там само, с. 212). В абсолютній більшості згадок про походи в європейські країни, насамперед у Польщу й Угорщину, поряд із руськими князями згадуються і татари (там само, с. 208, 212; Грушевський 1993, с. 112, 533—534). «Схизматики і татари» йдуть поруч у відповідних папських буллах (Грушевський 1993, с. 121). Саме за вимогою монгольської влади і здійснювалися нищівні походи на володіння європейських сусідів та окремих руських і литовських князівств. Відомий за заповітом Володимира Васильковича вислів «а побором и татарщиною к князю» (ПСРЛ 1843, с. 215) може свідчити про те, що західноруські князі (чи їх частина) самі збирали татарську данину (Линниченко 1907, с. 111).

Відповідно до окремих повідомлень, що збереглися, такий само порядок володарювання монголів у Правобережній Україні загальною тривав і в першій половині XIV ст. (Іванов 1895, с. 222—223; Куник 1907, с. 151—152; Пашуто 1950, с. 302; Шабульдо 1987, с. 35; Грушевський 1993, с. 101, 527; Kronica Janka z Czarncowa 1907, s. 2; Dlugossii 1876, s. 213).

Згадки писемних джерел про участь руських загонів разом з татарами у походах до Польщі (1302, 1324, 1325 рр.) та Угорщини (1332, 1334, 1335 рр.) (Линниченко 1907, с. 94—95), Литви, Білорусі та України (1315 р., 1320-х рр.) (Пашуто 1959, с. 396) можуть свідчити не тільки про звичайну практику участі руських князів у монгольських походах, а й про гостру нестачу коштів, звичайної данини з руських князівств.

Повідомлення літопису про те, що в 1324 р. Узбек «посылає князей Литвы воевати; и многа зла сотвориша Литве ...» (ПСРЛ 1885, с. 189), добре корелюється зі згадками про активність монголів на Русі в цей час (Насонов 1940, с. 90—91). Про це ж згадується й у відомому середньовічному фольклорному творі, щодо подій 20-х рр. XIV ст. у Твері: «...Уезжал то млад Щелкан в дальнюю землю Литовскую, ...Брал он,

млад Щелкан Дани — не выплаты...» (Древние... 1971, с. 27, № 4).

Особливо актуальним для золотоординської держави було наповнення бюджету в першій чверті XIV ст., під час війн із Хулагуїдами, та в процесі відновлення свого володарювання у Східній Європі. З посиленням економічного тиску пов'язується низка повстань 20-х рр. XIV ст. у Північно-Східній Русі, жорстоко придушених монголами. Один із найбільших злочинів, що закидався перед стратою великому князю Тверському Михайлу в 1318 р.: «цареви дани не дал еси» (Насонов 1940, с. 86).

У багатьох випадках, певно, йшлося не тільки про регулярну данину, а про збільшені суми коштів, що пов'язувалися з військовими діями монгольських ханів. Такі, як і в 1339 р., коли під час походу на Смоленськ, що став союзником Гедиміна, Узбек вимагав екстрений збір — «запрос» (Насонов 1940, с. 87, 106).

Джерела свідчать про значну кількість основних податків, що їх сплачувало підвладне монголам населення (Федоров-Давыдов 1973, с. 34). Тож додаткові «військові запити» могли бути просто не посильними в умовах постійних війн і натурального господарства.

При значних прибутках золотоординської держави через надходження данини, військових походів тощо, основною статтею доходів вважаються митні збори (Кульпин 1998, с. 37). Саме контроль над найважливішими річковими та сухопутними комунікаціями забезпечував регулярними грошовими прибутками в умовах натурального господарства.

Але грошові надходження були не менш актуальними і для Литовсько-Руської держави, особливо в періоди жорсткої конфронтації з Тевтонським і Лівонським Орденами.

Сучасні дослідники наголошують, що торгівля литовських земель із містами Тевтонського ордена, особливо водним шляхом по Німану, до кінця XIV ст. практично не провадилась (Кяупа 2007, с. 46). Значні перешкоди існували і для встановлення торговельних відносин по Двіні та далі на північ із Лівонією. Ще з XIII ст. хрестоносці намагалися блокувати Литву за допомогою папської курії. У 1218 р. папа Гонорій III заборонив ввезення до прусів заліза, солі, зброї тощо. В буллі від 1253 р. папа Інокентій IV стверджував, що одним з приводів у заснуванні Мемеля був намір перервати надходження до литовців зазначених вище товарів, а також одягу (Пашуто 1947, с. 79). Певно, ці ж життєво необхідні товари Орден намагався блокувати і в XIV ст.

Рис. Знахідки празьких грошів першої половини—середини XIV ст. вздовж Буго-Прип'ятського шляху

У низці документів 1322—1324 рр., зокрема у посланнях Гедиміна папі Іоанну XXII, двох грамотах громадянам ганзейських міст, орденам домініканців і францисканців, а також у відповіді м. Риги литовському королю, договорі 1323 р. з Орденом, Рігою та їх союзниками, посланні папи та звіти папських легатів, зафіксовано основні засади внутрішньої і зовнішньої політики держави, пріоритети в економіці, релігійних і суспільних стосунках (Пашуто 2011). До Литовсько-Руської держави запрошуються представники залізоборної, деревоборної, шкіряної промисловості, зброярі (балістарії), будівельники, добувачі солі, мельники, пекарі тощо. Хлібороби звільняються на десять років від податків на землю та інших платежів. Під значні преференції, із звільненням від податків, запрошуються купці, причому у двох документах чітко окреслюється їх шлях до Литовсько-Руської держави: через вільну від блокади Мазовію, «через княжество господина Болеслава, князя Мазовії» (там само, с. 484—490, 503—507, 510—512). Вказівка на Мазовію у документах від 26 травня 1323 р., мабуть, означала, що купці й інші жителі країн Європи потрапляють до Литовсько-Руської держави через нещодавно відвойоване Підляшшя та опорні традиційні пункти на Бузі — Дорогичин, Берестя, Мельник.

Шлях Велика Польща—Мазовія—рр. Західний Буг—Прип'ять—Дніпро розглядається як один з основних європейських шляхів, яким європейське (насамперед, чеське) срібло надходило до Східної Європи ще в давньоруський час (Потин 1968, с. 195). Частина дослідників вважають його одним з основним шляхів між Східною і Центральною Європою (Рыбаков 1948, с. 343—344; Перхавко 1983, с. 23). Позна-

чений низкою визначних давньоруських міст і митних пунктів, він пов'язується з торгівлею багатьма товарами. Серед них найважливішими називають сіль, віск, хутра, мед, бурштин, вироби з овруцького шиферу (Бужанський 1966 с. 15—16, 23, Перхавко 1983, с. 14).

Митні комори вздовж Бугу відомі з початку XIII ст., у Дорогичині митниця зафіксована під 1237 р. (Weyman 1938, s. 102).

У сучасних дослідженнях звертається увага на «ятвязьку ділянку» цього шляху в районі Бреста—Дорогичина (Перхавко 1983, с. 7). Саме зацікавленість у вагомих прибутках із контролю за цією територією розглядається одним з найголовніших чинників в усуненні ятвягів і їх державних утворень наприкінці XIII ст. (Михайлова 2007, с. 399—404).

Існують повідомлення і про зацікавлення монголів у цій території. Так, захоплення литовцями Дорогичина в середині 70-х рр. XIII ст. викликало один із найбільших монгольських походів разом із руськими васалами (ПСРЛ 1843, с. 265). При «царях і при його радцях», тобто за згодою й участю хана, наприкінці XIII ст. Мстислав Данилович отримав владу на Підляшші (там само, с. 224).

З обох берегів р. Буг у районі Дорогичина походить кілька тисяч свинцевих пломб. Здебільшого пломби розглядають як товарні, митні знаки чи знаки для пломбування зв'язок білячих шкір, в результаті чого вони ставали грошима (Авенариус 1890; Болсуновський 1894; Лихачев 1930, с. 57—88; Ершевський 1985, с. 57; Белецкий 1999, с. 288—330; Анохин 2012). Більша частина зображень пов'язується з князівською знаковою системою Давньої Русі XII—XIII ст. Але серед пломб існують і такі,

що містять зображення, які випадають із князівської символіки домонгольського часу, а також європейські чи прибалтійські символи (Болсуновський 1894, табл. XVII, № 786, 787, 788, табл. XVIII, № 823, 830, 837, 839, табл. IV, № 115, 163; табл. XIX, № 899, с. 12, 14—15, 30). Це дозволяє датувати дорогичинські пломби в широких межах, принаймні, XII—XIV ст., і пов'язати їх з процесом опломбування експортних товарів, які проходили через митницю в Дорогичині.

Водночас можна помітити подібність зображень до знаків на відомих «бортних знаменах» (Анпилогов 1964, рис. 1, № 68—77), що може побіжно вказувати на опломбування й продуктів бортництва. В одній зі статей IV скри Німецького двору в Новгороді (перша половина XIV ст.) зазначалося, що «ніхто не може вивозити віск не пропечатаним (оглядовою) печаткою, під загрозою штрафу в 10 марок і конфіскацією воску» (Рыбина 1986, додаток с. 150, № 57).

Про один зі способів проходження митниці під час перевезення воску повідомляє документ 1571 р.: «А повезет новгородец ...воск..., и им имати у таможенников узолки, сколько кругов, столько узолков, за таможенничю печатью; а таможником у них имати с круга по три деньги...» (Хорошкевич 1961, с. 292). Віск, мабуть, як один із головних товарів експорту підлягав оподаткуванню у всіх основних митних пунктах.

Опломбуванню під штрафом у 10 марок підлягали також і тканини (Рыбина 1986, с. 164). Існують повідомлення про використання виробничих пломб із гербовими знаками на тканинах у XV ст. біля Познані (Лихачев 1930, с. 87—88). Саме грубі та тонкі сукна поряд з іншими розглядаються основним товаром польського імпорту на Русь, що надходив Буго-Прип'ятьським шляхом, про що є згадки у Турівському уставі першої половини чи середини XIV ст. (Шапов 1965, с. 255—256, 258; Перхавко 1990, с. 54).

Значна концентрація товарних пломб у районі Дорогичина вказує на проходження значної кількості товарів і коштів.

Не менш важливими ділянками шляху були землі в Центральному та Східному Поліссі.

Ще з давньоруського часу величезне значення для розвитку регіону мала сама система міст у басейні Прип'яті. Городища всіх міст Турівської землі розташовувалися на ріках магістральних водних шляхів (Турів, Мозир, Рогачів, Берестя), у вузлових пунктах водних шляхів (Пінськ) чи їх приток (Клецьк, Слуцьк, Давид-

Городок, Висоцьк, Дубровиця, Степань, Чарторийськ (Лысенко 1974, с. 179). Пінськ, розташований біля впадіння в Прип'ять її приток Ясельди та Піни, через Ясельду та Шару мав зв'язок із Понеман'ям і Балтійським басейном. На захід Піною і волоком по Мухавцю здійснювалося сполучення з басейном Західного Бугу та землею «ляхів». Униз по Прип'яті — на схід шлях ішов до Турова та Києва, на південь від Прип'яті починалися волинські землі (Лысенко 1974, с. 71, 82).

Свідчення джерел XII—XIII і XV—XVI ст. дозволяють говорити про існування спеціальних мит у ключових місцях провозу солі по Прип'яті та Бугу (Верзилов 1898, с. 30—31; Перхавко 1980, с. 14—15; Торгівля... 1990, с. 56, 70, 48—55). Сліди давньої традиції торгівлі сіллю в Турові та Пінську простежуються й у відомому Турівському уставі XIV ст. (Шапов 1965).

Значна кількість «митних комор» для привізної і місцевої солі згадується у середньовічних джерелах у Підляшші: в Бересті, Дорогичині, Гонядзі, Високом, Тикочині (Леонтович 1894, с. 20).

Близько середини XIV ст. в Черську, пов'язаному з Дорогичином прямим шляхом у 110 км, зафіксована митна комора, діяльність якої пов'язується і з постачанням солі з Русі як товару першої необхідності. Мазовія, на відміну від Куяв і землі Лежицької, не мала власних соляних промислів і часто використовувала руську сіль (Kiersnowska 1986, s. 72—73, 126—127, 156).

Увагу добувачам солі приділяв і Гедимін. У посланні монахам Ордену миноритів від 26 травня 1323 р. обумовлювалася можливість вільного входу в його землю й виходу з неї через землі кн. Мазовецького різним торговцям, зокрема «... искусным в соледобыче... без всяких сборов, пошлин, незаконного взыскания всех и всяческих податей» (Пашуто 2011, с. 510—512).

Про значення цього регіону в середині XIV ст. свідчить і грамота Кейстута й Любарта торунським купцям на право проїзду до Луцька через Дорогичин, Мельник і Берестя (Торгівля... 1990, с. 19, № 4).

Слід вказати, що значення солі як одного з найприбутковіших товарів добре усвідомлювали і монголи. Вірменський історик XIII ст. повідомляє, що вони: «прекратили все пути к наживанию и забрали все соляные копи в Кульне и других местностях» (Бабаян 1969, с. 245).

«Соленичне і воскове» вважалися найприбутковішими митними зборами (Верзилов 1898, с. 30), що було об'єктивним чинником розвит-

ку товарно-грошових відносин і, відповідно, феодалізму.

Велике значення для розвитку регіону і в післямонгольський час мало металургійне виробництво. Наявність залізної руди в Поліссі, традиції високорозвинутого металургійного виробництва робили цей регіон привабливим і для литовців, у яких саме залізобудівне виробництво вважалося провідною галуззю економіки (Батура, Пашуто 1977, с. 98). Як і в Литві (Гуревич 1981, с. 138), у Поліссі активно займалися добуванням болотної руди.

Полісся зі значною концентрацією болотних руд традиційно розглядається одним з основних осередків розвитку металургії ще з давньоруського часу. Значну кількість гідронімів і топонімів, пов'язаних із добуванням заліза, зафіксовано в київському та житомирському Поліссі (Філюк 2012, с. 51, 52, 58—64, 66—67). Серед понад 200 назв, пов'язаних із рудними, заводами та майстернями, зафіксованих у сусідній Білорусі, понад 50 сконцентровано в Поліссі. Мозирський повіт вважається одним з основних осередків середньовічного металургійного виробництва Білорусі (Ляўко, Гурын, Заяц 2001, с. 250—252, с. 387, мал. 155). Ще в епоху раннього залізного віку виробництвом заліза з болотних руд займалися майже на кожному городищі в Білорусі (Алексеев 1966, с. 130). На Поліссі відомі болота з водою, червоною від заліза (Руднев 1898, с. 202).

Одним з провідних промислів регіону було бортництво. Зафіксовані в багатьох пізньосередньовічних документах основні види данини грошова та медова — відтворюють основні економічні характеристики регіону. Так, Могильовська волость у XVI ст. управлялася двома «старцями»: «медовим» і «срібним», причому «срібний» вважався старшим. Саме до старців направлялися великокнязівські послання. Дослідники вважають, що один з них відав збором медової данини, а інший — грошової (Довнар-Запольский 1905, с. 62; Хорошкевич 1982, с. 123).

Саме бортництво та медова данина є характерними і для київського Полісся, зафіксовані також на Овруччині та Житомирщині (Клепатський 2007, с. 383).

Про розвиток бджільництва з використанням вуликів на Волині свідчать знахідки шільників і меду в споруді початку XIV ст. у Луцьку (Кучинко 2002, с. 79).

Панування церковної ідеології у середньовічному суспільстві, що викликало надзвичайний попит на чистий віск, розглядається одним

з основних чинників розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Незважаючи на існування власного бортного та пасічного бджільництва в Центральній і Північній Європі, власного воску там не вистачало (Хорошкевич 1961, с. 278). Певно, значна кількість воску йшла й на герметизацію тари (на поширеність цього звернув увагу І.Е. Клейнберг, перекладач IV скри) (Рыбина 1986, с. 143, 169). Руський віск вважається одним з основних товарів, що призвели до процвітання Ганзи, і який через посередництво ганзейських купців потрапляв на ринки європейських країн. За підрахунками дослідників, тільки кількість руського та литовського воску, купленого в кредит у Ризі та відправленого у Фландрію й Англію, на межі XIII—XIV ст. коливалася від 4—5 до 11,2 т щорічно (Хорошкевич 1961, с. 298). Існують повідомлення, що в Ризі — основному торговельному партнері литовських князів — віск слугував одним із засобів платежу (Моора, Лиги 1969, с. 137). Вважається, що Рига виконувала при Гедиміні роль банкіра (Пашуто 1959, с. 280).

Перша постанова німецького двору в Новгороді (1315 р.) стосується чистого воску, що на 20 років раніше, ніж постанови відносно інших товарів (Хорошкевич 1961, с. 293).

Крім Смоленської і Полоцької землі, які на західних руських землях наприкінці XIII — на початку XIV ст. вважаються головними постачальниками експортного воску (Хорошкевич 1961, с. 278, 282, 289, 293), бортництво було надзвичайно поширено і в Поліссі. «Сребреные весы», «восковой вес» і «локоть» виступають основними метричними складовими у відомому Турівському уставі XIV ст. (Щапов 1963, с. 273). Серед середньовічних мір об'єму з Волині та Київщини чи не найбільша кількість пов'язується з продуктами бортництва: встав, носатка, колода, кадь, відро, камінь, белець, караман, віко, бочка, вшатка, лукно (Герасименко 2000).

Надзвичайно поширеним було бортництво і у Литві (Пашуто 1947, с. 78; Моора, Лиги 1969, с. 129).

Мед розглядається найважливішим продуктом харчування під час війн із Тевтонським Орденом, коли місцеві мешканці поставляли його гарнізонам замків. Особливо цінувався жемайтійський мед. Бортники, які вносили данину медом, були вільні від барщини (Батура, Пашуто 1977, с. 98).

Привертає увагу й розташування абсолютної більшості міст Турівської землі в районах розповсюдження найбільш родючих, присто-

сованих для землеробства земель (Лысенко 1974, с. 195). Вагому частину в полюванні займали хутряні тварини (там само, с. 190), що були одним із головних предметів експорту.

Саме з Поліссям літописи пов'язують боротьбу між ординцями та литовцями в XIII ст., де неодноразово згадується і Мозирщина. Причому серед основних компонентів цієї боротьби згадується вимога данини: *«шобы ему выходы его дал и баскаки его ховал по тым городом...»*. Також саме з Поліссям у джерелах згадуються і перші перемоги литовських князів над монголами (ПСРЛ 1978, с. 23, 24, 131, 147, 159; ПСРЛ 1980, с. 91, 130, 148, 175, 196, 216).

Відповідно до цих повідомлень джерел, уже в XIII ст. Золота Орда зіткнулася з неможливістю повністю заволодіти поліськими землями, які частково контролювалися Литвою, а також зупинити процес утворення нової Литовсько-Руської держави.

Слід зазначити, що в майже всіх географічних пунктах, зазначених у білорусько-литовських літописах, і на найближчих пам'ятках фіксуються матеріали другої половини XIII—XIV ст.

Матеріали XIII—XIV ст. знайдено в Житомирі (Тарабукін 2008, с. 148) та Овручі (Томашевський, Павленко 2014, с. 479).

На «Малому» городищі літописного Городеска (Коростишевський р-н, Житомирська обл.), крім значної кількості матеріалів зазначеного часу, виявлено залишки металургійного виробництва (Звиздецький 1990, с. 53—54).

У зв'язку з цим важко перебільшити результати комплексних досліджень на Овруцькому кряжі та висновок провідних українських археологів, що: *«... простежено багатократно повторюємі факти знаходження пам'яток давньоруського і ординсько-литовського часу в межах ... відповідних населених пунктів»*. А також: *«дуже часто для таких поселень фіксується практично безперервна ... колонка археологічних матеріалів від давньоруського часу»* (Томашевський, Павленко 2014, с. 479, 495, 500—501, 506, 476).

Матеріали XIII—XIV ст. знайдено в кількох місцях Білгорода, на дитинці досліджені не тільки окремі матеріали, а й житлові споруди. На селищі зафіксовано культурний шар (Бліфельд 1975, с. 237—242; Беляєва 1982, с. 111).

Матеріали XIII—XIV ст. виявлені в Києві (Івакін 1996, с. 119, 157, 159, 161, 163, 169, 228), Переяславі та біля нього (Кучера 1978, с. 25; Юрченко, Вовкодав 2004, с. 36—37; Колибенко, Колибенко 2007), Черкасах (Капустин 2011, с. 119). Значну кількість пам'яток

цього часу досліджено та зафіксовано на Сеймі, у районі Путивля (Беляєва 1982, с. 116—117). Археологічні матеріали підтверджують заселеність регіону та вказують на реальність існування міст і поселень, згаданих у повідомленнях літописів. Тобто, похід здійснювався в землі, населення яких складалося з добрих платників податків, що давало заняття бортництвом, полюванням (Любавський 1892, с. 13), землеробством, основними господарчими та ремісничими промислами, залізорудною промисловістю. Варто згадати і надзвичайно зручну водну комунікацію, що дозволяла постачати до Європи основні продукти експорту, отримуючи такі потрібні срібні гроші.

Свого часу М. Грушевський зазначив: *«якби ми знали, як розвивалася залежність Турово-Пінських волостей від литовських князів, то могли б може вказати ближше й той час коли київські волості почали переходити в залежність від литовських князів»* (Грушевський 1993а, с. 16—17).

На зв'язок між завоюванням Пінського Полісся й Києва звертають увагу й інші автори, вважаючи, що в 1320 р. Гедимін їх разом долучив до Литви, потім Пінське князівство разом із Мозирем і значною частиною Волинського Полісся передав своєму сину Наримунту (Baliński, Lipiński 1886, s. 641).

Літописи згадують про поступове розширення контрольованої Литвою території у регіоні вже в XIII ст. Уже з наступником Миндовга (1238—1268) Видом пов'язують значні придбання у «Деревської землі». Витень (1295—1315) *«прибавил земли Литовское много — и до Бугу»* (Грушевський 1993а, с. 15—16). Але в 90-х рр. XIII ст. у Пінському Поліссі згадується власна династія турово-пінських князів. Причому турівські та пінські князі другої половини XIII ст. на сторінках літопису досить часто згадуються у множині (Лысенко 1974, с. 31), що передбачає розгалуженість династії, осадження її представників (князі Федор, Демид, Юрій, їх діти, можливо, онуки та зяті) в основних місцях і фортецях регіону. Тоді ж Іпатіївський літопис повідомляє про смерть степанського князя Івана Глібовича (ПСРЛ 1843, с. 226), володаря окремого князівства в басейні р. Горинь.

Відсутність повідомлень про зіткнення в турівських і пінських землях дає можливість стверджувати про їх входження до литовських володінь раніше від походу Гедиміна 20-х рр. XIV ст. (Грушевський 1901, с. 69). У сучасних дослідженнях наголошується, що Турів і Пінськ потрапили в зону впливу Литви на межі XIII—XIV ст. або на самому початку XIV ст. А напри-

кінці 10-х і в 20-х рр. XIV ст. Пінське, Турівське та Случьке князівства були приєднані до Литви (Гудавичюс 2005, с. 82, 101). Привертає увагу розташування основних центрів східної частини Буго-Прип'ятського шляху: Давид Городок, Турів, Мозир — на південному (ординському) боці Прип'яті (Лысенко 1974, с. 17—18).

Певно, що включення до складу Великого князівства Литовського та Руського міст, розташованих на значній території, на різних берегах Прип'яті не могло бути одночасною акцією. Похід Гедиміна в 20-х рр. XIV ст. був спрямований на закріплення основних позицій у регіоні, отриманих внаслідок тривалої боротьби його попередниками. Згадка про баскака в Києві під 1331 р. свідчить, що монголам вдалося частково відновити владу в регіоні, але басейн Прип'яті залишився за Литвою.

Низка літописів розповідає про розподіл Гедиміном земель між своїми синами: Монтивиду — Корачев і Слонім, Наримунту — Пінськ, Ольгерду — Крево, Евнутію — Вільно, Кейсту — Троки, Коріятю — Новогрудок, а Любарта прийняв володимирський князь за своє дочкою у Володимирі та Луцьку зі всією землею Волинською (ПСРЛ 1980, с. 61, 85, 97, 110, 115, 132—133, 153, 181, 201, 222). Ці міста Гедиміновичі отримували з відповідними землями-князівствами.

М. Стрийковський, розповідаючи про розподіл земель між дітьми Гедиміна, зазначив, що Наримунт отримав Пінськ із землями по р. Прип'яті аж до Дніпра (Strykowski 1846, s. 381). Поява Наримунта Гедиміновича в Турово-Пінській землі датується кінцем 30-х рр. XIV ст. чи між вокняжінням Гедиміна в Литві (1315 р.) і приходом Наримунта в Новгород на «пригороді» (1333 р.) (Пашуто 1959, с. 392—393; Горський 1996, с. 55, 107; Nikodem 2001, s. 609—621; Войтович 2006, с. 613).

Існує версія, що Наримунт володів землями в Поліссі близько 30 років (Леонтович 1894, с. 4). Хоча час появи Наримунта в Пінському Поліссі, як і перебіг його діяльності, суперечливі питання й остаточно не вирішені дослідниками. Але Глібу-Наримунту дістався східний напрямок — Золота Орда в період її найбільшого військово-політичного й економічного потенціалу за Узбека (1313—1341 рр.) та Джанібека (1342—1357 рр.).

Добре обізнаний з подіями XIV ст. лівонський хроніст Герман Вартберг, розповідаючи про битву з хрестоносцями на р. Стреве в 1348 р. і загибель Наримунта, називає його королем Русі, на відміну від Ольгерда і Кейстута,

які згадуються як королі Литви (Ливонская... 1879, с. 392—393).

Литовсько-руські акти другої половини XIV ст. терміном «Русь» називають волості, розташовані на Середньому Дніпрі та його притоках: Сожу, Березині та Нижній Прип'яті (Любавский 1892, с. 12).

Не з'ясовано, ким була дружина Наримунта. Одні дослідники називають її ординкою, дочкою татарського хана (Wolff 1888, s. 14; Грушевський 1901, с. 10) чи «дочкою володаря Тавриди» (Niesiecki 1841, s. 168), інші пов'язують її з родиною руських князів (Пузыпа 1930, s. 37). Водночас наголошується на існуванні кількох дружин Наримунта (Войтович 2006, с. 613). Хоча сам факт, що під час боротьби за владу в Литві 1345 р. він знайшов притулок в Орді (Wolff 1886, s. 14), може побіжно свідчити про родинні зв'язки саме з правлячою династією Золотої Орди. Не виключено, що конфлікт Гедиміна з Ордою в середині 20-х рр. XIV ст. якраз і було залагоджено за рахунок династичного шлюбу, як це не рідко траплялось у подібних ситуаціях.

Але Наримунт був похрещений на честь одного з найперших загальноруських святих — Гліба. Саме на печатці Гліба-Наримунта від 1338—1341 рр. збереглося найперше в династії Гедиміновичів зображення «вершника» (Янин, Гайдуков 1998, с. 77—78, № 436 б). Існує версія про його зв'язок із майбутнім державним гербом Литовсько-Руської держави — «Погоні» (Пчелов 2010, с. 250, 256).

Після загибелі Наримунта 1348 р. у Пінському Поліссі залишилася династія Наримунтовичів, яка близько століття зберігала за собою Пінськ і навколишні землі (Грушевський 1901, с. 10—14).

З Наримунтом і його нащадками пов'язується низка східноєвропейських князівських родин, визначних політичних і військових діячів, зокрема і князів Острозьких (Яковенко 2008, с. 93). Хоча походження Острозьких остаточно не з'ясоване і більшість дослідників вважає їх нащадками Рюриковичів, існують аргументи про шлюбні зв'язки цієї родини з Наримунтовичами вже в першій половині XIV ст. (Войтович 2006, с. 509—510, 613).

Про значення міст басейну р. Прип'яті свідчать монетні знахідки (рис.). У самому Пінську зафіксовано знахідку празького гроша Карла I (1346—1378 рр.). Монета походить із культурного шару, разом із відповідним набором речей і кераміки того часу (Равдина 1966, с. 288). Празький гріш Яна I Люксембурзького (1310—

1346 рр.) було знайдено в с. Слобода Мозирського р-ну (Рябцевич 1965, с. 130, № 9). На жаль, точно не продатований, у межах XIV ст., скарб празьких грошів із Яровиці, в басейні Стиру, між Старим Чарторийськом і Луцьком (Антонович 2013, с. 49). Ця знахідка може бути пов'язана з більш південними шляхами надходження чеських монет до Луцька. Але й дуже можливе надходження празьких грошів по Прип'яті та Стиру навіть до Луцька, де зафіксовано знахідки першої половини — середини XIV ст. (Soboleva 1970, s. 200, № 5; Kryżanowski 2009, s. 164).

Знахідки празьких грошів Яна I Люксембурзького та Карла I відомі в м. Дорогичині на Бузі — західному крайньому пункті Буго-Прип'ятського шляху, причому монети знайдено по обидва береги Бугу (Авенариус 1890, с. 9; Лучицкий 1892, с. 80—81; Kubiak 1998, s. 106—107, № 287-1, 288). Привертає увагу концентрація знахідок з монетами Карла I у районі Бреста. Напевно, в часи Карла I зібрано основну частину скарбу з с. Черевачиці (Кобринський р-н Брестської обл.), з якого відомо 97 празьких грошів (здебільшого Карла I) та два злитки (Шталенков 2010, с. 64). Один із найбільших східноєвропейських скарбів празьких грошів із м. Бреста датується XIV ст. Скарб хоч і має більшість монет Вацлава IV (1378—1419) (406 + (?), містить не звично високий відсоток монет Карла I (1346—1378) (114 + (?)) і рідкісний польський гріш Казимира III (1333—1370) (Рябцевич 2004, с. 58, № 2). Зазвичай, у східнослов'янських знахідках, датованих грошами Вацлава IV, монети Карла I не перевищують кількох відсотків.

Кілька сот «однакових празьких грошів» (наведено зображення гроша Карла I) було знайдено під Брестом у 1820 р. (Рябцевич 2004, с. 58, № 1). Близько двох десятків пунктів знахідок із празькими грошами Вацлава IV зафіксовано в Пінському Поліссі (Колобова 2004, с. 96—98). Більшість з них, напевно, також пов'язана з усталеною традицією надходження празьких грошів із Мазовії протягом XIV ст.

Білоруський дослідник В.Н. Рябцевич звернув увагу на південно-східний шлях надходження празьких грошів до Східної Європи, через Білорусь і Чернігівську землю. Дослідник вважав цей шлях основним і датував масове

надходження празьких грошів 1378—1419 рр. (Рябцевич 1965, с. 126—127).

Закріплення Прип'ятської магістралі за Гедиміновичами не означало, що зразу в Поліссі та навколишніх землях почали масово використовувати чеські монети. Для цього в умовах панування натурального господарства повинен був пройти певний час. Тим більше, що писемні джерела свідчать, що в Мазовії празькі гроші розповсюдилися на кілька десятиліть пізніше, ніж у Малій Польщі. Перші згадки про їх використання датуються 1318 чи 1333 р. (Szwagrzyk 1967, s. 590; Paszkiewicz 2001, s. 25), хоча й зафіксовані знахідки празьких грошів Вацлава II (1300—1305) (Kisielewski 1968, s. 221, № 138, № 139, № 140; Kiersnowska 1986, s. 43).

Наведене вище дозволяє говорити, що Гедимін здійснив низку заходів щодо забезпечення Литовсько-Руської держави та долучив значні природні та людські ресурси білоруських і українських земель, що мало виняткове значення в економічному та політичному розвитку. Це дозволяє підтримати дослідників, які визнавали історичність походів Гедиміна 20-х рр. XIV ст. А також погодитися з видатним українським істориком Ф.М. Шабульдо в тому, що певні неточності білорусько-литовських літописів «не можуть слугувати достатнім для заперечення достовірності відтвореного в літописному повідомленні основного хода подій...» (Шабульдо 1987, с. 157).

Свого часу, говорячи про угоду місцевого боярства з литовською владою, В.Т. Пашуто зазначав, що «це було менше зло», «об'єднання викликає не загрозою з боку монгольської Орди і німецького Ордену» (Пашуто 1959, с. 322). Але видається, що об'єднання значної частини литовських, білоруських і українських земель у межах єдиної державної системи стало результатом тривалого та закономірного розвитку. Просто зовнішні чинники значно прискорили ці процеси.

У той же час Золота Орда, створена заради завоювань, але позбавлена історичних коренів і міцної економічної й етнічної основи на завоюваній території (Шабульдо 1987, с. 61), намагалася відновити втрачені позиції. Зіткнення за природні та людські ресурси, найважливіші комунікації, регулярну данину були неминучі, що і зафіксували літописи стосовно подій першої чверті XIV ст.

Авенариус Н.П. Дорогичин Надбужский и его древности // Материалы по археологии России. — СПб., 1890. — № 4. — С. 3—42.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории северной Белоруссии в IX—XIII вв.). — М., 1966.

Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (по Путивльским и Рьльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // СА. — 1964. — № 4. — С. 151—169.

- Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII вв.). — К., 2012.
- Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти Великого князя Ольгерда // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 622—743.
- Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. — К., 2013.
- Бабаян Л.О. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках. — М., 1969.
- Батура Р. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Вильнюс, 1972.
- Батура Р.К., Пащито В.Т. Культура Великого княжества Литовского // ВИ. — 1977. — № 4. — С. 94—117.
- Белецкий С.В. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам собрания Н.П. Лихачева) // Stratum plus. — 1996. — № 6. — С. 288—330.
- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (По материалам археологических исследований). — К., 1982.
- Бліфельд Д.І. Білгород // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 237—242.
- Болсуновский К.В. Дрогичинские пломбы. — К., 1894. — Ч. 1.
- Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія) // Праці Інституту дослідів Волині. — Вінніпег, 1966. — Волинська XV. — С. 5—40.
- Верзилов А.В. Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569. — Чернигов, 1898.
- Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006.
- Герасименко Н. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV— першій половині XVII століть // ЗНТШ. — Львів, 2000. — Т. CCXL. Праці Комісії спеціальних історичних дисциплін. — С. 176—186.
- Горский А.А. Русские земли в XIII—XIV веках. Пути политического развития. — М., 1996.
- Грушевский А.С. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства. — К., 1901.
- Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. III.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1993а. — Т. IV.
- Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. — М., 2005. — Т. 1.
- Гуревич Ф.Д. Древний Новгородок. — Л., 1981.
- Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885.
- Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. I.
- Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. — М., 1971.
- Ершевский Б.Д. Дрогиченские пломбы. Классификация, типология, хронология (по материалам собрания Н.П. Лихачева) // ВИД. — 1985. — XVII. — С. 36—57.
- Звиздецкий Б.А. О времени существования летописного Городска // СА. — 1990. — № 1. — С. 42—56.
- Звідецький Б.А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008.
- Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.
- Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. — Одесса, 1895.
- Капустін К.М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.) // Археологія. — 2011. — № 4. — С. 119—127.
- Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Біла Церква, 2007.
- Колабава І.Н. Скарби і адзінкавы знаходкі монет XIV—XV ст. на тэрыторыі Беларускага Полесься (матэрыялы) // Славянський мир Полесься в древности и средневековье. Мат-лы междунар. науч. конф. — Гомель, 2004. — С. 95—98.
- Колибенко О., Колибенко О. Археологічні дослідження Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (1993—2005) // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2007. — Вип. 19. — С. 89—102.
- Кульпин Э.С. Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства) // Социально-естественная история. Генезис кризисов природы и общества в России — М., 1998. — Вып. XI.
- Куник А.А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси в XIV в. // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований сообщенных Гонсировским О., Куником А.А., Лаппо-Данилевским А.С. и др. — СПб., 1907. — С. 113—197.
- Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. — 1978. — 25. — С. 21—31.
- Кучинко М. Волинська земля X — середини XIV ст. — Луцьк, 2002.
- Кяупа З. Литовские города между Русью и ареалом немецкого городского права в XIV—XV вв. // Балты и Великое княжество Литовское. Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиуса Банениса. — Вильнюс, 2007. — С. 44—53.
- Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. — СПб., 1894.

- Ливонская хроника* Германа Вартберга // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. — Рига, 1879. — Т. II. — С. 83—155.
- Линиченко И.А.* Замечания на статью И. Режабка и дополнения к ним // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, сообщенных Гонсиоровским О., Куником А.А., Лаппо-Данилевским А.С. и др. — СПб., 1907. — С. 81—112.
- Лихачев Н.П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды музея палеографии. — Л., 1930. — Вип. 2.
- Лысенко П.Ф.* Города Туровской земли. — Минск, 1974.
- Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — М., 1892.
- Ляўко В.М., Гурын М.Ф., Заяц Ю.А.* та ін. Археологія Беларусі. — Мінск, 2001. — Т. 4.
- Моора Х.А., Лиги Х.М.* К вопросу о генезисе феодальных отношений у народов Прибалтики // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. — М., 1969. — С. 118—153.
- Насонов А.Н.* Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). — М.; Л., 1940.
- Пашуто В.Т.* Хозяйство и техника средневековой Литвы // ВИ. — 1947. — № 8. — С. 74—81.
- Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950.
- Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. — М., 1959.
- Пашуто В.Т.* Послания Гедимина как исторический источник // Пашуто В.Т. Русь. Прибалтика. Папство. Древнейшие государства Восточной Европы 2008. — М., 2011. — С. 482—495.
- Перхавко В.В.* Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятско-Бугского пути в IX—XIII вв. // Проблемы исторической географии России. Источниковедение исторической географии России. — М., 1983. — С. 4—27.
- Перхавко В.В.* Церковь и внешнеэкономические связи Руси в XI—XIV вв. // Церковь, общество и государство в феодальной России. — М., 1990. — С. 46—66.
- Потин В.М.* Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. Историко-нумизматический очерк. — Л., 1968.
- ПСРЛ.* — Т. 2. Ипатьевская летопись. — СПб., 1843.
- ПСРЛ.* — Т. 4. IV, Ч. 2 Новгородская 5 летопись. — Петроград, 1917.
- ПСРЛ.* — Т. 10. Патриаршая, или Никоновская летопись. — Ч. 3. — СПб., 1885.
- ПСРЛ.* — Т. 25. Московский летописный свод конца XV века. — М.; Л., 1949.
- ПСРЛ.* — Т. 32. Литовская и Жмоитская хроника. — М., 1978.
- ПСРЛ.* — Т. 35. Летописи Белорусско-Литовские. — М., 1980.
- Пчелов Е.В.* «Витис» («погоня») и «ездец»: «родство» или «сходство»? // Междунар. нумизмат. конф., посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 2006. — Vilnius, 2010. — S. 250—256.
- Равдина Т.В.* Раскопки в Пинске // СА. — 1966. — № 1. — С. 288
- Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). — М., 1966.
- Руднев Я.И.* Русская земля (природа страны, население и его промыслы). — СПб., 1898. — Т. VII.
- Русина О.В.* Псевдокиївські князі XIII—XIV ст. // Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 38—72.
- Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. — М.; Л., 1948. — I. — С. 315—369.
- Рыбина Е.А.* Иноземные дворы в Новгороде XII—XVII вв. — М., 1986.
- Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — К., 1965. — Вип. 2. — С. 113—120.
- Рябцевич В.Н.* Находки кладов и единичных монет XIV—XV вв. на территории Беларуси // Восточная Европа в древности и средневековье. — Минск, 2004. — С. 57—67.
- Тарабукін О.О.* Нові матеріали до археологічної карти середньовічного Житомира та його околиць // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 146—152.
- Терський С.* Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006.
- Томашевський А.П., Павленко С.В.* Городец. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городец Овруцького р-ну Житомирської області // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 156—196.
- Томашевський А.П., Павленко С.В.* Города и укрепления средневековой Овручской волости // Міста Давньої Русі. Зб. наук. праць пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 470—512.
- Торговля на Україні, XIV—XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.* — К., 1990.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973.
- Філюк О.В.* Добування заліза в південноруських землях X—XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарієвського району Київської області). — К., 2012.
- Хорошкевич А.Л.* Вывоз воска из Великого Новгорода в XIV—XV вв. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 278—305.

- Хорошкевич А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV — начале XVI в. // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 69—150.
- Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Шталенков И. Новые находки кладов и единичных монет XIV—XV вв. // Банкаўскі веснік. — Сакавік, 2010. — С. 64—67.
- Щапов Я.Н. Туровские уставы XIV века о десятине // Археографический ежегодник за 1964 год. — М., 1965. — С. 252—273.
- Юрченко О.В., Вовкодав С.М. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII—XV ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2004. — Вип. 15. — С. 31—37.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття на Волині і Центральній Україні. — К., 2008.
- Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. — М., 1998. — С. 72—73.
- Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. — Warszawa, 1886. — T. IV. — Z. 17.
- Długossii J. Histriae Polonicae. — Cracoviae, 1876. — T. III. — Libri XII.
- Kiersnowska T. Czerny w XIII—XIV wieku ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu. — Warszawa, 1986.
- Kisielewski J. Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // Wiadomości Numizmatyczne. — 1968. — R. XII. — Z. 3—4 (45—46).
- Kronica Janka z Czarnkowa. — Lwów, 1907.
- Krzyżaniowski A. Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV—XV wieku znalezionych na Ukrainie zachodniej // Biuletyn numizmatyczny. — 2009. — № 3. — S. 161—180.
- Kubiak S. (przy współudziale Borysa Paszkiewicza) Znaleziska monet z lat 1146—1500 z terenu Polski Inwentarz. — Poznań, 1998.
- Niesiecki K. Herbarz polski. — Lipsk, 1841. — T. 8.
- Nikodem J. Narymunt Giedyminowicz i jego uposażenie // Scriptura custos Memoriae. Prace historyczne. — Poznań, 2001. — 44. — S. 609—622.
- Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // WN. — 2001. — R. XIV. — Z. 1 (171). — S. 23—44.
- Puzyna J. Narymunt Gedyminowicz // Miesięcznik Heraldyczny. — 1930. — R. IX. — № 3. — S. 37.
- Rowell S.C. Iš viduramžių ūkų kylanči Lietuva. — Vilnius, 2001.
- Soboleva N.A. Nálezy pražských grošů na ūzemi SSSR // Sborník Národního muzea v Praze. — 1970. — № 3/4. — S. 189—243 (Ser.A. — XXIV).
- Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi etc. — Warszawa, 1846. — Cz. 1—2.
- Szwagrzyk J. Szerokie crosze praskie na ziemiach polskich 1302—1547 // Ze skarbca kultury. — 1967. — z. 18.
- Weyman S. Cłā i drogi handlowe w Polsce piastowskiej // Poznanskie towarzystwo Przyjaciół nauk. Prace komisji historyczne. — 1938. — T. XIII. — Z. 1.
- Wolff J. Rod Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł Hr. K. Stadnickiego: «Synowie Gedymina», «Olgiard i Kiejstut», «Bracia Władysława Olgiardowicza Jagiełły» we Lwowie 1867. — Kraków, 1886. — S. 14.

Надійшла 06.04.2015

Г.А. Козубовский

О НЕКОТОРЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЯХ ПОХОДОВ ГЕДИМИНА 20-х гг. XIV в.

Статья посвящена проблеме экономических отношений между Золотой Ордой и Литвой в южной Белоруссии и северной Украине в XIV в. Анализ находок пражских грошей Яна I Люксембургского (1310—1346) и Карла I (1346—1378), археологических и письменных источников определяет значения походов Гедимина 1320-х гг. Согласно нумизматическим, археологическим и письменным источникам, Буго-Припятский путь приобрел важнейшее значение для развития экономики Литовско-Русского государства.

G.A. Kozubovskiy

ABOUT CERTAIN ECONOMIC CONSEQUENCES OF GEDYMIN'S CAMPAIGNS IN THE 20th of the XIV c.

The article is devoted to the problem of economic relations between the Golden Horde and Lithuania in Southern Belarus and Northern Ukraine in the 14th century. The analysis of Prague groschen finds of John I Count of Luxembourg (1310—1346) and Charles IV (1346—1378), of archeological and written sources allows the author to determine the place of Gedymin's campaigns in the 1320s. According to the numismatic, archeological and written sources, the Bug-Prypiat Rivers rout became the most important for the development of the Lithuanian-Rus principedom's economy.

В.А. Скоріков

РАННЬОПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СУХОДОЛ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДОНЦОВ'І

До наукового обігу вводяться матеріали нового ранньопалеолітичного місцезнаходження з гальковим інвентарем Суходол, виявленого автором на околиці с. Піонерське Луганської обл. і досліджуваного в 2011—2013 рр. Наводиться коротка характеристика набору кам'яних виробів та умов їх залягання, описані найбільш характерні форми, запропоновано оцінку ймовірного віку знахідок.

Ключові слова: Східноєвропейська рівнина, Середнє Подонцов'я, Суходол, галькові знаряддя, олдувайська індустрія.

Нижня вікова межа надійно стратифікованих пам'яток раннього палеоліту України на сьогодні визначається у проміжку 950—750 тис. років тому, а верхня його межа проводиться на рівні 450—300 тис. років тому. Не зважаючи на настільки значний часовий інтервал, місцезнаходжень, які можна віднести до раннього палеоліту, на території України вкрай мало і всі вони, як правило, тяжіють до її західних кордонів — Королеве, Малий Раковець, Рокосово (Закарпатська обл.), дещо східніше розташовані Меджибіж, Лука-Врублевецька (Хмельницька обл.), Непоротове VI (Чернівецька обл.) (Степанчук 2006).

Зі згаданих ранньопалеолітичних пам'яток надійно стратифікований контекст мають лише Королеве, найдавніші знахідки якого зафіксовані в низах галечника гюнцського віку (Гладилин, Ситливый 1992), та місцезнаходження Меджибіж 1, основний комплекс якого датується близько 390 ± 50 тис. років тому (Rekovets et al. 2007; Матвіїшина та ін. 2010; Степанчук та ін. 2012). За виявленими в 2011—2012 рр. даними, нижні горизонти Меджибожа 1 і нового місцезнаходження Меджибіж А можуть мати вік близько 700 тис. років (Матвіїшина та ін. 2013). Належність до раннього палеоліту інших пам'яток визначається за техніко-морфологічними рисами кам'яного інвентарю та загальними геоморфологічними умовами залягання знахідок.

До ранньопалеолітичних пам'яток у Криму належать Ечки-Даг і Гаспра, матеріал яких був знайдений у вторинному заляганні. Ймовірно, початково він міг бути пов'язаний з алювієм дав-

ньої морської тераси. За техніко-типологічними характеристиками зібрані вироби слід відносити до розвинених олдувайських індустрій (Клюкин, Корженевский, Щепинский 1990; Щепинский, Клюкин 1992; Zuk 1995), що дає підстави вважати їх найдавнішими на території України.

На Лівобережжі України пам'ятки ранньопалеолітичного віку донедавна взагалі не були відомі. Констатувалася повна відсутність представницьких комплексів і наявність лише поодиноких знахідок великих рубил і скребел, археологічний вік яких, скоріш за все, слід відносити до раннього етапу середнього палеоліту (Колесник 2003). При цьому на суміжній з Україною території Росії у нижній течії р. Сіверський Донець ще в 1950 р. Г.І. Горещкий біля хут. Хрящі відкрив місцезнаходження виробів з кременю і кварциту, ранньопалеолітичний вік яких завдяки чіткій стратиграфічній позиції знахідок не викликає сумнівів. В одній з останніх робіт М.Д. Праслов датує вироби з алювіального комплексу Хрящів часом не молодше початку донського зледеніння (нижній плейстоцен), а вироби з викопних ґрунтів — Ліхвінським міжльодовиків'ям (Праслов 2001). Приблизно за 5 км нижче за течією р. Сіверський Донець у відкладах тієї ж тераси біля хут. Михайлівського також зібрано колекцію виробів з кременю та кварциту, датованих Ліхвінським міжльодовиків'ям (Матюхин 2007).

У Приазов'ї, на лівому березі Міуського лиману, біля с. Герасимівка в давньому галечнику разом з кістками тварин тираспільського фауністичного комплексу знайдено близько десяти кам'яних виробів, представлених великим нуклеусом, який нагадує галькові знаряд-

дя, трьома скреблами та відщепами (Праслов 1968).

Уже на початку XXI ст. були відкриті місцезнаходження Богатирі (Синя Балка) і Родники на Тамані (Щелинский, Кулаков 2007), а також пам'ятки раннього палеоліту в Дагестані (Амирханов 2007), вік яких становить суттєво більше 1 млн років (еоплейстоцен).

Саме тому пошуки пам'яток раннього палеоліту в середній течії Сіверського Дінця на території України набувають особливої актуальності. Першою вказівкою на освоєність регіону в ранньому палеоліті стала знахідка місцезнаходження Вишневий Дол на Луганщині (Ветров, Скориков 2010; 2011). Близькі за техніко-типологічним показниками вироби з кварциту були виявлені на низці інших місцезнаходжень регіону (Ветров 2014). У низці випадків на цих місцезнаходженнях було виявлено також вироби на гальках. Загальновідомо, що знаряддя на гальках являють собою яскравий компонент інструментарію найдавніших пам'яток, тому виявлення таких виробів і введення до наукового обігу пам'яток з такими виробами видається важливим для досліджень раннього палеоліту України.

Суходол — пам'ятка раннього палеоліту з гальковим інвентарем у середній течії р. Сіверський Донець

Наразі у східному регіоні України відомо щонайменше три місцезнаходження з гальковим інвентарем, а саме: Вишневий Дол, Штурманське та Суходол. Їхні матеріали були попередньо опубліковані (Скориков 2014), ця стаття присвячена детальнішій характеристиці місцезнаходження Суходол.

Місцезнаходження Суходол розташоване на правому березі Сіверського Дінця біля с. Суходол (сучасна назва с. Піонерське) Луганської обл. Вперше кварцитові вироби поблизу с. Суходол були виявлені в 30-х рр. минулого століття А.С. Альбрехтом. Вдруге місцезнаходження було відкрито В.С. Ветровим і автором у 2011 р. Вік зібраних А.С. Альбрехтом виробів з кварциту був визначений як неолітичний; до сьогодні колекція цих знахідок не збереглася. На місцезнаходженні проводився тільки збір підйомного матеріалу.

Уже при першому, побіжному, огляді в 2011 р. вдалося виявити кілька окремих місцезнаходжень кварцитових виробів. Нині тут відомо понад 20 окремих пунктів збору кварцитових виробів, зокрема і пам'ятка з виразним

мустьєрським інвентарем. Усі ці місцезнаходження введені до наукового обігу під загальною назвою «Піонерське» та індивідуальними порядковими номерами.

На загальному тлі масових, добре збережених кварцитових виробів з гострими гранями з різних місцезнаходжень Піонерського звертали на себе увагу порівняно нечисленні, інтенсивно зглажені та патиновані кварцитові вироби. Перші такі вироби, ймовірно, найбільш давні в районі Піонерського були знайдені автором у червні 2011 р. Надалі проводився систематичний цільовий пошук артефактів, гіпотетично віднесених до ранньої фази освоєння місцевості. Колекція таких виробів, пов'язаних із найдавнішим місцезнаходженням (чи, радше, групою місцезнаходжень), введено до наукового обігу під назвою Суходол — як данина пам'яті А.С. Альбрехту, першому досліднику кварцитових виробів поблизу сучасного с. Піонерського.

Дуже низька концентрація інтенсивно згладжених і патинованих предметів, почасти їх просторовий збіг і змішаність з пізнішими виробами, значно ускладнювали первинну ідентифікацію характеристик місцезнаходження і пошук найдавніших артефактів. Спочатку розрізнялися вироби, виконані виключно з кварцитової сировини. Пізніше вдалося виявити галькові знаряддя, виготовлені з жовен крем'янистого матеріалу та галькового пісковика.

Матеріали численних пунктів зборів кварцитових виробів поблизу с. Піонерське залягають достатньо концентровано, з більш-менш чітко окресленими межами. На відміну від цих, ймовірно, значно молодших за віком пунктів, найдавніший археологічний матеріал місцезнаходження Суходол не утворює чітко визначених скупчень виробів, а розташовується розосереджено на великій площі (рис. 1). Загальна площа зборів артефактів становить кілька сотень тис. м². Враховуючи цю обставину, колекція Суходол, скоріш за все, походить з кількох близьких за археологічним часом стоянок давньої людини.

Матеріал був зібраний здебільшого на ділянках розорюваних сільськогосподарських угідь, а також на поверхні ґрунтової дороги; крім того, кілька артефактів було виявлено у відвалах кар'єру, серед мергелевого щебеню. Варто зазначити, що давні артефакти трапляються лише на підвищених ділянках плато; абсолютні висоти ділянок зборів варіюються від 110 до 125 м.

Можна вважати, що на сучасній поверхні найдавніші артефакти з'явилися внаслідок тех-

Рис. 1. Місцезнаходження в районі с. Піонерське. Лінією відокремлено ділянку зборів найдавніших артефактів місцезнаходження Суходол. Ромбами позначено місцезнаходження з кварцитовим інвентарем Піонерське

ногенного впливу на незначний за потужністю голоценовий шар, який перекриває підстеляючі породи палеогену, на яких могли зберігатися рештки четвертинних відкладів. Не виключено, що на схід від ділянки зі знахідками, там, де абсолютний рівень перевищує 125 м, доходячи до максимальної позначки в 183 м, потужність четвертинних відкладів збільшується, і виробни на цих ділянках поверхні відсутні внаслідок значної товщини шарів, що їх перекривають. Загалом знаходження ранньопалеолітичних за виглядом виробів на високих рівнях еродованих вододільних ділянок, пов'язаних з останцями четвертинних відкладів, видається цілком закономірним.

Початкові відклади, які містили рештки найдавніших відвідувань на місцезнаходженні Суходол, були зруйновані ерозійними процесами. Це підтверджується розсіяним характером залягання знахідок, а також значною зглаженістю їхніх поверхонь. Можна припустити, що на цій вододільній ділянці відбулася циклічна зміна акумуляції культурних решток подальшою їхньою денудацією.

Опосередковано на це вказує значна кількість кварцитових знарядь зі слідами реутилізації. При цьому ознаки реутилізації прослідковуються на виробках як ранньопалеолітичного, так і середньопалеолітичного вигляду. Загальна збереженість поверхонь на цих виробках також неоднорідна і цілком може стати певним хронологічним репером при поділі колекції на вірогідні хронологічні групи.

Кам'яні вироби місцезнаходження Суходол і оцінка їх імовірного віку

На сьогодні колекція місцезнаходження нараховує близько 200 артефактів, з них 40 припадає на галькові форми. Всі артефакти знайдено у вторинному заляганні.

Використана для артефактів сировина має місцеве походження, за винятком виробу, виготовленого на гальці крем'янистого вапняку. Основний матеріал, з якого виготовлялися знаряддя, це кварцит, у його сіро-димчастому, червоному та коричневому різновидах. Вироби на гальках виготовлялися на жовтах крем'янистого матеріалу, а також з галькового пісковика, представленого в основному сплюсненими, переважно овальними в плані гальками. Пісковик неоднорідний за кольором (представлені сірий, жовтувато-сірий і коричневий відтінки) і зернистістю (варіює від середньо- до тонкозернистого). Крім того, в колекції є вироби з кременю. Треба зауважити, що використовувався кремій невисокої якості. Як правило, представлені невеликі за розміром гальки, структурно неоднорідні, зі значною кількістю пустот. Мабуть, саме тому вони виявилися сильно фрагментованими морозобійними процесами, зглажені, патиновані, з глибокими кавернами від корозії. Як на деяких галькових артефактах місцезнаходження Суходол, так і на частині виробів з кварциту та кременю в западинах на поверхні збереглися рештки червоноколірних глинистих седимен-

тів. Це може служити непрямою ознакою можливої одночасності частини галькових артефактів і виробів з кварциту.

Колекція з Суходола, вочевидь, негомогенна за віком, що проявляється, зокрема, в різному стані збереженості виробів. Особливо чітко це помітно на виробах з кварциту. За ступенем збереженості їх умовно можна розділити на три групи.

До першої групи належать кварцитові вироби, сильно корошовані по всій поверхні та зруйновані морозобійними процесами. Не виключено також, що це артефакти другої групи, тільки гіршої збереженості.

Кварцитові вироби другої (найчисленнішої) групи характеризуються значною зглаженістю поверхонь. Часто одна сторона знахідок сильно зглажена, а інша — частково або повністю корошована. На пошкоджених корозією ділянках зберігаються лише невеличкі островці зглаженої поверхні з ознаками штучного розщеплення. Крім того, вироби часто пошкоджені морозобійними процесами: вкриті павутиною тріщин, окремі фрагменти втрачені. Найбільше постраждали від морозобійних процесів артефакти на сірих кварцитах, стійкішими виявилися вироби з кварцитів коричневого кольору.

Третя група кварцитових виробів також має зглажену поверхню, але не так інтенсивно, як на предметах другої групи. Сліди корозії мінімальні або зовсім відсутні. Морозобійні пошкодження не такі значні.

Зазначена різниця в типах збереженості може бути зумовлена різними причинами, зокрема і різницею у віці. Аргументом на користь різного віку матеріалу можуть слугувати численні приклади реутилізації виробів з кварциту; збереженість поверхонь таких виробів також неоднакова.

Не виключено, що вироби різної збереженості мають різні техніко-типологічні характеристики. Це можна проілюструвати на прикладі чопінгів. Найгірші за збереженістю (зі слідами сильної корозії) чопінги мають прямокутну в плані форму, робоче лезо у них розташоване на одній зі сторін (поздовжньо-або поперечно-лезові). Чопінги кращої збереженості (зі зглаженою поверхнею, але без слідів корозії) мають в плані підовальну форму; за винятком однієї з поздовжніх сторін (яка є обушком), по всьому периметру в них зигзагоподібне лезо.

Загалом вироби першої групи нечисленні, а також занадто фрагментовані. Знахідки,

віднесені до третьої групи, хоча і включають ранньопалеолітичні форми виробів, також нечисленні.

Найбільш численна колекція виробів представлена виразними ранньопалеолітичними формами знарядь. Провідне місце в ній займають різноманітні чопери та чопінги, значно меншою кількістю представлені уніфаси та проторубила, є також архаїчні ядрища — полієдри, масивні скребкоподібні вироби високих форм, сколи з підправленими лезами. Часто оббивка останніх проводилася поперемінно з обох сторін, надаючи лезу, якщо дивитися з ребра, зигзагоподібну форму. Слід також відзначити відсутність у колекції макролітичних форм. Тільки поодинокі знаряддя мають розміри близько 15 см, розміри основної маси виробів не перевищують 10 см. Найближчі аналогії розглянутий комплекс знаходить у матеріалах VIII—VII культурно-хронологічних комплексів закарпатського місцезнаходження Королеве (гюнц/гюнц-міндель).

Нижче пропонуємо опис найбільш виразних виробів основної за ступенем збереженості групи знахідок, відповідно до використаної сировини: а) кременю, б) галькового силіциту та пісковіку, в) уламкового кварциту.

Серед виробів з *кременю* наявні: галька з чотирма негативами знять розміром $37 \times 30 \times 24$ мм (нуклеус?), три невеликі відщепи розмірами 14×25 ; 12×20 ; 11×12 мм і одне виразне знаряддя розмірами $43 \times 44 \times 22$ мм, виготовлене на масивному відщепі, на черевці якого було зроблено кілька послідовних сколів, що оформили дещо асиметричну виступаючу робочу частину (рис. 2, 1). Знаряддя зглажене, патиноване, черевце відщепу вкрите глибокими кавернами корозії, на спинці збереглася жовнева кірка.

Інвентар на *гальках силіциту та пісковіку* з місцезнаходження Суходол досить одноманітний за збереженістю. Поверхні артефактів з крем'янистого матеріалу та пісковіку сильно зглажені. На виробах з галькового пісковіку, в основному на негативах знять, іноді простежуються сліди вилугування поверхні.

Три знаряддя вирізняються своєю значно гіршою збереженістю, типологічно всі три є чоперами (рис. 2, 2; 3, 3). Так, виріб з галькового пісковіку розмірами $40 \times 59 \times 21$ мм швидше нагадує первинний чопер, має увігнутий робочий край, утворений одним великим зняттям. Однак на цій поверхні простежуються ще кілька негативів підправки. Як природні, так і штучні поверхні предмета інтенсивно зглажені.

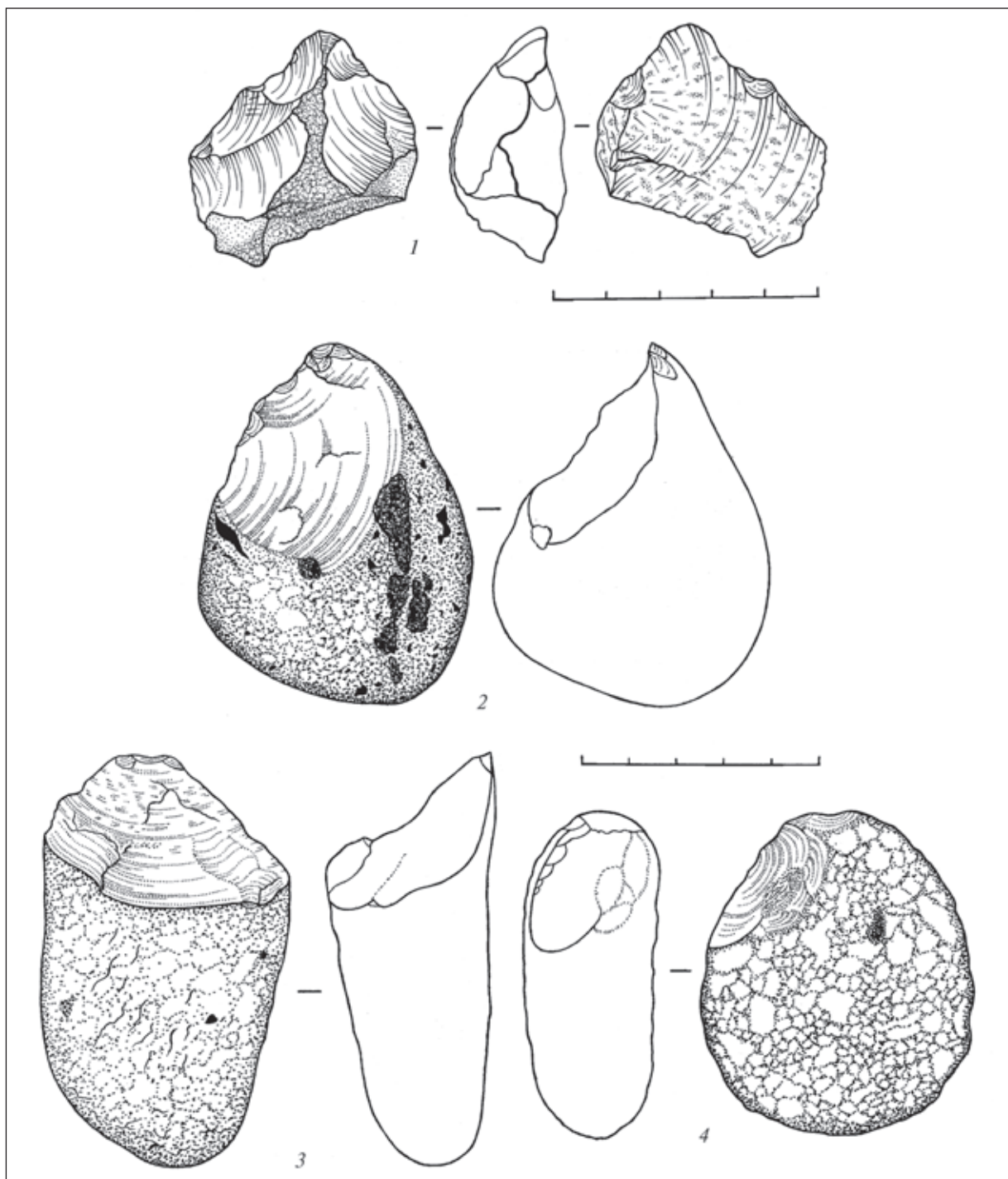

Рис. 2. Суходол. Вироби з кременю (1) та силіциту (2—4). Дзьобоподібне знаряддя (1), чопери (2—4)

ні, зі слідами корозії, на негативі зняття є велика каверна вилугування.

Робочий край наступного, доволі масивного ($70 \times 58 \times 28$ мм) знаряддя з крем'янистого матеріалу (рис. 2, 3) утворений серією різномісних негативів, зокрема і одним великим зняттям. Як видається, було зроблено спробу зробити ще одне велике зняття, але через значну товщину гальки разом з високою природною твердістю крем'янистого матеріалу утво-

рився лише невеликий скол, який не змінив істотно вигляд виробу.

На найбільшому з негативів є пошкодження від зіткнення з твердим матеріалом (відбійником?): невелика вм'ятина та кілька невеликих надшерблень. Уздовж ребра та на інших ділянках простежуються невеликі надшерблення, але не можна достовірно визначити, чи утворилися вони внаслідок використання знаряддя, чи це поглиблення, залишені корозією. Вся поверхня

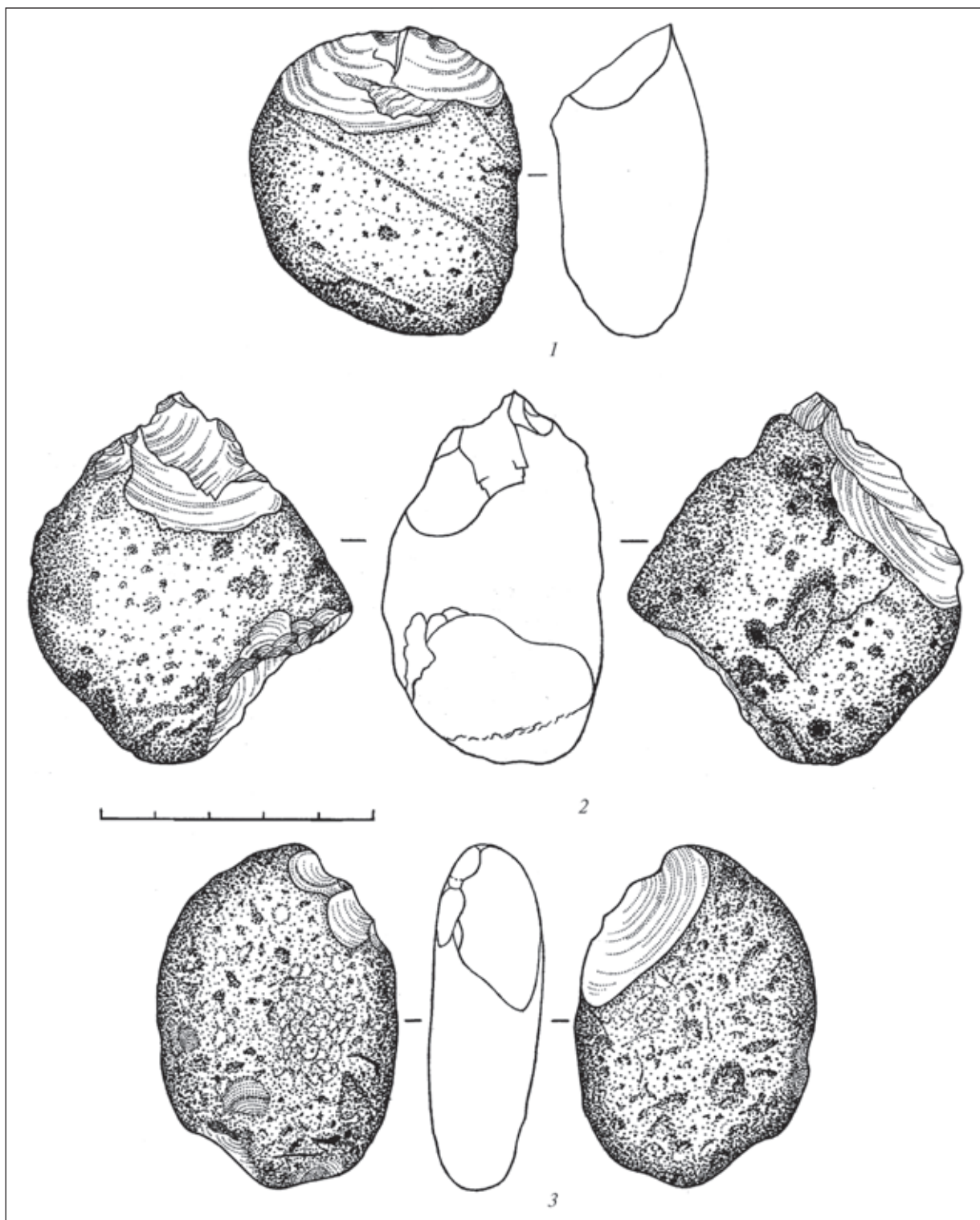

Рис. 3. Суходол. Чопери з силіциту (1—3)

предмета інтенсивно згладжена та кородована, виріб вкритий світло-коричневою патиною.

Робочий край ще одного чопера з силіциту ($64 \times 45 \times 21$ мм) утворений великим сколом на одну з поверхонь і серією невеликих послідовних сколів, нанесених з протилежного боку (рис. 3, 3). Лезо вийшло зубчастим у плані та

має звивисту нитку. За збереженістю поверхні цей виріб аналогічний попередньому чоперу (рис. 2, 3), за винятком серії невеликих послідовних сколів, нанесених з протилежного боку від основного. Їх поверхня також сильно згладжена, але позбавлена слідів корозії і зберегла природний сірий колір крем'янистого матеріа-

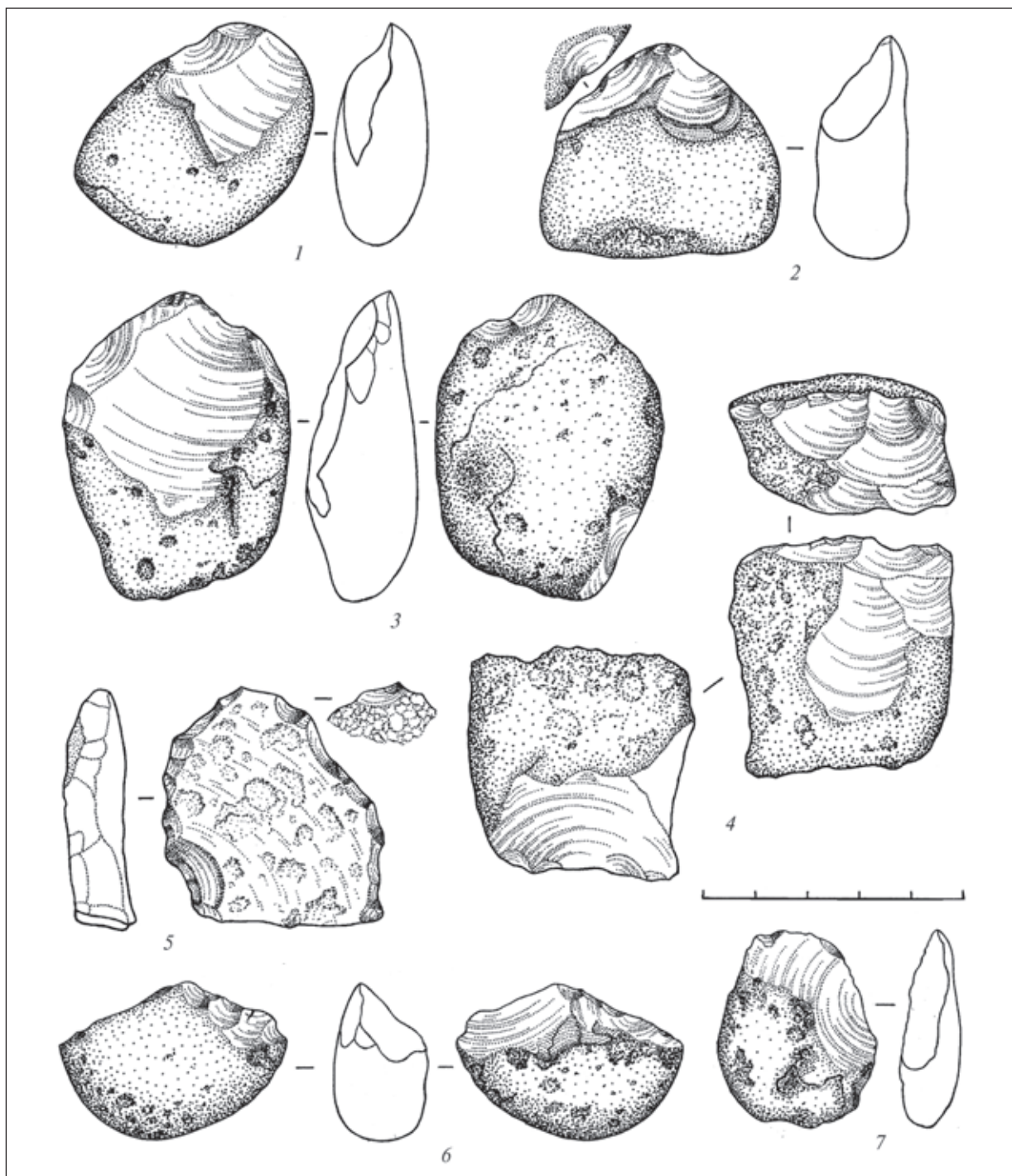

Рис. 4. Суходол. Вироби з галькового пісковика (1–7). Чопери (1–4, 6), скребло (?) (5)

лу. За своєю збереженістю вона близька основній групі виробів з крем'янистого матеріалу (реутилізація?). Подібний спосіб формування робочої частини знаряддя характерний не тільки для Суходола; аналогічне знаряддя, виготовлене на гальці пісковика, є в колекції місцезнаходження Штурманське: чопер, зубчасте лезо якого сформоване одним великим зняттям і наступними чотирма дрібнішими, три з яких нанесені на протилежну поверхню.

Слід зазначити, що силіцити здебільшого вирізняються дуже високою твердістю і великою в'язкістю, саме тому його жовна часто використовувалися як відбійники (дані по місцезнаходженнях Вишневий Дол, Суходол, Штурманське). Щоб розколоти гальку з такої сировини та сформувати знаряддя, потрібні значні фізичні зусилля, може тому вироби з крем'янистого матеріалу представлені в основному первинними чоперами й улам-

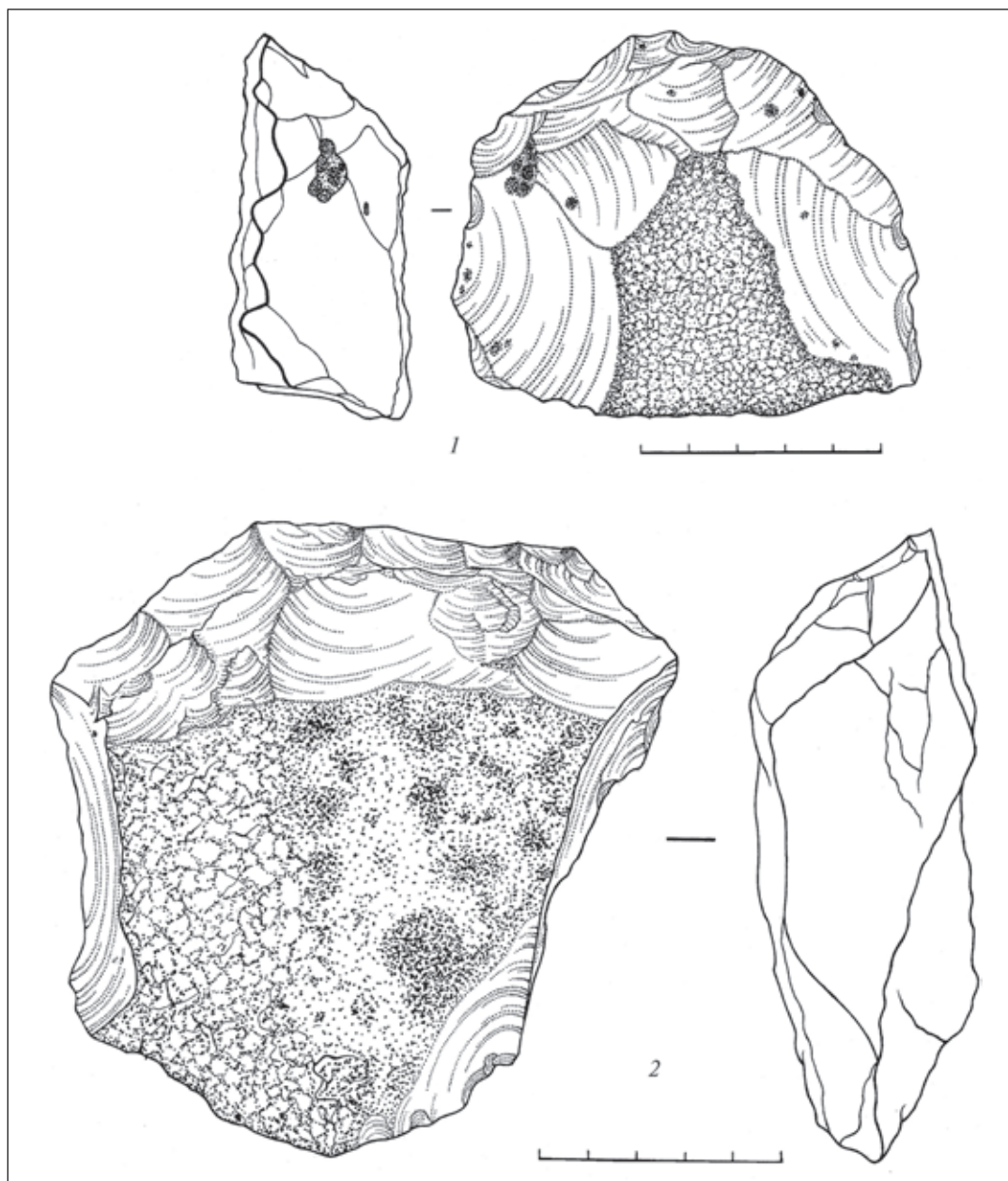

Рис. 5. Суходол. Чопери з кварциту (1, 2)

ками сировини. У тих випадках, коли індивідуальні властивості фрагмента сировини дозволяли, виготовлялися досить складні форми, як наприклад, пригострений двобічний чопер (рис. 3, 2). Серед інших форм наявні поперечно-лезові та скошено-лезові чопери з краями, оформленими кількома різнорозмірними сколами, іноді альтернативно розташованими (рис. 2, 2, 4; 3, 1).

Різноманітними є вироби з галькового пісковику. У колекції переважають цілі гальки та їхні уламки з негативами сколів. Частину цих артефактів можна віднести до уніфасів або архаїчних ядрищ. Серед знарядь є різнотипні чопери (рис. 4, 1, 2, 3, 6). Представлені дволе-

зові стрільчасті форми (рис. 4, 2, 6) та вироби близькі до них (рис. 4, 1, 3), поздовжньо- та поперечно лезові (рис. 4, 4), зокрема і так зв. первинні чопери. Є ретушовані вироби на фрагментах сировини. Виразний зразок такого виробу (скребла?) представлений на рис. 4, 5: цей предмет, виготовлений на первинному, можливо, природному сколі, має опуклі звивисті леза, оформлені негативами крайової оббивки на спинці. У колекції представлені вироби із зигзагоподібним робочим краєм, сформованим поперемінною двобічною оббивкою, скребкоподібні знаряддя, а також фрагменти знарядь і відбійники. Слід відзначити відсутність скільки-небудь виразних відщепів серед

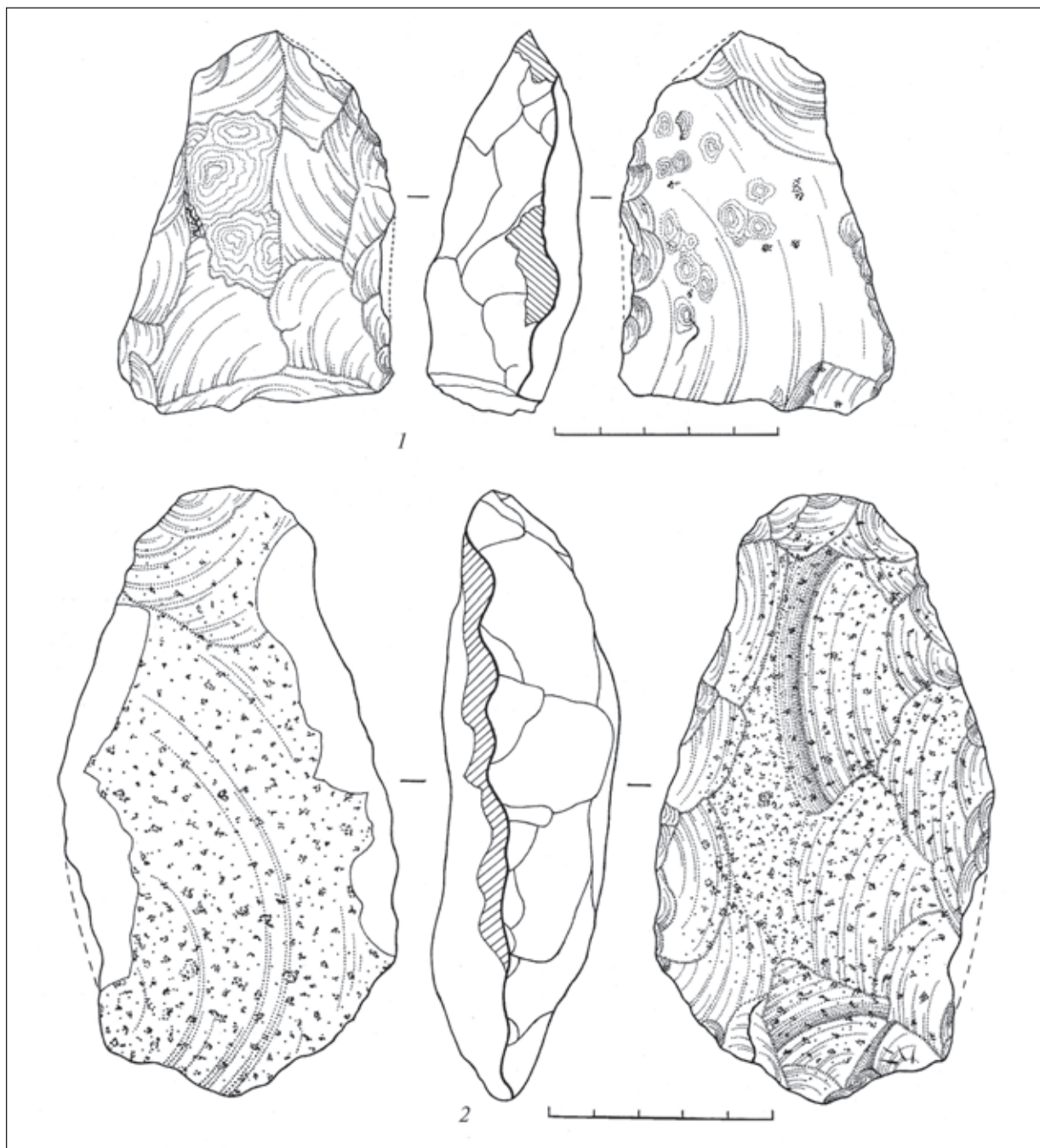

Рис. 6. Суходол. Вироби з кварциту. Проторубило (1) та уніфас (2)

виробів з пісковика. Сліди реутилізації на виробах з галькового пісковика не виявлені.

Наявність у гальковому комплексі Суходола нечисленних артефактів суттєво гіршого, ніж у більшості виробів стану збереженості, ймовірно, вказує на можливе існування ще одного, більш давнього галькового комплексу. Однак жодних інших аргументів на користь цього припущення поки немає. Неможливо знайти такі аргументи також і в техніко-типологічних особливостях виробів різного стану збереженості.

Вироби з *кварциту* з місцезнаходження Суходол більш різноманітні за збереженістю, представлені виразними архаїчними виробами. Зокрема, привертає увагу великий однобічний чоपर (132 × 130 × 47 мм), виготовлений з уламку сірого з коричневими прожилками кварциту (рис. 5, 2). Це масивне знаряддя має виразні сліди двох великих бічних сколів, з кількома дрібнішими підправками по одній зі сторін. Поперечний робочий край знаряддя має опуклу форму, утворену кількома послідовними великими сколами, поверх яких розпізнаються менші фа-

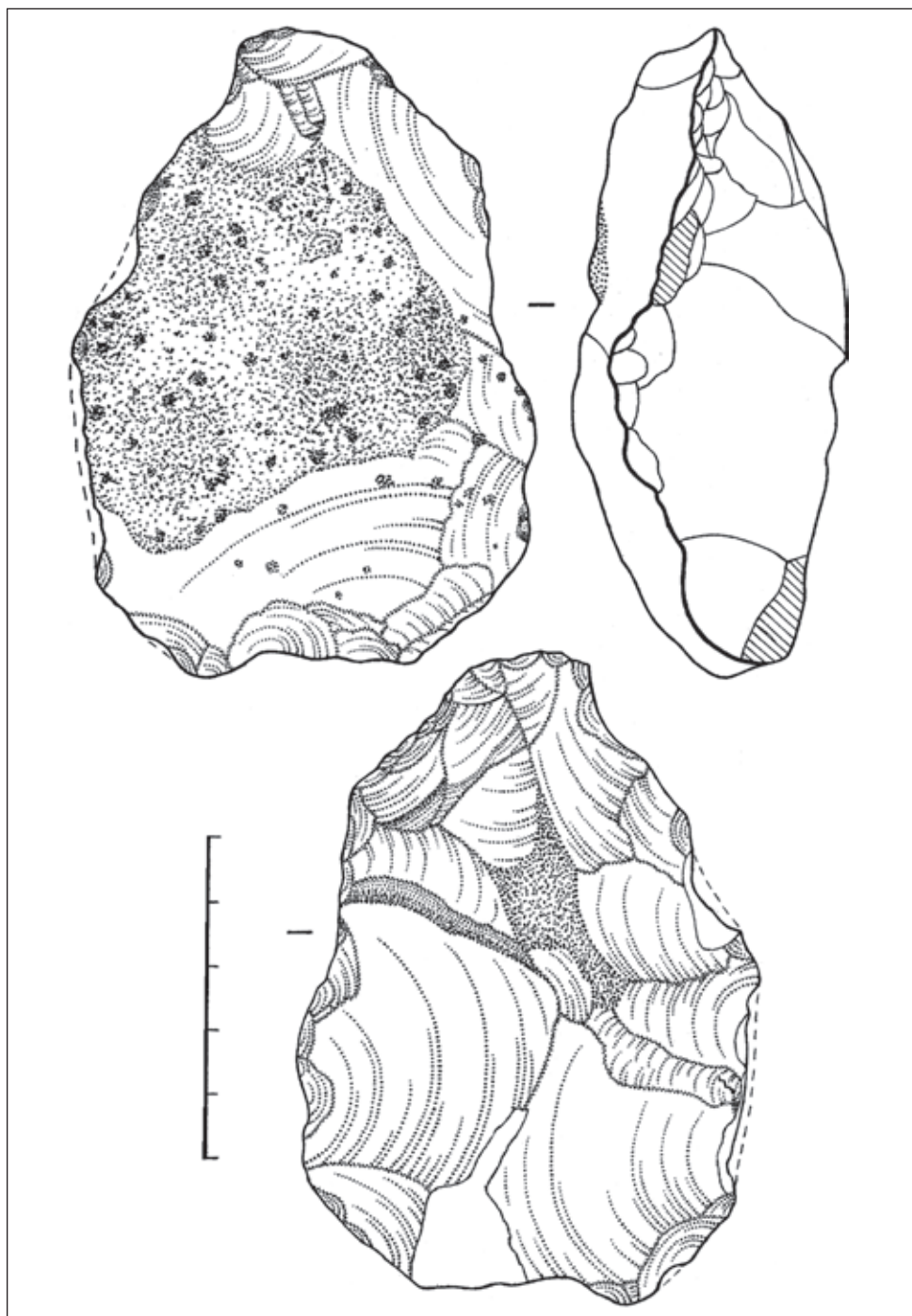

Рис. 7. Суходол. Кварцитове прторубило

сетки подальшої ретуші, часто зі заломами. Поверхня всіх негативів сильно згладжена, місцями вкрита тріщинами.

Чопер (80 × 98 × 39 мм) виготовлений на плитчастому уламку сірого димчастого кварциту, верхня і нижня сторони якого вкриті піщаною кіркою (рис. 5, 1). Обушок оформлений одним потужним сколом. Поверхня сильно згладжена, покрита білястою патиною. Піщана кірка та поглиблення на негативах зберегли забарвлення червоноколірним ґрунтом.

Чопінг з сірого димчастого кварциту має підпрямокутну в плані форму та відносно невеликі розміри (61 × 86 × 33 мм). Зигзагоподібне робоче лезо знаряддя розташоване на одній з поздовжніх сторін. Знаряддя виготовлено з уламка сировини двобічною оббивкою, робочі поверхні виробу додатково ретушовані. Поверхня знаряддя сильно згладжена, одна зі сторін вкрита потужною білою патиною, що переходить у корозію, негативи знять на цій ділянці ледь проглядаються. У тріщинах і в при-

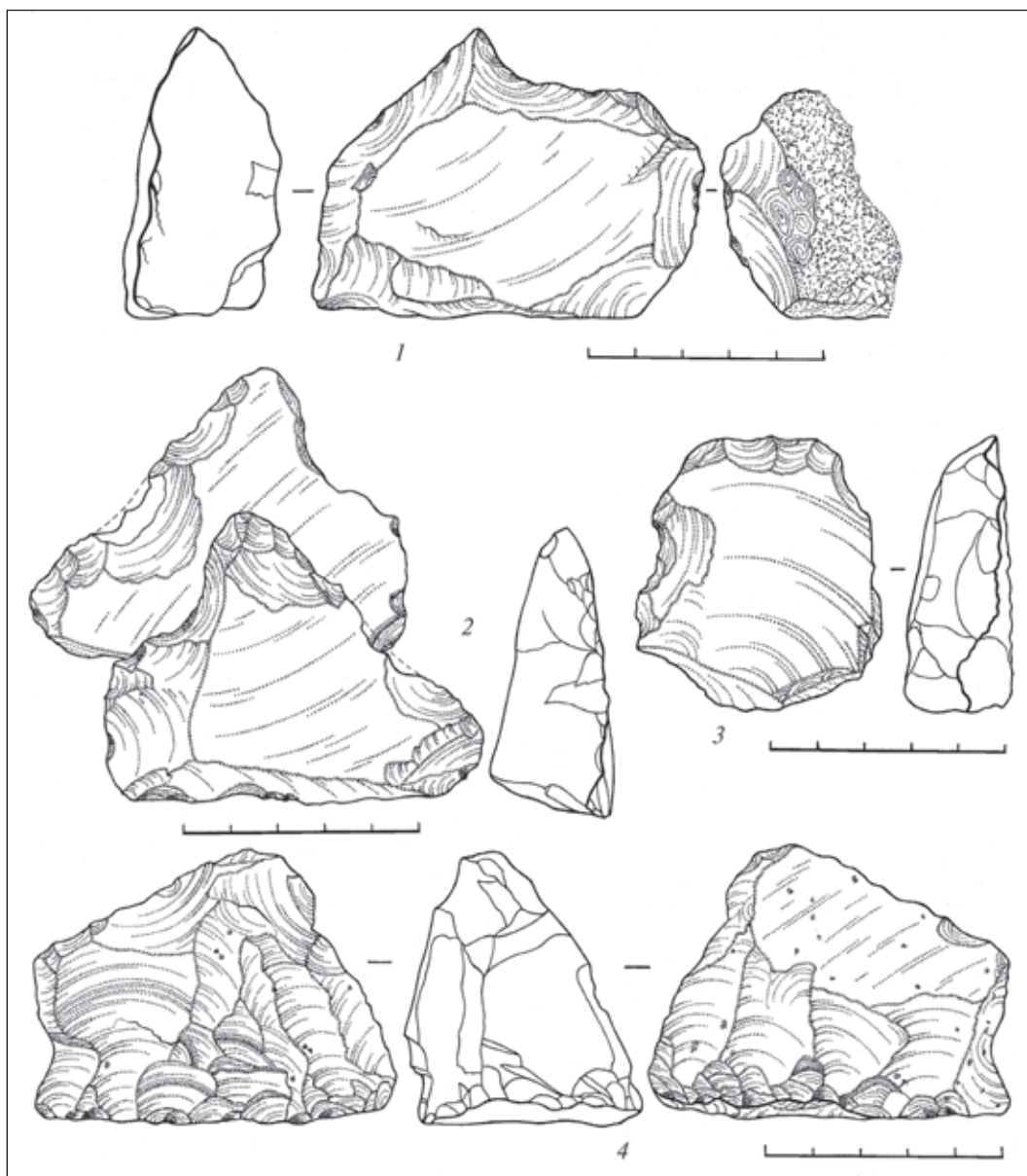

Рис. 8. Суходол. Вироби з кварциту. Дзьобоподібні знаряддя (1, 2), скребачки (3, 4)

родних поглибленнях поверхні містить частки червоноколірних глинистих седиментів. Виріб вкритий мережею тріщин, є багато ділянок з випадіннями поверхні, причому частина з них також має згладжену поверхню. Подібні підпрямокутні в плані чопінги, в яких робоче лезо розташоване на одній зі сторін, добре представлені в колекції Суходола як цілими екземплярами, так і фрагментами. Їхні розміри варіюються від $55 \times 57 \times 23$ мм до $121 \times 101 \times 44$ мм.

Чопінг ($98 \times 122 \times 35$ мм) виготовлений на плитчастому фрагменті коричневого кварциту. Має підовальну в плані форму. Одна з поздовжніх сторін необроблена й ідентифікується як обушкова частина знаряддя. У колекції з Сухо-

дола є ще одне подібне знаряддя з червонувато-сірого кварциту, але менших розмірів ($62 \times 76 \times 28$ мм). Поверхня чопінгу сильно згладжена, без слідів корозії. На відміну від поздовжніх і термінальних чопінгів, підовальні мають набагато кращу збереженість і, ймовірно, більш молодий вік.

Протурубило (рис. 6, 1) виготовлене на скороченому масивному відщепі сірого димчастого кварциту ($86 \times 61 \times 35$ мм), було зроблено послідовною оббивкою з черевця відщепу широкими сколами та невеликими сколами підправки. Обушок утворений одним великим зняттям. Зі сторони загостреного робочого краю знаряддя, на черевці відщепу проглядаються кілька сплюснених пригострюючих ско-

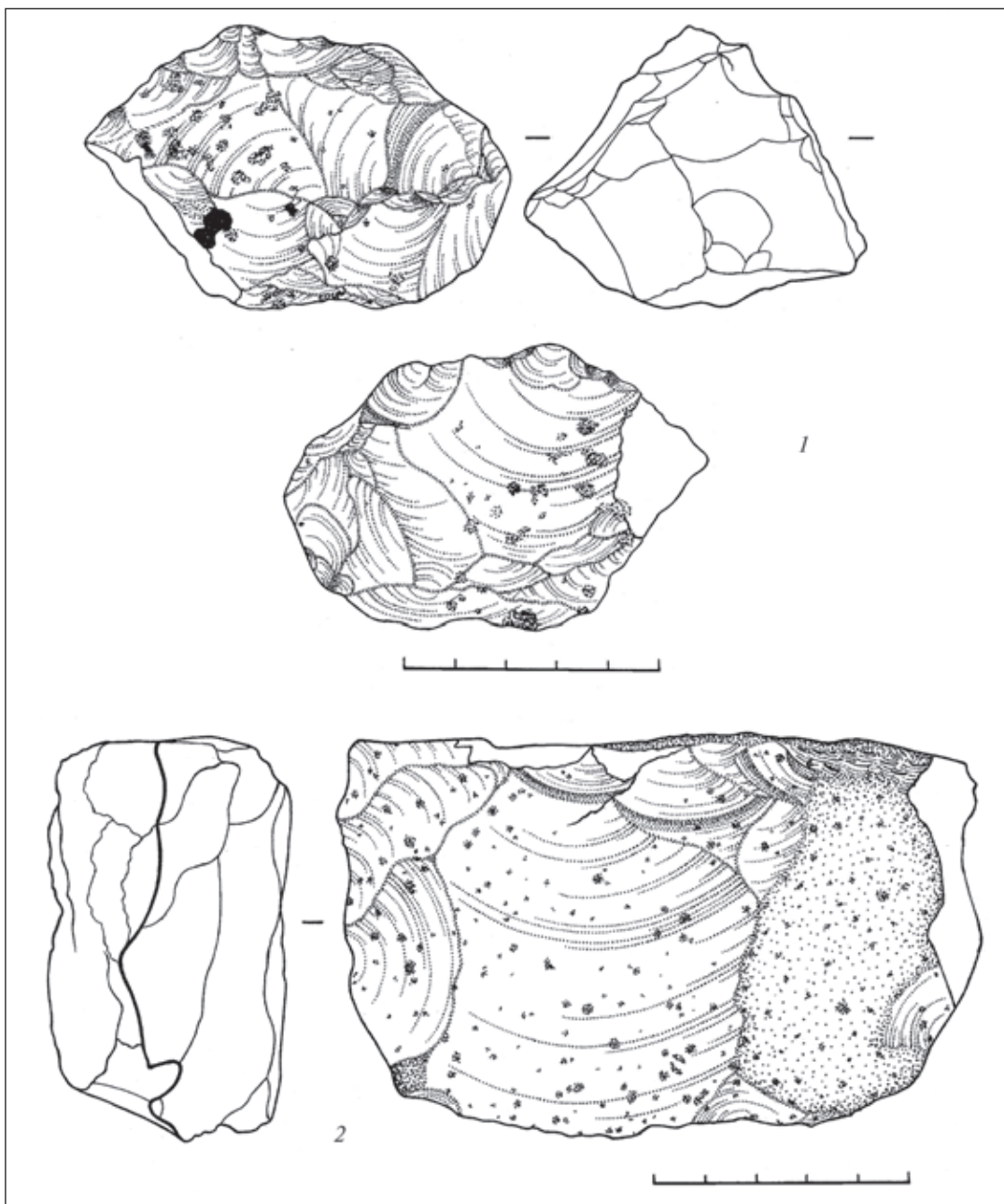

Рис. 9. Суходол. Вироби з кварциту. Поліедр (1), «нуклеус Рокосовського типу» (?) (2)

лів. Стан збереженості знаряддя аналогічний попередньому. Пати́на двостороння.

Проторубило ($100 \times 71 \times 43$ мм) підовальної форми виготовлене на фрагменті сірого димчастого кварциту, на спинці та більшою мірою на черевці збереглася піщана кірка (рис. 7). Термінальний край з боку черевця потоншений кількома зняттями, як правило, рельєфними, із заломами. Загалом це проторубило виглядає дещо досконалішим порівняно з проторубилом на рис. 6, 1 і має кращу збереженість, хоча поверхні також сильно зглажені, але сліди корозії і морозобійні пошкодження і втрати відсутні. У природних за-

глибленнях і тріщинах збереглися частки червоноколірного ґрунту.

Уніфас ($138 \times 75 \times 40$ мм) виготовлений з коричневого кварциту, технологічно близький проторубилу — він також оформлений на вкороченому відщепі, але в нього відсутнє обушкове зняття в базальній частині корпусу (рис. 6, 2). Знаряддя має підовальну в плані форму. Негативи сколів з правої сторони більш виположені, ніж з лівої. Знаряддя сильно зглажене та кородоване.

Дзьобоподібне знаряддя ($61 \times 82 \times 31$ мм) виготовлене на уламку жовтувато-коричневого кварциту (рис. 8, 1). Сильно зглажене, нижня

поверхня короювана. Подібні знаряддя наявні в колекції еоплейстоценового місцезнаходження Богатирі (Синя балка).

Ще одне дзюбоподібне (?) знаряддя з навмисно оформленим виступом ($62 \times 80 \times 27$ мм) було виготовлене на уламку червонувато-коричневого кварциту (рис. 8, 2). Поверхня зглажена, з однієї зі сторін вкрита легкою білястою патиною без слідів корозії. За станом збереження його слід було б віднести до третьої хронологічної групи артефактів з кварциту, хоча тип знаряддя досить архаїчний.

Скребачка (рис. 8, 3) на клектонському відщепі ($59 \times 51 \times 23$ мм). Цей тип знарядь представлений у колекції Суходола серією з чотирьох предметів. Усі вони виготовлені на клектонських відщепах, початкова форма яких зазнала коригування, реалізованого дуже грубою оббивкою. Підправок ударних майданчиків немає. На описуваному відщепі є два ударних горбики від кам'яного відбійника. Всі знаряддя сильно зглажені, короювані, з частковими втратами поверхонь.

Масивна скребачка високої форми ($58 \times 77 \times 50$ мм) виготовлена з природного осколка (?) коричневого кварциту, оформлена крутою оббивкою, поверх якої помітні дрібніші фасетки ретуші (рис. 8, 4). Негативи оббивки часто мають заломы, знаряддя частково патиноване, сильно зглажене, але без слідів корозії.

Поліедр ($55 \times 83 \times 67$ мм) виготовлений з сірого димчастого кварциту; сильно зглажений, однобічно патинований (рис. 9, 1). У заглибленнях збереглися сліди червоноколірних глинистих седиментів. Найбільший зі знайдених поліедрів має розміри $77 \times 123 \times 83$ мм, а найменший — $48 \times 75 \times 49$ мм.

Нуклеус «Рокосовського типу» (?) ($79 \times 126 \times 48$ мм) виконаний на підпрямокутному уламку сірого кварциту (рис. 9, 2). Робоча поверхня виробу оформлена кількома допоміжними боковими зняттями з однієї зі сторін. Новоутворена таким чином опуклість була зрізана одним широким поперечним зняттям. Підправок ударних майданчиків немає. Подібні вироби представлені в колекціях 8—7 культурно-хронологічних комплексів закарпатського місцезнаходження Королеве. Поверхня негативів сильно зглажена, патинована. Природна лицьова поверхня заготовки гладенька, має потужну «порцелянову» патину, тильна сторона короювана, є морозобійні втрати поверхні. Кварцит має невеликі пустоти, з поверхні вони заповнені червоноколірним ґрунтом і виглядають як червонуваті «вічка» на білястому тлі патини.

Слід зауважити, що наявність часток червоноколірних глинистих седиментів на поверхні негативів знарядь зовсім не означає, що це знаряддя походить безпосередньо з відкладів червоноколірного ґрунту та має аналогічний вік. На частині знарядь із сильно розтрісканими та зглаженими поверхнями рештки червоноколірного ґрунту виявлені глибоко в тріщинах. Щоб отримати такі сильні морозобійні пошкодження, артефакт повинен був пережити (на поверхні) щонайменше один льодовиковий період і тільки потім ґрунт міг потрапити в утворені тріщини поверхонь виробу. Частинки червоноколірного ґрунту могли потрапити в заглибини на поверхні виробів під час денудаційних процесів. Таким чином, вік артефактів з першої і другої хронологічних груп може охоплювати значний часовий інтервал від еоплейстоцену до нижнього неоплейстоцену включно, що підтверджується техніко-типологічними характеристиками виробів.

Крім описаних артефактів, на ділянці місцезнаходження Суходол виявлено значну кількість уламків кварциту аналогічних за ступенем збереженості, але без слідів штучного розщеплення.

Висновки

У східному регіоні України на сьогодні виявлено три пам'ятки з гальковим інвентарем: Суходол, Вишневий Дол і Штурманське. Всі три місцезнаходження розташовані в середній течії р. Сіверський Донець, на поверхні високих вододільних плато, у віддаленні від сучасних джерел води. У колекції місцезнаходження Суходол широко представлені вироби на гальках. Техніко-типологічні ознаки галькового матеріалу дозволяють однозначно зіставляти його з розвиненими олдувайськими індустріями. Галькові чопери, чопінги та інші архаїчні форми супроводжуються виробами на кварциті, які також мають такі ж самі архаїчні техніко-типологічні риси.

Питання про точний вік виявлених артефактів залишається відкритим, оскільки всі матеріали виявлені в поверхневому заляганні. Вказівкою на хронологію знахідок можуть слугувати техніко-типологічні паралелі з матеріалами еоплейстоцену—ранньоплейстоценового віку, виявленими в Придністров'ї, на Тамані та в Дагестані. Найближчі типологічні аналогії можна частково вбачати в галькових формах Байраків у Придністров'ї та Меджибожа в Побужжі й особливо Гаспри в Криму.

Попередньо можна припустити, що вже в еоплейстоцені—ранньому плейстоцені територія Середнього Подонцов'я була освоєна давніми гомінідами. А наявність в регіоні ранньопалеолітичних комплексів з відмінними техніко-типологічними характеристиками та різним віком (Суходол, Вишневий Дол, Штур-

манське, Герасимівка, Хрящі, Михайлівське та ін.) свідчать про те, що проникнення давніх гомінідів на цю територію мало не випадковий, а регулярний, системний характер.

Підготовка статті здійснена за часткової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень МОН України, проект Ф53.5/005-2013.

- Амирханов Х.А. Исследование памятников олдована на Северо-Восточном Кавказе (предварительные результаты). — М., 2007.
- Анисюткин Н.К., Левковская Г.М. Местонахождения раннего палеолита в районе г. Дубоссары. И новые данные о палеогеографии среднего плейстоцена Нижнего Поднестровья // Раннепалеолитические комплексы Евразии. — Новосибирск, 1992.
- Ветров В.С. Раннепалеолитические местонахождения с кварцитами Вишневы Дол, Макарово, Пионерское, Красный Деркул в Среднем Подонцовье // Місцезнаходження «Меджибіж» і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. — Меджибіж; Тернопіль; К., 2014. — С. 165—176.
- Ветров В.С., Скориков В.А. Местонахождения каменного века Вишневы Дол // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск, 2010. — С. 265—271.
- Ветров В.С., Скориков В.А. Предварительные результаты исследования раннепалеолитического местонахождения Вишневы Дол // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: Мат-лы Междунар. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. — Алматы, 2011. — С. 171—177.
- Геологическая карта четвертичных отложений и геолого-экологическая карта Украинского Донбасса // Объяснительная записка. — К., 1987.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Домустьерские комплексы Закарпатья // Раннепалеолитические комплексы Евразии. — Новосибирск, 1992. — С. 59—81.
- Клюкин А.А., Корженевский В.В., Щепинский А.А. Эчки-Даг. — Симферополь, 1990.
- Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса // Археологический альманах. — Донецк, 2003. — № 12. — С. 250.
- Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.М., Рижов С.М. Результати палеопедологічних (мікроморфологічних) та археологічних досліджень палеолітичного пам'ятника Меджибож // Фізична географія та геоморфологія. — К., 2010. — 2 (59). — С. 123—129.
- Матвійшина Ж.М., Степанчук В.М., Кармазиненко С.П., Рижов С.М., Погорілець О.Г. Палеопедологічні та археологічні дослідження ранньопалеолітичних місцезнаходжень біля смт Меджибіж // Лесовий покрив Північного Причорномор'я. — Люблін, 2013. — С. 187—196.
- Матюхин А.Е. Палеолитические памятники в бассейне Северского Донца (Россия) // РА. — 2007. — № 4. — С. 82—94.
- Праслов Н.Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Подонья // МИА. —Л., 1968. — 157. — 154с.
- Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Дона. Автореф. дисс.... докт. ист. наук. — СПб., 2001.
- Скориков В.А. Галечные орудия в раннепалеолитических местонахождениях Среднего Подонцовья // Місцезнаходження «Меджибіж» і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини — Меджибіж; Тернопіль; К., 2014. — С. 177—189.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Погорілець О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 5—13.
- Щелинский В.Е., Кулаков С.А. Богатыри (Синяя балка) — раннепалеолитическая стоянка эоплейстоценового возраста на Таманском полуострове // РА. — 2007. — № 3. — С. 7—18.
- Щепинский А.А., Клюкин А.А. Раннепалеолитическая галечниковая культура Крыма // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 104—108.
- Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and Mammalian Fauna of the Middle Pleistocene Site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. — 2007. — 160. — P. 70—80.
- Zuk S. About the Early Paleolithic of the Crimea // PE. — 1995. — № 7. — P. 47—58.

Надійшла 02.07.2015

В.А. Скориков

РАННЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ СУХОДОЛ В СРЕДНЕМ ПОДОНЦОВЬЕ

В восточном регионе Украины, в среднем течении р. Северский Донец, на сегодня выявлены три памятника с галечным инвентарем: Вишневы Дол, Штурманское и Суходол. Настоящая статья вводит в научный оборот материалы местонахождения Суходол. В коллекции местонахождения широко представлены изделия на гальках. Техничко-типологические признаки позволяют однозначно сопоставлять инвентарь с развитыми олдувайскими индустриями. Галечные чопперы, чоппинги и другие архаичные формы сопровождаются изделиями на кварците, также имеющими архаичные технико-типологические черты. Вопрос о точном возрасте выявленных коллекций остается открытым, поскольку материалы выявлены в поверхностном залегании. Указанием на хронологию находок могут служить технико-типологические параллели с материалами эоплейстоцен-раннеплейстоценового возраста, выявленными в Приднестровье, на Тамани и в Дагестане. Ближайшие типологические аналоги можно отчасти видеть в галечных формах Байраков в Приднестровье, Меджибожа в Побужье и, в особенности, Гаспры в Крыму. В предварительном плане можно допускать, что уже в эоплейстоцене—раннем плейстоцене территория Среднего Подонцовья была достаточно уверенно освоена древними гоминидами.

V.A. Skorikov

SUKHODOL, A LOWER PALEOLITHIC LOCALITY IN THE DONETS RIVER MIDDLE AREA

Three sites with pebble inventory are discovered by this day in the eastern region of Ukraine in the Siverskyi Donets River middle flow area, namely, Vyshnevyi Dol, Shturmanske, and Sukhodil. Materials of Sukhodol are introduced into the scientific turn in this article. The products made of pebbles are widely represented in the collection from the locality. Technological and typological features allow the author to undoubtedly correspond the inventory with the developed Oldowan industries. Pebble choppers and choppings and other archaic firms are accompanied with the products made of quartz also having the archaic technological and typological features. The issue of precise age of the collections discovered remains to be unsolved, because the materials are found in the surface deposit. Technological and typological parallels with the materials of the Eopleistocene (Early Pleistocene) age found in the Dnister River region, in Taman, and Dagestan, can serve as a chronological indication for the finds. The nearest typological analogies can be partly seen in the pebble forms from Bairaky in Transnistria, Medzhybizh in the Buh River region, and especially from Haspra in the Crimea. It can be preliminarily presumed that the territory of the Donets River middle flow area was quite certainly settled by the ancient hominins already in Eopleistocene (Early Pleistocene).

С.Д. Лисенко, Є.І. Шкляревський, С.М. Разумов, П.К. Макарович

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. БУКІВНА

У статті розглядаються результати досліджень чотирьох курганів могильника біля с. Буківна Тлумачького р-ну Івано-Франківської обл., які були проведені в 2010—2013 рр. спільною українсько-польською експедицією. До наукового обігу вводяться особливості поховального обряду, керамічний комплекс, вироби з металу та кременю, висновки між-дисциплінарних досліджень.

Ключові слова: тшинецьке культурне коло, комарівська культура, кургани, поховальний обряд, керамічний комплекс, металеві прикраси, кременева індустрія.

Курганний могильник Буківна є однією з базових пам'яток комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК) (Makarowicz

2010; Лисенко 2011). Він займає належне місце серед таких курганних могильників як Комарів на Галичині, Івання, Дитиничі, Нетішин, Войцехівка, Кустівці на Волині, Гуляй-Город, Малополовецьке, Текліне в Середньому Подніпров'ї.

© С.Д. ЛИСЕНКО, Є.І. ШКЛЯРЕВСЬКИЙ,
С.М. РАЗУМОВ, П.К. МАКАРОВИЧ, 2015

Могильник Буківна (рос.: Буковна, пол.: Bukówna) розташований на високому правому березі Дністра, на захід і південь від с. Буківна Тумацького р-ну Івано-Франківської обл. (рис. 1, 1—2). До 1939 р. ця територія входила до Тлумацького повіту Станіславського воєводства Польщі.

У 1931 р. Ян Брик, старший асистент кафедри праісторії Університету Яна Казимира у Львові, зафіксував тут 46 насипів (33 — у лісі неподалік від садиби пана Комарницького, 13 — на орних полях). Тоді ж шість курганів було розкопано: III і IV — на орному полі неподалік від костелу, XV, XVI, XVII, XVIII — у лісі на вирубці (Bryk 1932; Rogozińska 1959). У 1936 р. Маркіян Смішко та Ірена Сівкувна дослідили ще сім насипів (Siwkówna 1937).

Згідно зі спостереженням дослідників, насипи були невеликі, діаметром 19—20 м і висотою 0,7—0,8 м (за винятком кургану XVI, який був 1,2 м заввишки). Розташовувалися вони групами по декілька насипів, як правило, трійками. Крім невеликих курганів, у Буківні було виявлено п'ять курганів великих розмірів, які сягали до 3,0 м заввишки та 60 м у діаметрі. Кургани містили кремації комарівської культури. Посудини з кремаціями були виявлені переважно в землі, на глибині близько 0,6 м, вірогідно, на рівні давнього горизонту. Винятковим був курган IV (1931), у центральній частині якого були зафіксовані залишки великого вогнища, навколо якого розміщувалися десять урнових поховань, оточених кам'яною огорожею (Bryk 1932; Rogozińska 1959). У кургані III (1937) було знайдено бронзову шпильку з грибоподібною шляпкою та бронзовий багато-спіральний браслет зі спіральними щитками (рис. 9, 1—2; Siwkówna 1937, rys. 1—2).

У 2010—2013 рр. дослідження могильника були поновлені спільною україно-польською експедицією Інституту археології НАНУ (Фастівська археологічна експедиція) та Університету ім. А. Міцкевича у Познані¹ (Лысенко, Макарович, Кочкин, Шкляревський 2011; Лысенко, Лысенко, Макарович 2013; 2013а; Лысенко, Макарович, Шкляревський, Кочкин 2013; Makarowicz, Lysenko, Koćkin 2013). У лісі

на захід від села було зафіксовано п'ять курганних груп і декілька поодиноких насипів (рис. 1). Група 1 складалася не менше ніж із 14 курганів (рис. 1, 3), група 2 — із 13 (рис. 1, 6), група 3 — із шести (рис. 1, 8). У межах груп кургани розташовувалися підгрупами по 3—5 насипів. До складу групи 1 входив розкопаний курган 6 (1937). Крім того, за 140 м на північний схід від кургану 1 групи 3 було виявлено чотири заглиблення, розташовані компактною групою, діаметри яких можна співвіднести з середніми діаметрами курганів могильника. Не виключено, що це є місцем розташування чотирьох курганів, які були розкопані «в лісі на вирубці» Я. Бриком у 1931 р.

Між групами 2 та 3 виявлено невелику групу 4 з чотирьох насипів (рис. 1, 7, 9). Ще одна невелика група з трьох насипів (5) зафіксована на південний схід від групи 2, біля ґрунтової дороги (рис. 1, 5, 7). Поодинокі кургани (рис. 1, 2, 7) були розташовані на північ від групи 1, неподалік від колишнього маєтку пана Комарницького (А), між групами 1 та 2 (В), на схід від групи 5 (С). З 13 курганів, розсіяних на полях (за даними 1931 р.), один розміщується поряд з костелом у південній частині с. Буківна (D), ще два — на захід від костелу й один — в лісопосадці на південний схід від села (Е). Решту курганів на полях, мабуть, уже остаточно розорано. Таким чином, можемо вважати, що курганний могильник біля с. Буківна загалом містив понад 50 насипів.

У курганній групі 1 у 2010 та 2012 рр. було розкопано три кургани. Ще один курган був досліджений у 2013 р. у групі 2. Кургани розкопувалися вручну із залишенням хрестоподібних бровок, орієнтованих за сторонами світу.

Курган 1 (2010) (рис. 1, 3:1; 2) розташований у південній частині групи 1. Він зведений на природному узвишші, яке із заходу плавно переходить у плато. Візуально найбільшої висоти цей пагорб сягає зі сходу, з боку схилу в напрямку безіменного струмка. Реальна висота насипу, який перекрив поховальний комплекс, становить близько 1,3 м, діаметр насипу на рівні 1,3 м від вершини кургану — 15 × 13 м. Насип орієнтований за лінією ПнПнСх—ПдПдЗх. Навколо кургану простежено прикурганну виїмку завширшки до 5,5 м. Основна частина насипу складена зі шматків дернини з поверхні давнього ґрунту. Зверху ця валькова кладка перекрита масою алевроитисті породи з підґрунтя (за визначенням Ж.М. Матвіїшиної).

Вершину природного підвищення перед проведенням поховального обряду було вирів-

¹ У 2012—2013 рр. роботи провадилися за грантом NCN 2011/03/B/HS3/00839, отриманим доктором хаб. П. Макаровичем. Креслення об'єктів, реконструкція і зарисовка кераміки та металевих виробів здійснені С.Д. Лисенком. Попередня консервація та часткова реставрація керамічного комплексу проведені Є.І. Шкляревським. Колекція кременевих виробів оброблена С.М. Разумовим.

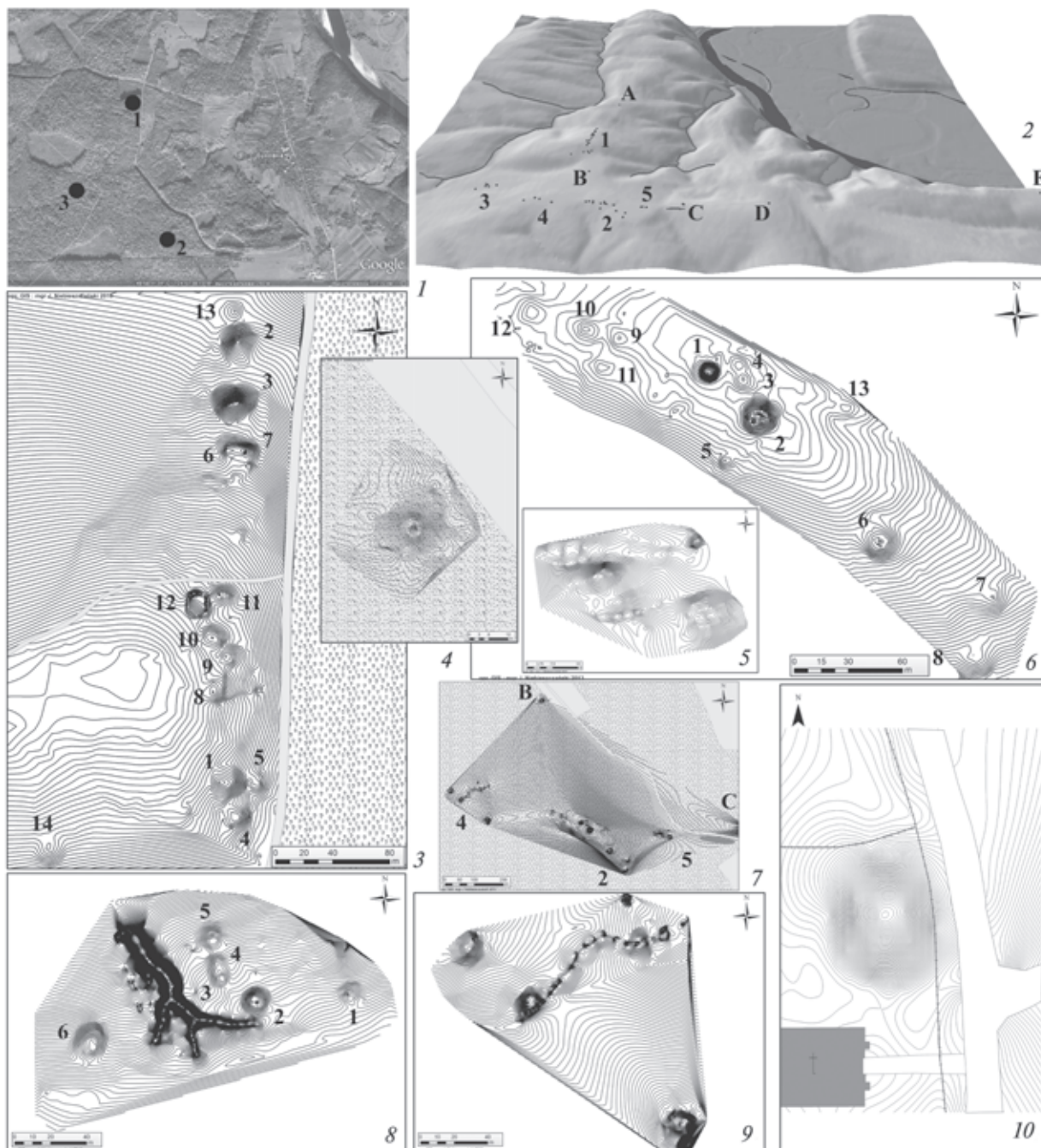

Рис. 1. Буківна: 1 – ситуаційний план розташування основних курганних груп; 2 – 3D модель Буківнянського могильника; 3 – курганна група 1; 4 – поодинокий курган В біля ґрунтової дороги; 5 – курганна група 5; 6 – курганна група 2; 7 – курганні групи 2, 4, 5 та поодинокі кургани В та С; 8 – курганна група 3; 9 – курганна група 4; 10 – поодинокий курган D біля церкви

няно. У західній половині цього майданчика зафіксовано яму прямокутної форми (об'єкт 3) розмірами близько $3,0 \times 2,2$ м і завглибшки 0,3 м. На дні ями розміщувалася викладена з моренних валунів огорожа, яка окреслювала ділянку прямокутної форми, розмірами $1,7 \times 0,9$ – $0,8$ м (по зовнішньому контуру), орієнтована ПнПнЗх–ПдПдСх (рис. 3). Ліворуч і праворуч від північної частини огорожі виявлено залишки дощок спаленої поховальної конс-

трукції. Масиви згорілих дощатих конструкцій зафіксовано також на південний схід і північний схід від огорожі (об'єкти 1 та 2) (рис. 2). Породи дерев, використаних при спорудженні спалених конструкцій у кургані 1, були визначені доктором Т. Стемпніком у Познанській лабораторії. В об'єктах 1 та 3 використовувався дуб, в об'єкті 2 – вільха.

Між об'єктами 2 і 3 у тілі насипу на майданчику діаметром близько 6,0 м на різних глиби-

нах концентрувалися розрізнені кальциновані кістки. Не виключено, що в процесі спорудження насипу в ньому була вирита невелика ямка (об'єкт 5), куди була компактно зсипана жменя кальцинованих кісток. Окремий інтерес викликає компактне скупчення дрібної моренної гальки, виявленої у південній частині кургану (об'єкт 4), і скупчення перевідкладених великих шматків добре випаленої печини в його південно-західній частині (об'єкт 6), що нагадує обмазку трипільської площадки. На наш погляд, усі ці об'єкти пов'язані з певними ритуалами.

У насипу на різних рівнях виявлено 39 скупчень кераміки, за якими вдалося реконструювати 37 посудин (рис. 4—7). Серед керамічного комплексу є 14 тюльпаноподібних посудин (рис. 4—5), 15 чаш, мисок і приземкуватих банок (рис. 6; 7, 7—8), два черпаки (рис. 7, 9—10), два чашоподібних кубки (рис. 7, 5—6), три стопки (рис. 7, 1—2, 4), мініатюрна чаша з ручками-вушками (рис. 7, 3). Одна тюльпаноподібна (?) посудина (29) збереглася лише у вигляді скупчення невиразних фрагментів товстих стінок; скупчення 8 виявилось фрагментами верхньої частини посудини 18. Посуд виготовлений із глини з домішкою жорстви, зокрема і перепаленого кременю, іноді піску. Випал слабкий. Орнаментация кераміки вкрай різноманітна. Переважають жолобчастий і прокреслений орнаменти. Трапляються також різноманітні наколи, насічки, наліпні шишечки, гладкі валики та валики з наколами. Привертає увагу значна кількість тюльпаноподібних посудин з ручками-вушками або плоскими ручками-упорами з двома отворами (рис. 5). З насипу походять також поодинокі фрагменти посуду тшинецького (рис. 8, 1—5) та бабинського типів (рис. 8, 6—11).

У розташуванні посудин в кургані 1 вдалося простежити певну закономірність. Чотири посудини (34, 35, 37, 38) були поставлені безпосередньо в поховальну камеру (рис. 3). Ще три посудини (24, 31, 33) були розміщені на схід від ями об'єкта 1, на рівні похованого ґрунту (на глибині 1,25 м від вершини кургану) — рівні впуску котловану до вершини природного підвищення. Ці посудини стояли на лінії, перпендикулярній до центру східної стінки кам'яної огорожі. Паралельно посудинам була покладена бронзова шпилька з пластинчастою голівкою (рис. 9, 6), спрямована вістрям у напрямку огорожі, а поряд з найвіддаленішою від огорожі посудиною було знайдено кременевий наконечник стріли (рис. 10, 1) та велику про-

низку(?), згорнуту з бронзової пластинки². Під шпилькою простежено сліди органіки; контури плями нерівні, діаметр близько 30 × 20 см. На цьому ж рівні були розставлені або розбиті посудини — на північ (20) і південь (19, 21, 29) від котловану. На відстані близько 3,0 м на північний схід від котловану були розбиті посудини 26 та 28, а на південний схід — 39. Посудина 25 була поставлена над північною частиною котловану, в якому розташовувалася огорожа, вже після його засипки.

Значна кількість посудин була розставлена або розкладена півколом у два ряди на підошві кургану, практично на рівні похованого ґрунту, між об'єктами 1 та 2 (1, 5—11, 17—18), а також на північний схід від об'єкта 2 (12—16). Крім того, кілька посудин (22, 23, 27, 30, 32) було покладено або розбито півколом зі східної сторони природного підвищення, імовірно, на його поверхні, за межами основного майданчика на вершині узвишшя. Ще частина посуду була розбита під час спорудження насипу (36) або на поверхні кладки кургану, зведеної з вальків (2, 3, 4), до перекриття всього комплексу світло-сірим суглинком.

Флотація зразків ґрунту із заповнення посудин не виявила в пробах залишків рослинного походження, за винятком зразка із заповнення посудини 14. Тут була знайдена одна обвуглена зернівка плівчастого ячменю Hv (за визначенням Г.О. Пашкевич).

З насипу кургану походить 262 кременевих вироби. Частина знахідок датується періодом неоліту—єнеоліту та, можливо, потрапила до насипу разом із дерном під час спорудження кургану. Понад 200 предметів можуть бути віднесені до ТКК. Серед знахідок є відщепи, фрагменти нуклеусів для відщепів, заготовки та фрагменти знарядь. Особливо слід виділити заготовки (за винятком одного випадку — фрагментовані) для біфасіальних цільних вкладених серпів (рис. 10, 6—7, 9—15). Також знайдено чотири фрагменти готових вкладених серпів (рис. 10, 5, 8). Інші знаряддя представлені перфоратором (свердло-розгортка) на первинному відщепі, двома відбійниками (один на спрацьованому нуклеусі для відщепів), двома ретушерами на відщепах, сильно обпаленим фрагментом знаряддя на відщепі.

² Аналіз металевих виробів з розкопок курганів 1 і 2 був здійснений Т.Ю. Гошко в лабораторії Інституту археології НАНУ. Всі прикраси виготовлені з олов'янистої бронзи. До складу сплаву також входили в значній кількості миш'як, срібло та цинк (Лысенко, Макарович, Лысенко, Гошко 2012).

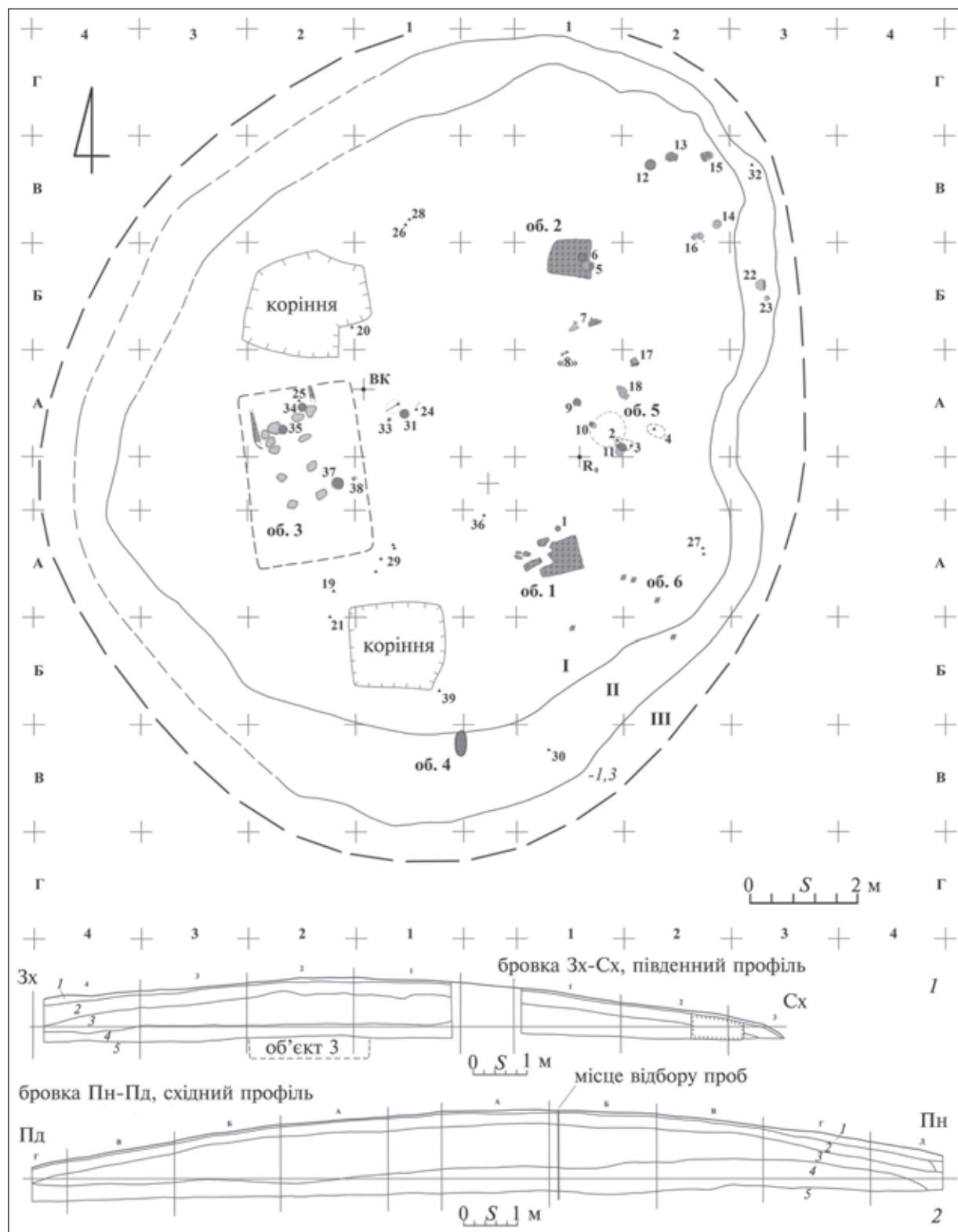

Рис. 2. Буківна, курган 1 (2010): 1 – план; 2 – профілі бровок (1 – дерн; 2 – світло-сірий легкий суглинок; 3 – валькова кладка зі шматків щільного бурого суглинку; 4 – темний гумусовий горизонт; 5 – сірувато-бурий суглинок)

До предметів озброєння, знайдених у кургані, належать два біфасіальних наконечники стріл. Один з них фрагментований і представлений лише вістрям, сформованим струменистою ретушшю (рис. 10, 2). Ймовірно, морфологіч-

но він був близький до іншого наконечника — витягнуто-трикутної форми з глибокою напівкруглою виїмкою в основі, виготовленого на відщепі крейдового темно-сірого напівпрозорого кременю (рис. 10, 1). Виявлені також дві

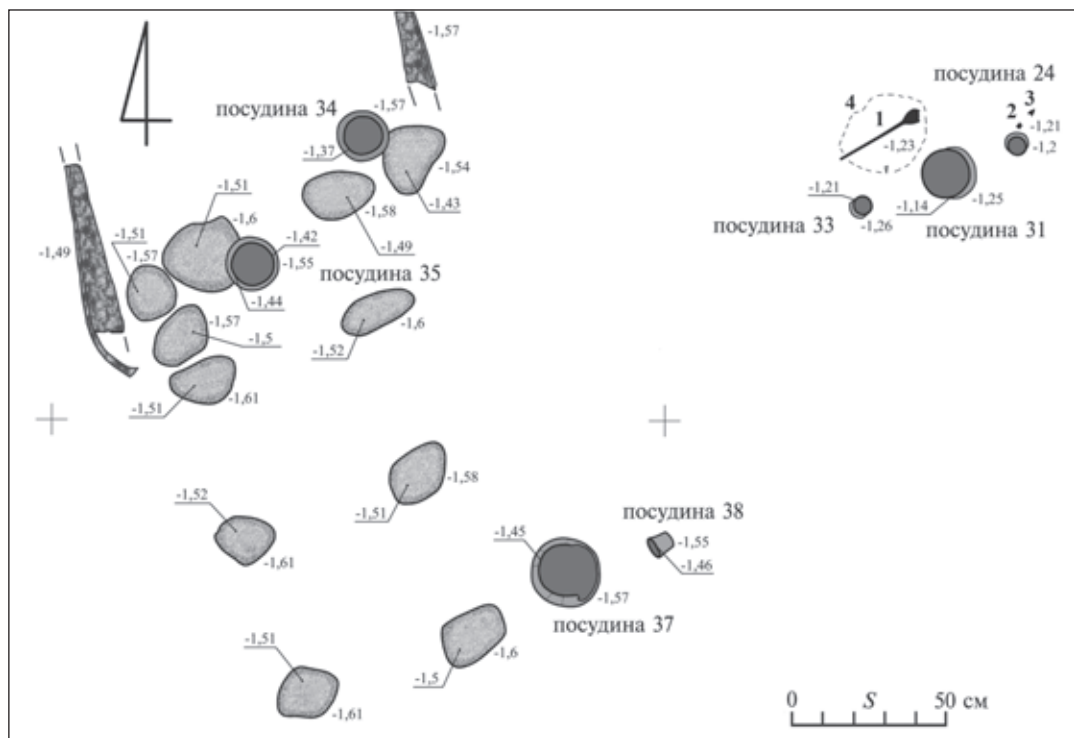

Рис. 3. Буківна, курган 1 (2010), об'єкт 3 (1 – бронзова шпилька; 2 – бронзова пронизка; 3 – наконечник стріли; 4 – сліди органіки)

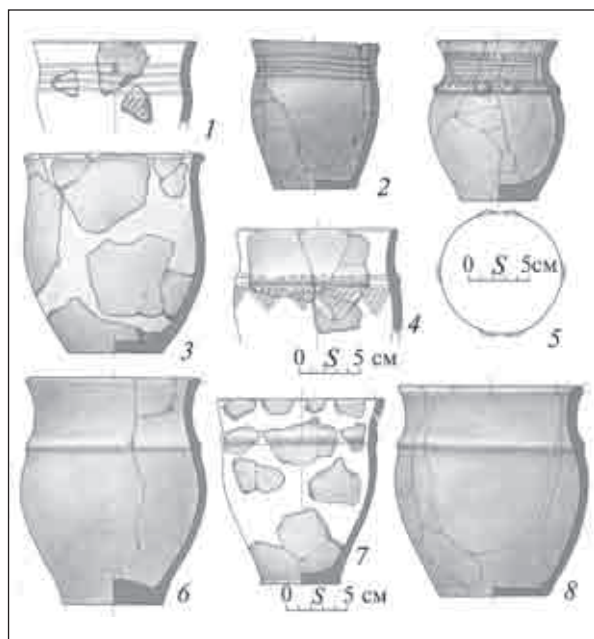

Рис. 4. Буківна, керамічний посуд з кургану 1 (2010)

заготовки для наконечників стріл (рис. 10, 3–4; Разумов, Лысенко, Макарович 2012).

На поверхні кургану було знайдено патрони та гільзи від радянської гвинтівки Мосіна, а також нерозірвану міну.

Курган 2 (2012) (рис. 1, 3:2; 11) розташовувався за 250 м на північ від кургану 1. Висота насипу над рівнем похованого ґрунту дорів-

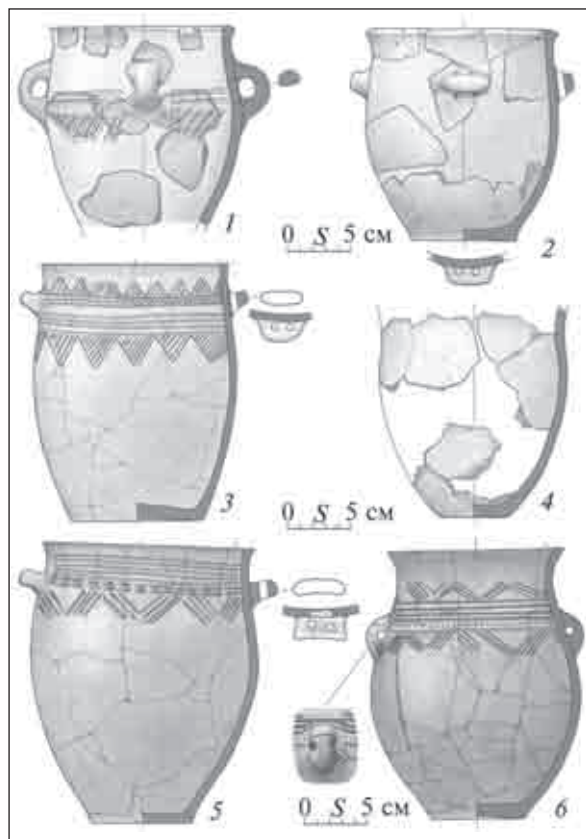

Рис. 5. Буківна, керамічний посуд з кургану 1 (2010)

нює 1,8 м, діаметр — 22 × 18 м (за лініями Зх—Сх і Пн—Пд). Курган насипаний над природ-

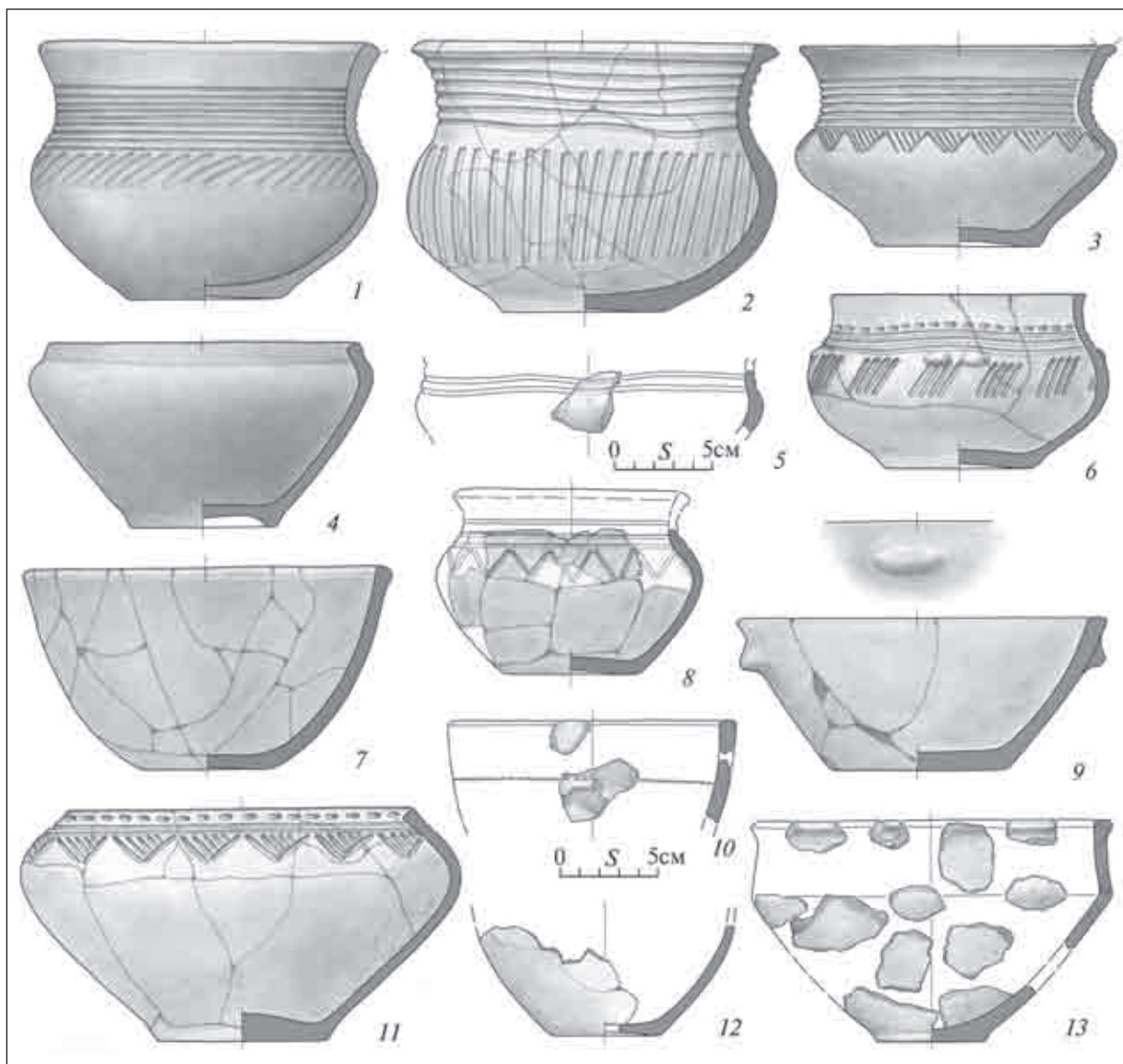

Рис. 6. Буківна, керамічний посуд з кургану 1 (2010)

ним підвищенням, що візуально збільшує його розміри. В 2010 р. у центрі кургану було виявлено грабіжницький шурф. Для дослідження поруйнованого центру було закладено невеликий розкоп і траншею. Після спляння дерев на поверхні насипу в 2012 р. курган було розкопано повністю. Насип кургану загалом подібний до насипу кургану 1 (Матвишина, Пархоменко, Лысенко, Макарович 2013).

У центрі кургану зафіксовано залишки кам'яної огорожі (об'єкт 1), аналогічної огорожі з кургану 1 (рис. 12, 4). Об'єкт, мабуть, був орієнтований за лінією захід—схід. На одному з каменів стояла закрыта чаша (4), на південний схід від якої лежала на боці нижня частина тюльпаноподібної посудини (3), а на південь — нижня частина розбитої чаші (10) (рис. 13,

4—5, 8). Виявлено також рештки деревного вугілля від згорілої дощаної конструкції. Серед каменів знайдено верхню частину бронзової шпильки з плескато-біконічною голівкою та поздовжнім отвором (рис. 9, 5). Більша частина поховальної споруди була зруйнована грабіжниками. Згідно з повідомленнями лісників, за кілька місяців до початку роботи експедиції на цьому кургані копали «чорні археологи», які виявили тут вироби з бронзи(?).

У південно-західному секторі кургану, у його підшві, виявлено спалену зрубну конструкцію (об'єкт 3) (рис. 12, 1), виготовлену з дубових плах (за визначенням Т. Стемпніка). Конструкція орієнтована за лінією захід—схід. Розміри зрубу складають близько 0,85 × 1,90 м, розміри ями — близько 1,1 × 2,0 м, її глибина сягає 0,1 м від рівня давньої поверх-

Рис. 7. Буківна, керамічний посуд з кургану 1 (2010)

ні (1,92 м від вершини кургану). В середині зрубу, між дерев'яною обшивкою підлоги та перекриттям, виявлено останки людини, кремованої на місці. Стінки зрубу були обмащені глиною, місцями випаленою до червоного кольору. Похований лежав головою на схід, імовірно, в дуже слабо скорченій позі на правому боці або ж на спині. Зліва від голови розміщувалися залишки дерев'яної посудини (рис. 12, 2), виготовленої з дуба. В центральній частині поховання знайдено фрагмент ріжучого знаряддя на масивній відтискній пластині без слідів дії вогню (192) (рис. 12, 3), який належить до трипільської культури та потрапив у поховання під час засипки.

На північний схід від зрубу зафіксовано пляму червоної вохри. У радіусі 3,0 м на північ і схід від поховання виявлено розвали п'яти посудин тшинецького типу (1—2, 5—7; рис. 13, 1—2, 6, 9—10).

Ідентифікація перепалених кісток з поховання показала, що вони належать особі дорослого віку. Кісток тварин виявлено не було. Комплекс ознак на черепі та посткраніальному скелеті вказують, що кістки належали дорослій жінці. Вік похованої на момент смерті — 20—35 років. Загальний температурний режим коливався в межах від 600° до 900°C (Слободян, Лисенко, Макарович 2014).

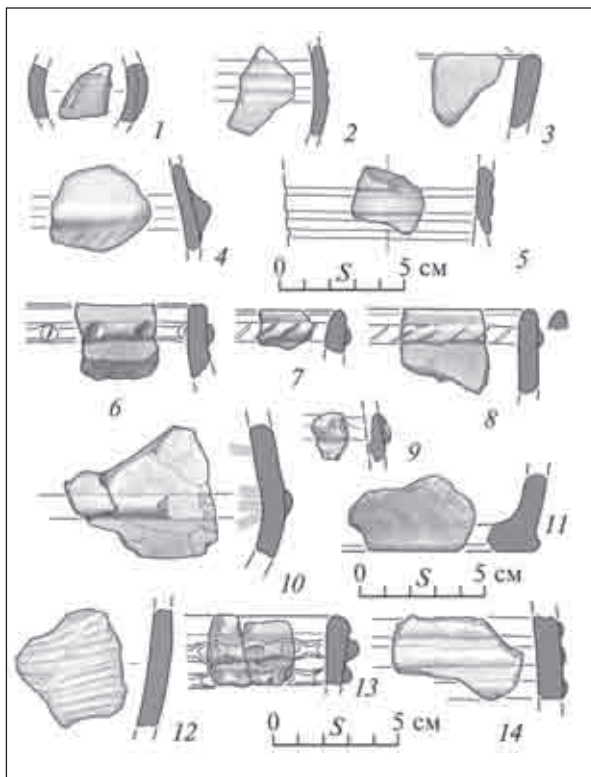

Рис. 8. Буківна: 1–5 – фрагменти посуду тшинецького типу з кургану 1 (2010); 6–11 – фрагменти посуду бабинського типу з кургану 1 (2010); 12 – фрагмент посудини зі зкупчення кераміки доби ранньої-середньої бронзи (об'єкт 5) з кургану 2 (2012); 13–14 – фрагменти посуду бабинського типу з кургану 2 (2012)

На краю південно-східної частини підосви кургану виявлено залишки вогнища (об'єкт 4), поряд з яким лежали роздавлені тюльпаноподібна посудина (9) та амфорка (8) (рис. 13, 3, 7).

Керамічний комплекс кургану 2 загалом складався з десяти посудин (рис. 13), серед яких п'ять тюльпаноподібних посудин, три чаші, амфорка та велика банка з ручками. З насипу походять також поодинокі фрагменти посуду тшинецького та бабинського типів (рис. 8, 13–14). На всіх глибинах насипу зафіксовано дрібні вуглики та кальциновані кістки.

З насипу кургану походить 191 виріб з кременю, серед яких переважають відщепи. Частина кременів патинувана та може бути віднесена до верхнього палеоліту. Низку знахідок — фрагмент вкладення серпа (рис. 10, 17), два відбійники (рис. 10, 18), два різальних знаряддя на відщепі (рис. 10, 16), фрагмент заготовки вкладення біфасіального серпа, фрагмент нуклеуса для відщепів, три нуклеоподібних уламка, один з яких було використано як кресало — можна віднести до тшинецького культурного кола.

Нижче рівня похованого ґрунту в північно-західному секторі кургану зафіксовано залиш-

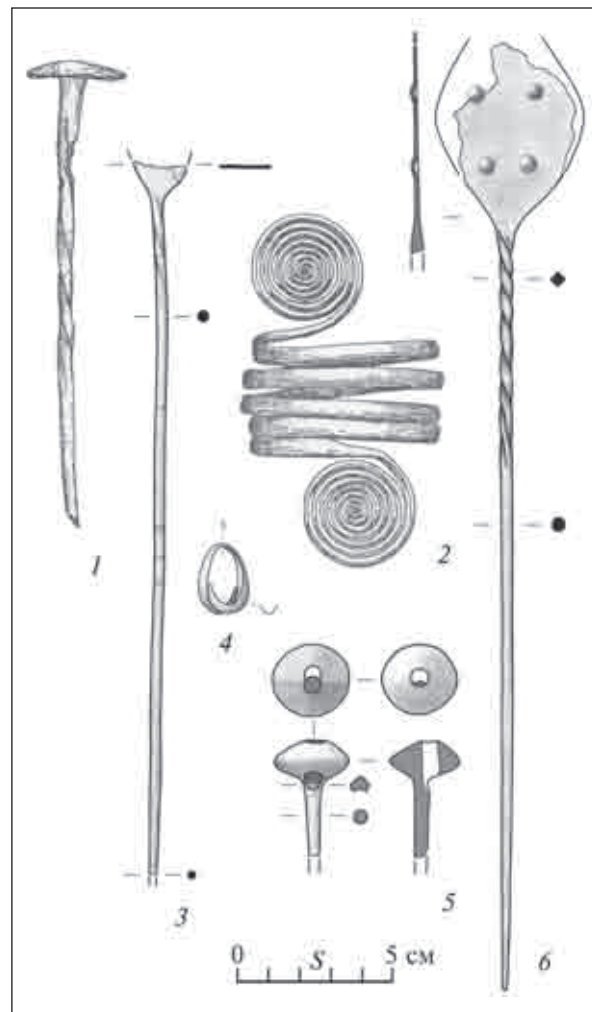

Рис. 9. Буківна: 1–2 – бронзові вироби з кургану III (1937 г.) (за Sivkóvna 1937); 3–4 – шпилька та підвіска з кургану 3 (2012); 5 – шпилька з кургану 2 (2012); 6 – шпилька з кургану 1 (2010)

ки вогнища (об'єкт 5), поряд з яким знайдено дрібні невиразні фрагменти кераміки, поверхня яких вкрита розчосами гребінкою (рис. 8, 12). Ймовірно, це залишки короткотривалої стоянки періоду пізнього неоліту або ранньої—середньої бронзи, що передувала часу зведення кургану.

У північно-східній частині кургану в 2010 р. було зафіксовано санітарне поховання (об'єкт 2) у вигляді перекопу, що містив залишки шкіряної краги від черевика із залізною пряжкою і кістки стопи людини. Ймовірно, це залишки поховання угорця або німця часів Другої світової війни. На поверхні кургану також трапляються стріляні гільзи від угорської гвинтівки системи Манліхера, кулі та осколки від снарядів. На денцях гільз вибиті клейма угорських патронних заводів і роки випуску — з 1938 до 1940 рр. (за визначенням І.Т. Кочкіна).

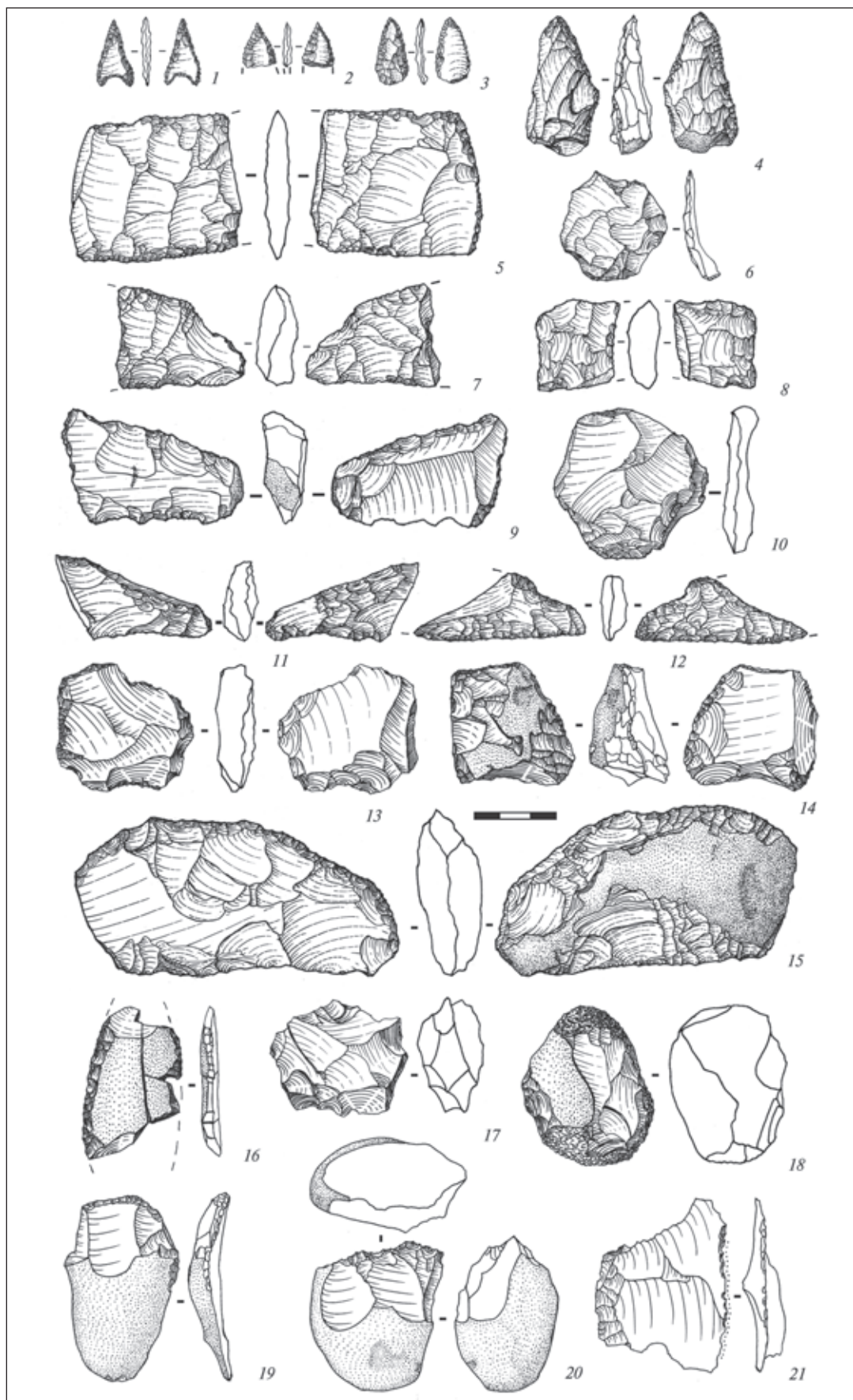

Рис. 10. Буківна, крем'яні вироби доби пізньої бронзи: 1–15 — курган 1 (2010); 16–18 — курган 2 (2012); 19–21 — курган 3 (2012)

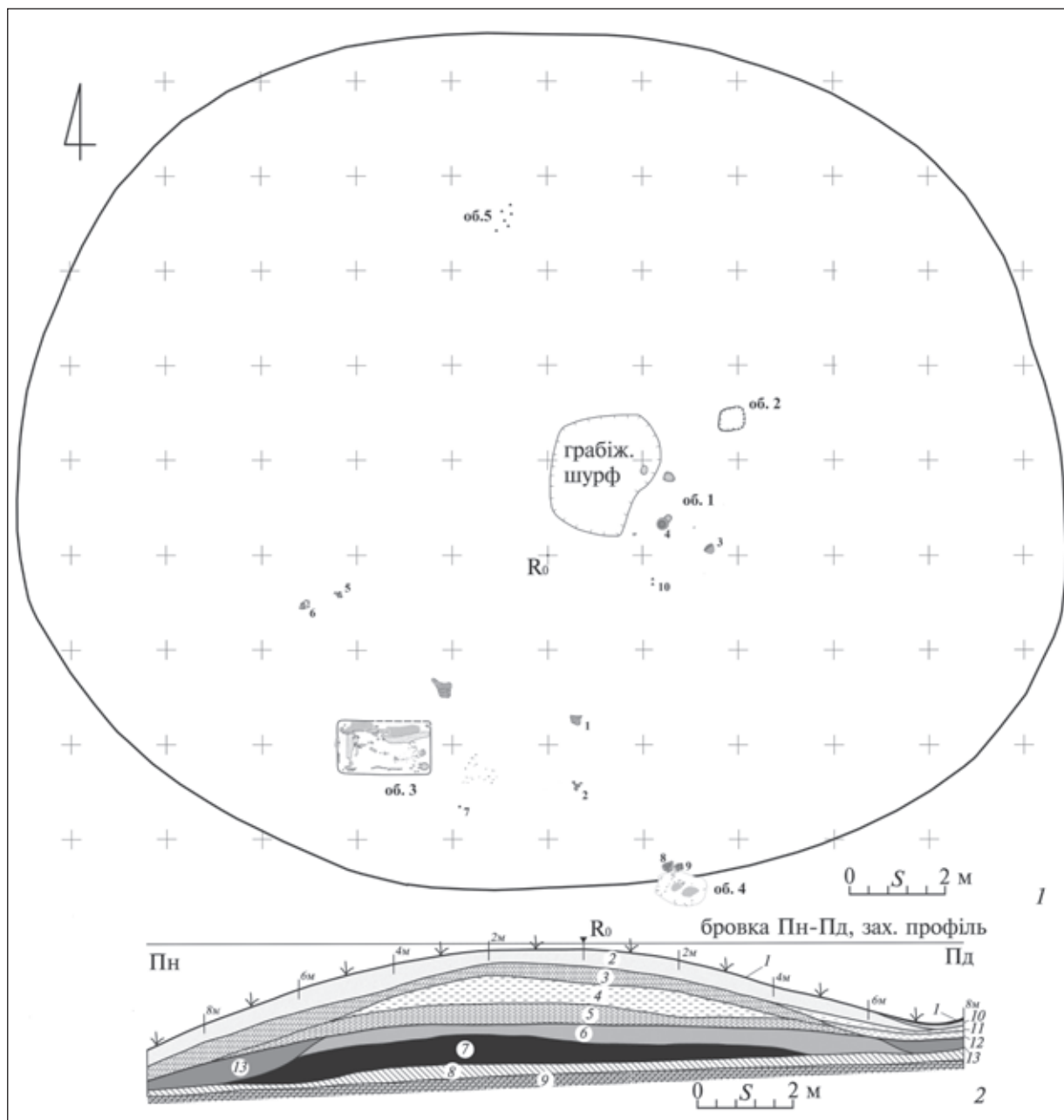

Рис. 11. Буківна, курган 2 (2012): 1 — план; 2 — західний профіль бровки північ—південь (1 — дерн; 2 — жовтий супісок; 3 — вальки верхньої частини насипу; 4 — вальки білуваті; 5 — вальки бурі; 6 — бурий похований ґрунт; 7 — чорний похований ґрунт; 8 — підґрунття жовте з чорним; 9 — жовтий материковий суглинок; 10 — сірий супісок; 11 — глеювате підґрунття з жовтими краплями; 12 — сірий глей; 13 — буро-чорний похований ґрунт)

Курган 3 (2012) (рис. 1, 3:3; 14) розташований на відстані близько 25 м на південь від кургану 2. Висота насипу над рівнем похованого ґрунту дорівнює 1,25 м, діаметр — близько 15 м. Як і в попередніх випадках, курган насипаний над природним підвищенням, що візуально збільшує його розміри. Будова насипу аналогічна будові насипів попередніх курганів.

Під північною (найвищою) частиною кургану виявлена яма трапецієподібної форми, оріє-

нтована більш широким торцем на південний схід, розмірами 0,7—1,1 × 2,3 м. Глибина ями — 0,4 м від підосви кургану. Навколо ями простежено залишки згорілої дерев'яної конструкції, обмазаній глиною, місцями випаленої до червоного кольору. Заповнення ями чорне, однорідне. Людські останки та будь-які інші знахідки в ямі не виявлено. У насипу кургану також не було зафіксовано жодного фрагменту кальцинованих кісток — імовірно, курган являє собою кенотаф. По периметру ями після її засип-

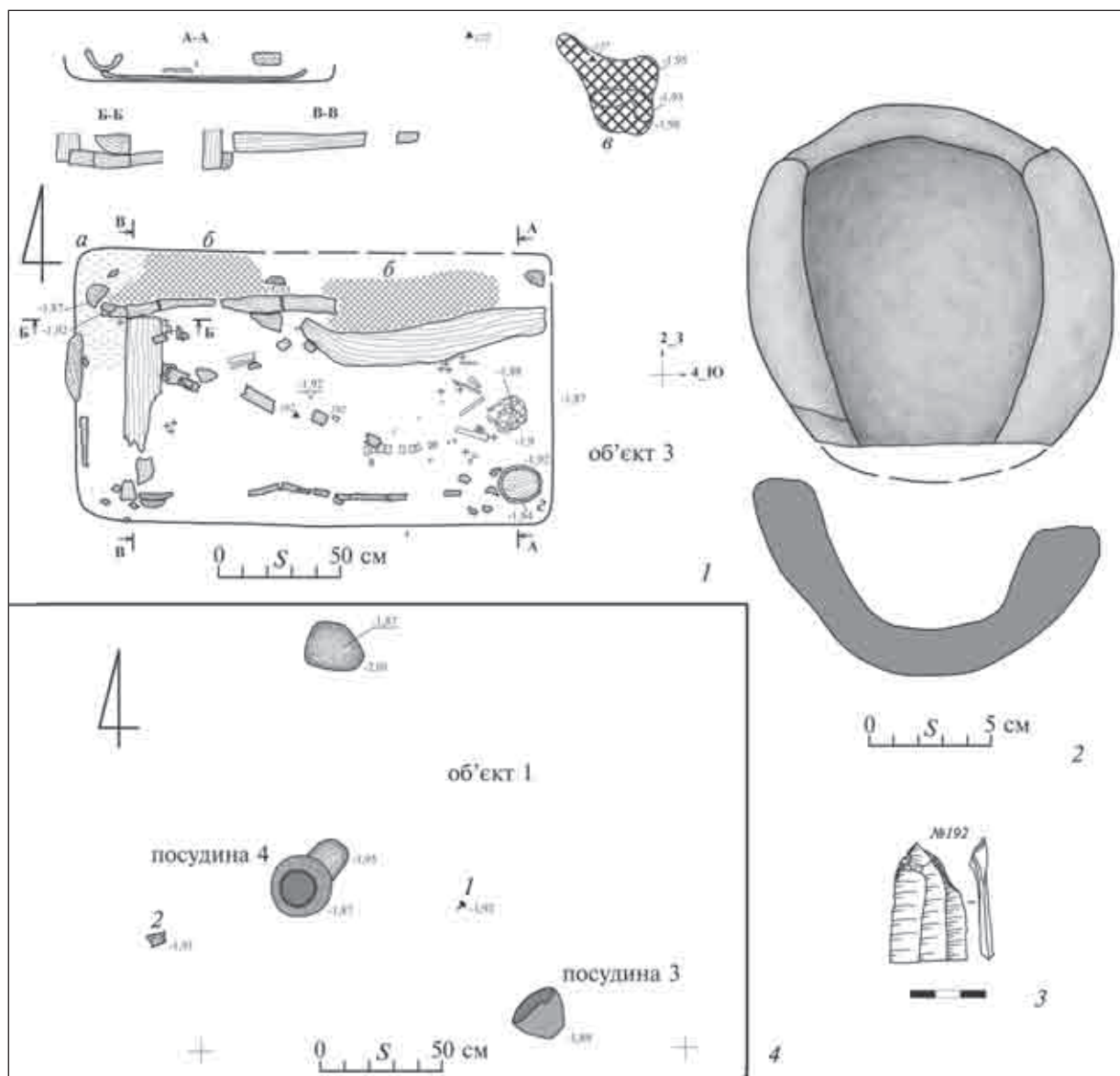

Рис. 12. Буківна, курган 2 (2012): 1 – об'єкт 3 (а – сірувато-зеленувата глієста обмазка; б – прокалена обмазка; в – пляма вохри; г – дерев'яна посудина); 2 – дерев'яна посудина з об'єкта 3; 3 – фрагмент знаряддя трипільської культури із засипки об'єкта 3; 4 – об'єкт 1 (1 – бронзова шпилька; 2 – деревне вугілля)

ки були розставлені сім посудин — три чаші, два тюльпаноподібних горщика, невелика мисочка та циліндрична стопка (10, 13–18).

Південну частину ями та частину посуду було перекрито майже циліндричним підвищенням, зведеним із чорного похованого ґрунту («вітвар»?). Діаметр підвищення в основі — до 1,5 м, у верхній частині — до 1,1 м; простежений на висоту 0,5 м. За 0,6 м на південь від великого підвищення зафіксовано аналогічну конструкцію менших розмірів, діаметром близько 0,5 м. Між підвищеннями знайдено бронзову шпильку зі зламною пластинчастою голівкою (рис. 9, 3) та золоту калачикоподібну жолобчасту підвіску сібенірського типу (рис. 9, 4). Навколо стрижня шпильки зберігся бурий

органічний тлін, вірогідно, від дерев'яного футляра. Ширина футляра — до 2,7 см. Калачикоподібна підвіска має розміри 23 × 18 мм, зроблена з пластини завтовшки близько 0,1 мм, її вага — 0,54 г.

На краю південної частини кургану виявлено яму, на плямі якої лежали три моренних камені (об'єкт 3). У північній полі кургану зафіксовано ще один великий моренний камінь, що, вірогідно, використовувався як ковадло. У південно-західній частині кургану на рівні похованого ґрунту виявлено залишки вогнища (об'єкт 2), поряд з яким лежали дрібні фрагменти кераміки, аналогічні за складом тіста кераміці, зафіксованій у кургані 2 поряд з об'єктом 5.

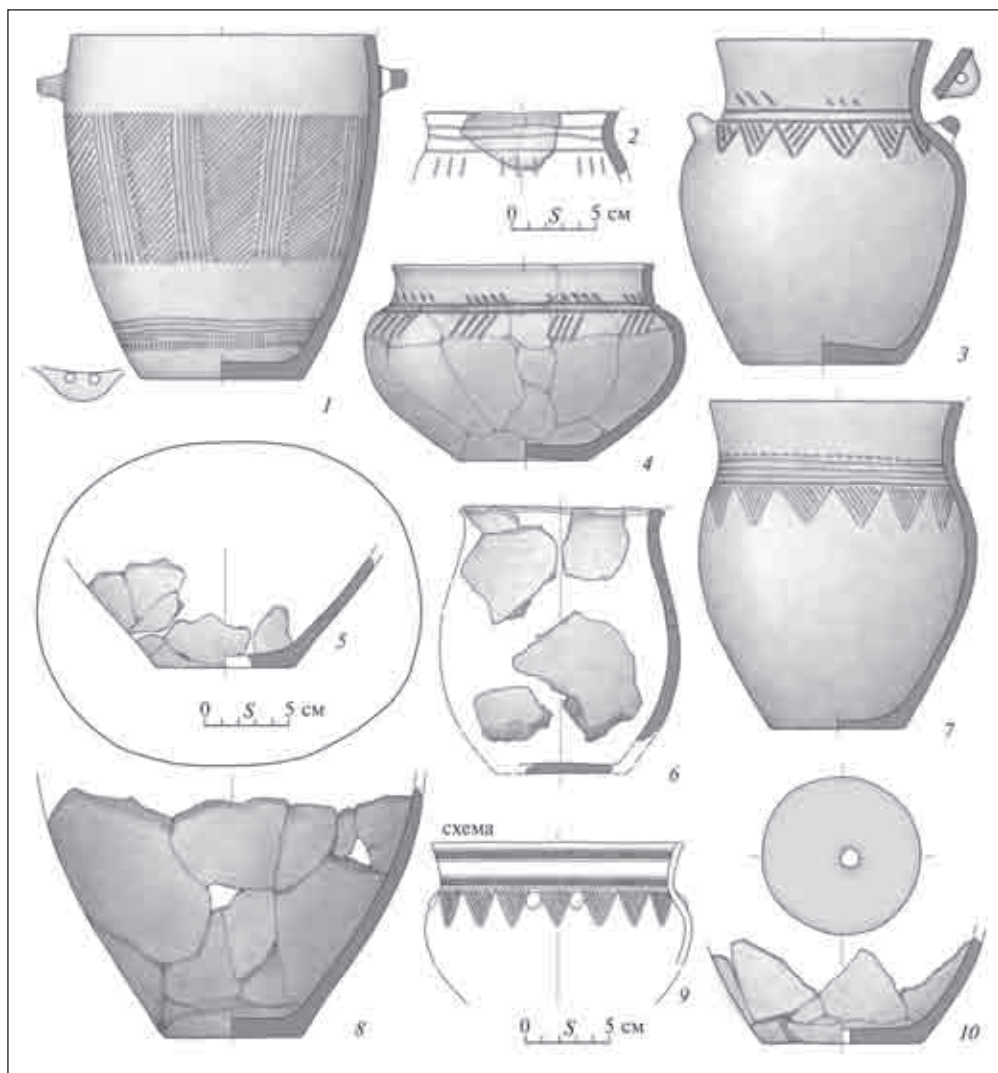

Рис. 13. Буківна, керамічний посуд з кургану 2 (2012)

Керамічний комплекс кургану 3 складався з 15 посудин, 14 з яких реконструйовано (рис. 16—17). Скупчення 1, 5, 11, 12 виявилися частинами великої тюльпаноподібної посудини 1, розбитої поряд із меншим «вівтарем». Загалом реконструйовано п'ять тюльпаноподібних посудин (рис. 16, 1—2, 4—6), сім чаш (рис. 17, 1, 3—8) та два кубки — у вигляді циліндричної стопки (рис. 16, 3) та напівконічної мисочки (рис. 17, 2).

З насипу кургану походить 150 виробів з кременю, серед яких переважають відщепи. Частина кременів належить до верхнього палеоліту та енеоліту. До ТКС можна віднести два фрагменти біфасіальних вкладенів серпів (рис. 10, 21), скол підправки поверхні та фрагмент заготовки біфасу, кінцеву скребачку на первинному відщепі (рис. 10, 19), ретушер на відщепі, фрагмент різального знаряддя на пластинчастому відщепі, відбивну

пластину та масивний відщеп із залощеністю на гранях, заготовку нуклеуса для відщепів на фрагменті конкреції крейдового кременю (рис. 10, 20), п'ять нуклеоподібних уламків. Крім того, знайдено відбійник-абразив на сланцевій гальці.

У 1944 р. на кургані 3 розташовувалася вогнева точка угорців, про що свідчать окоп і знахідки десятків гільз від патронів карабіна системи Манліхер.

Курган 1 (2013) групи 2 (рис. 1, 6, 1; 18—19) є найбільш північним у центральній підгрупі. Діаметр насипу — до 16 м, висота — 2,21—2,67 м від сучасної поверхні навколо кургану. Насип зведений над незначним природним підвищенням; висота від рівня похованого ґрунту в центрі кургану — 2,35 м. Навколо кургану на сучасній поверхні слабо простежується уривчаста прикурганна виїмка завширшки до 10—15 м.

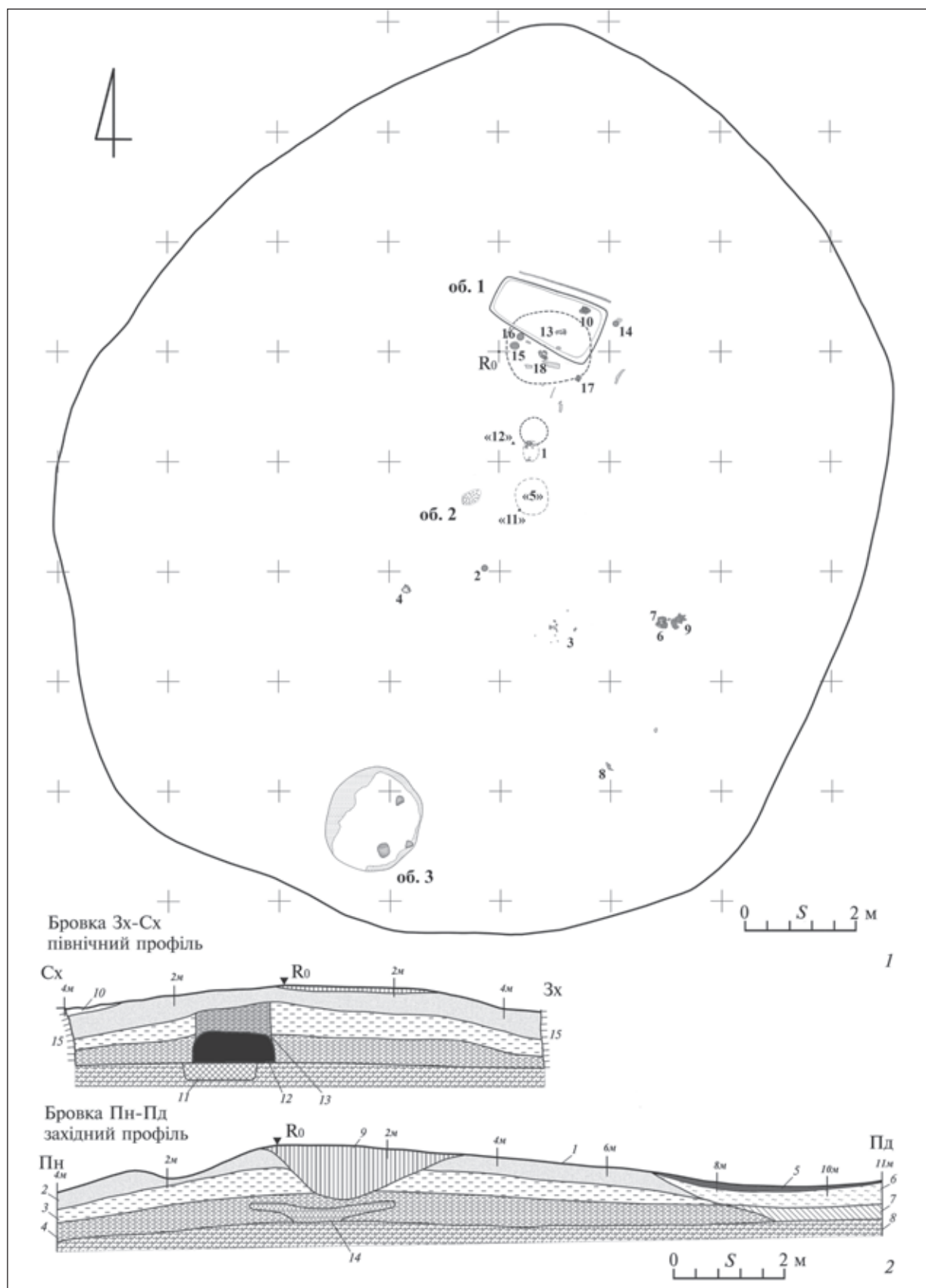

Рис. 14. Буківна, курган 3 (2012): 1 – план; 2 – профілі бровок (1 – дерн; 2 – жовтий супісок; 3 – світла валькова кладка верхньої частини насипу; 4 – темна валькова кладка основи насипу; 5 – гумусований затік; 6 – глеювате підгрунття; 7 – бурий ґрунт; 8 – бурий супісок – материк; 9 – окоп Другої світової війни; 10 – супісок – викид з окопу; 11 – кут ями об'єкта 1; 12 – «вівтар» з чорного ґрунту; 13 – валькова кладка з вкрапленнями чорного ґрунту; 14 – глеюватий білувато-сірий ґрунт з вкрапленнями глини; 15 – пень)

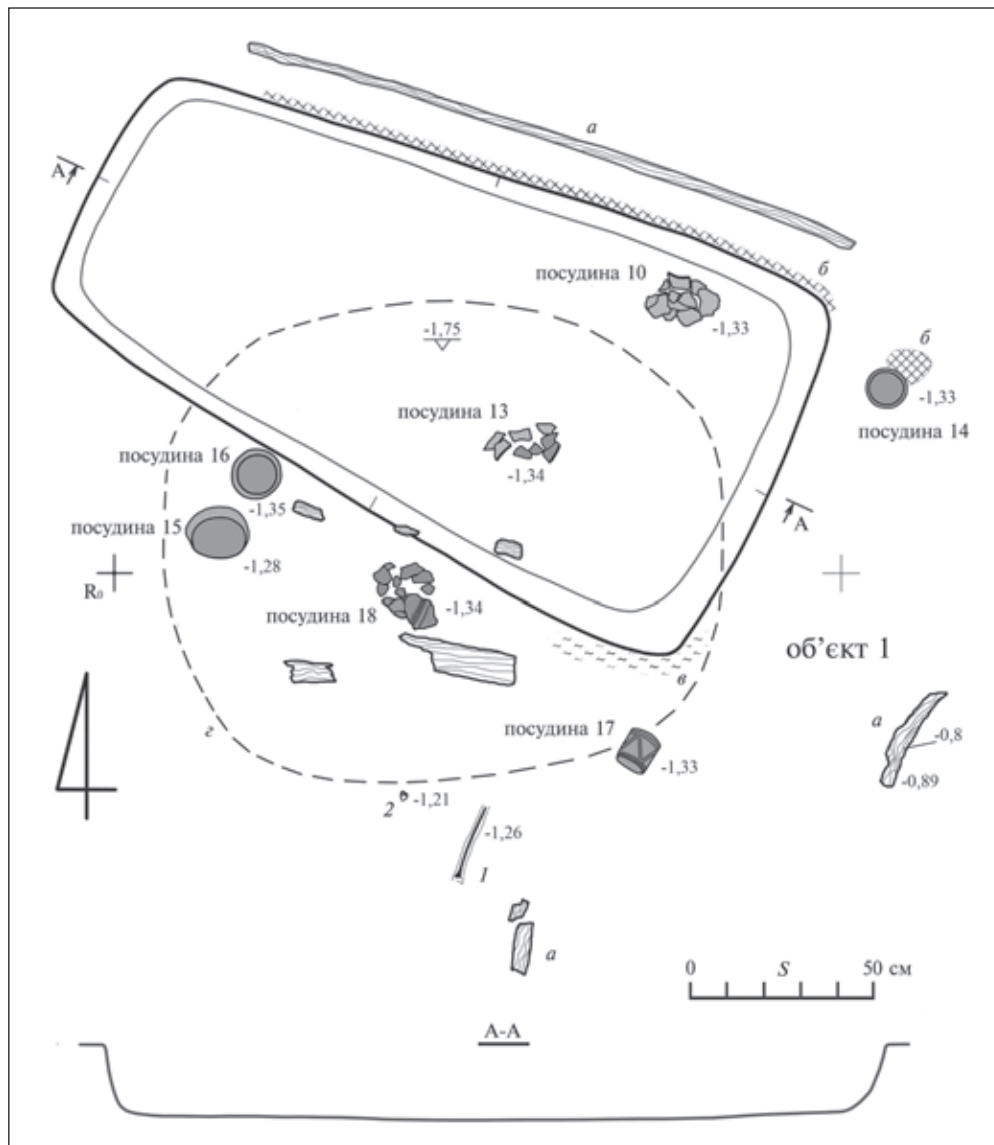

Рис. 15. Буківна, курган 3 (2012), об'єкт 1: 1 – бронзова шпилька; 2 – золота підвіска; а – деревне вугілля; б – прокалена обмазка; в – глеювата жовта обмазка; з – «вівтар» з чорного ґрунту

Курган зведений у два етапи (рис. 18, 1; 19). Ядро насипу складено з вальків із нарізаного дерну. Діаметр — $10,0 \times 10,4$ м, висота — до 1,2 м. Навколо центру спостерігається коло білястої кладки, колір якої утворився внаслідок концентрації солей між вальками. Місцями на поверхні насипу у профілях добре простежуються сходинки, утворені великими шматками дерну. Згори первинний насип було перекрито насипом зі світлого суглинку. Верхня частина кургану в центрі пошкоджена угорським(?) окопом часів Другої світової війни.

У південно-східному секторі під насипом було виявлено об'єкт 1 — поховання за обрядом демембрації(?) (рис. 18, 2). Яма в плані має вигляд неправильного овалу. Орієнтована за лінією ПдПдЗх—ПнПнСх. Розміри на рівні

фіксації — $2,05 \times 1,35$ м; донизу дещо звужується. Глибина — 3,11 м від вершини кургану; рівень фіксації у профілі — 2,5 м. На дні ями, у південно-західній частині, на лівій скроні лежав череп дорослого, орієнтований тім'ячком на захід, обличчям — на північ. Під череп заходила верхня частина плечової(?) кістки. Верхню частину ще однієї плечової(?) кістки знайдено на відстані 0,15 м на схід від черепа. Жодних інших кісток, за винятком двох фрагментів ребер, у похованні не знайдено. За 0,4 м на північний схід від черепа на боці лежав циліндричний кубок із ручкою-наліпом (посудина 1) (рис. 18, б).

Стан зубної системи та пропорції окремих кісткових фрагментів вказують на приналежність цього індивіда до осіб доросло-

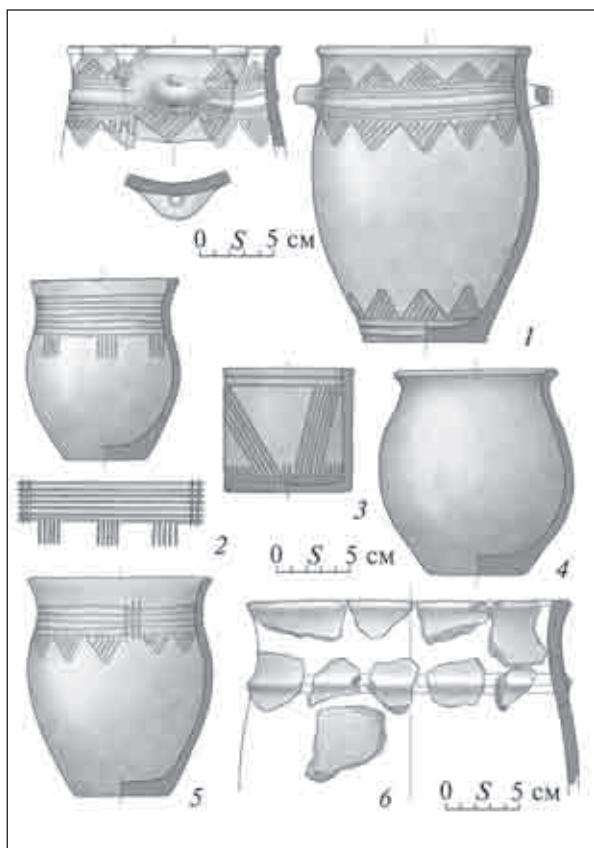

Рис. 16. Буківна, керамічний посуд з кургану 3 (2012)

го віку (від 15 років). Через недостатню збереженість кісткового матеріалу встановлення більш точних статеві-вікових характеристик, а також положення тіла не видається можливим. Варто лише зазначити анатомічний порядок розташування черепних кісток і окремих фрагментів верхніх кінцівок (за визначенням Т.І. Слободян).

Майже під центром кургану, на рівні 1,85 м від його вершини, у верхній частині первинного насипу, на дні стояла ще одна посудина (2) — кубок-черпак зі сформованою із краю вінець невеликою ручкою (рис. 18, 5). На відстані 2,8 м на схід від центру кургану, на рівні 2,25 м від вершини, виявлено вогнище (об'єкт 2). Діаметр пропаленого ґрунту — 0,35 м. Окремі шматки деревного вугілля рознесені на відстань до 1,0 м.

У південно-західній частині насипу знайдено фрагмент денця ще однієї посудини з домішкою шамоту та дрібного піску в тісті (рис. 18, 4), за складом тіста аналогічний посудинам 1 і 2. Із південно-східної частини насипу походять два дрібних фрагменти стінок посуду тшинецького типу з характерною домішкою перепаленого кременю та сланцю у тісті, знайдені на рівні 2,60 та 2,85 м від вершини.

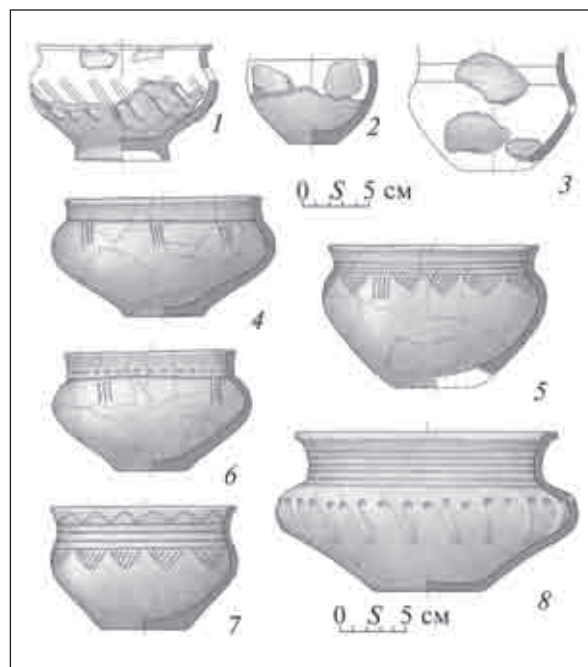

Рис. 17. Буківна, керамічний посуд з кургану 3 (2012)

Із насипу походять понад 1,2 тис. кременевих виробів доби верхнього палеоліту, фінального палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту та доби бронзи. Матеріали цих періодів виявлені також у шурфах неподалік від кургану та на сучасній поверхні. Тому можна припустити, що до насипу вони потрапили під час його спорудження разом із ґрунтом. Лише незначна частина кременевих виробів може бути віднесена до рубежу середньої і пізньої бронзи та співвіднесена з часом спорудження кургану. Серед таких знахідок — біфасіальний наконечник стріли (рис. 18, 3) у вигляді витягнутого трикутника із загнутими досередини бічними шипами та неглибокою арочною виїмкою в основі. Крім того, знайдено дві заготовки біфасів (вкладенів серпів?), одну з яких було використано як ретушер(?), два відщепи з ретушшю, відщеп із ретушованою виїмкою, три кресальних кремені, а також кам'яний молот(?).

Ґрунти, на яких зведено кургани, визначені як опідзолені чорноземи, що розвиваються під луговою рослинністю в умовах теплопомірного клімату з достатньою кількістю опадів. В епоху бронзи природні зони явно були зміщені на північ, панували відкриті простори з ділянками буково-грабових лісів (за визначенням Ж.М. Матвіїшиної).

Найбільш раннім серед досліджених курганів є курган 1 групи 2. Посудина 1 знаходить близьку аналогію в циліндричному кубку пізнього етапу підкарпатської культури з Остап'я

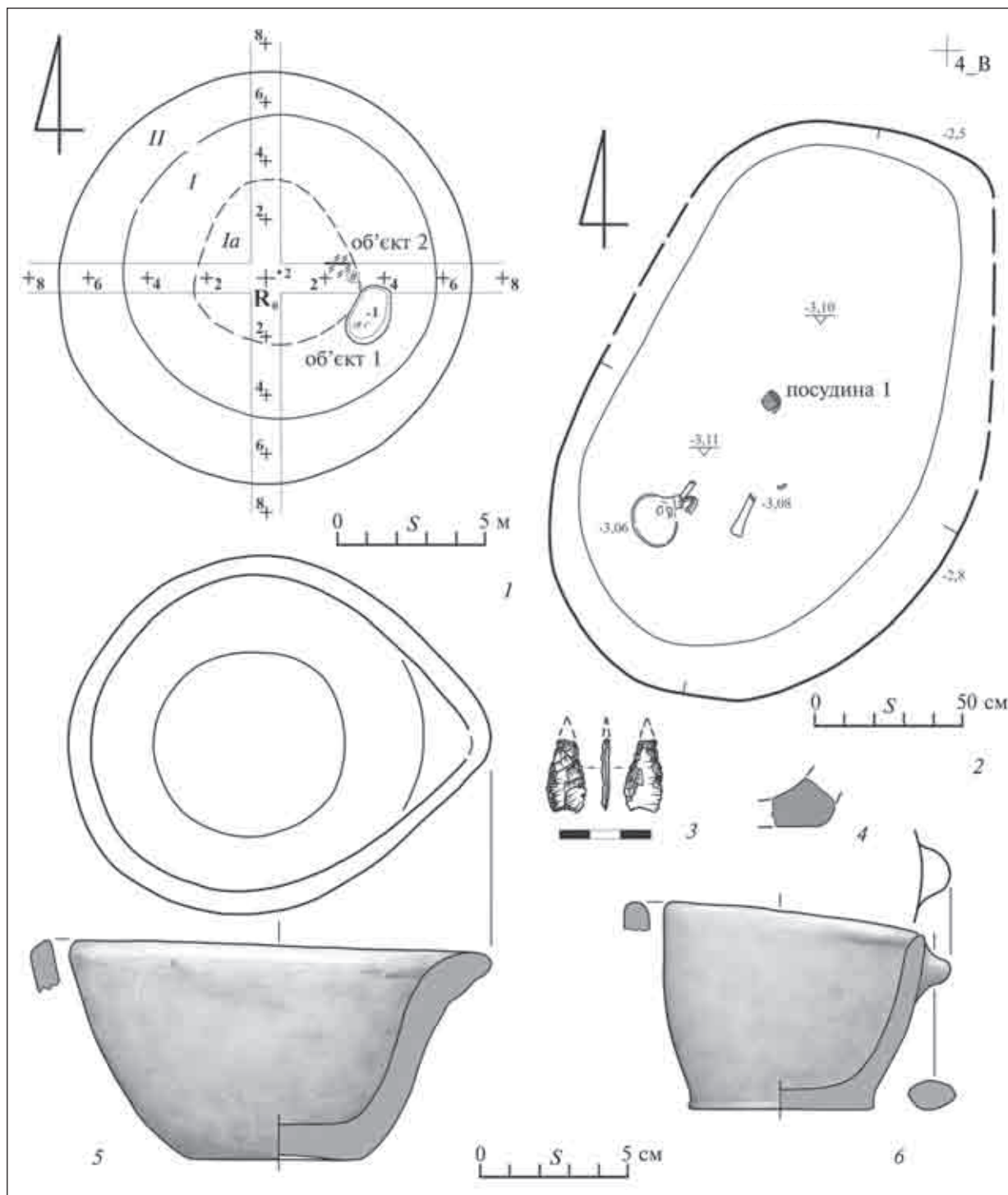

Рис. 18. Буківна, курганна група 2, курган 1 (2013): 1 – план (I – валькова кладка; Ia – білувата валькова кладка; II – пісок); 2 – об'єкт 1; 3 – наконечник стріли; 4–6 – керамічний посуд з кургану

(Свешніков 1974, с. 63, рис. 15, 3). Подібні посудини з ручкою відомі також у лолінській культурі (Мимоход 2013, илл. 46, 1–7). Наконечник стріли має аналогії серед матеріалів культурного кола Бабіне (Razumow 2011). Таким чином, за керамічним комплексом і наконечником стріли курган може бути датований кінцем III — початком II тис. до н. е. та синх-

ронізований із блоком посткатакомбних культур та епішнуровим горизонтом.

Кургани групи 1 за керамічним комплексом і виробами з кольорових металів можуть бути віднесені до раннього етапу комарівської культури та датовані в межах другої чверті II тис. до н. е. Це повною мірою співвідноситься з датуванням курганів із бронзовими виробами, які

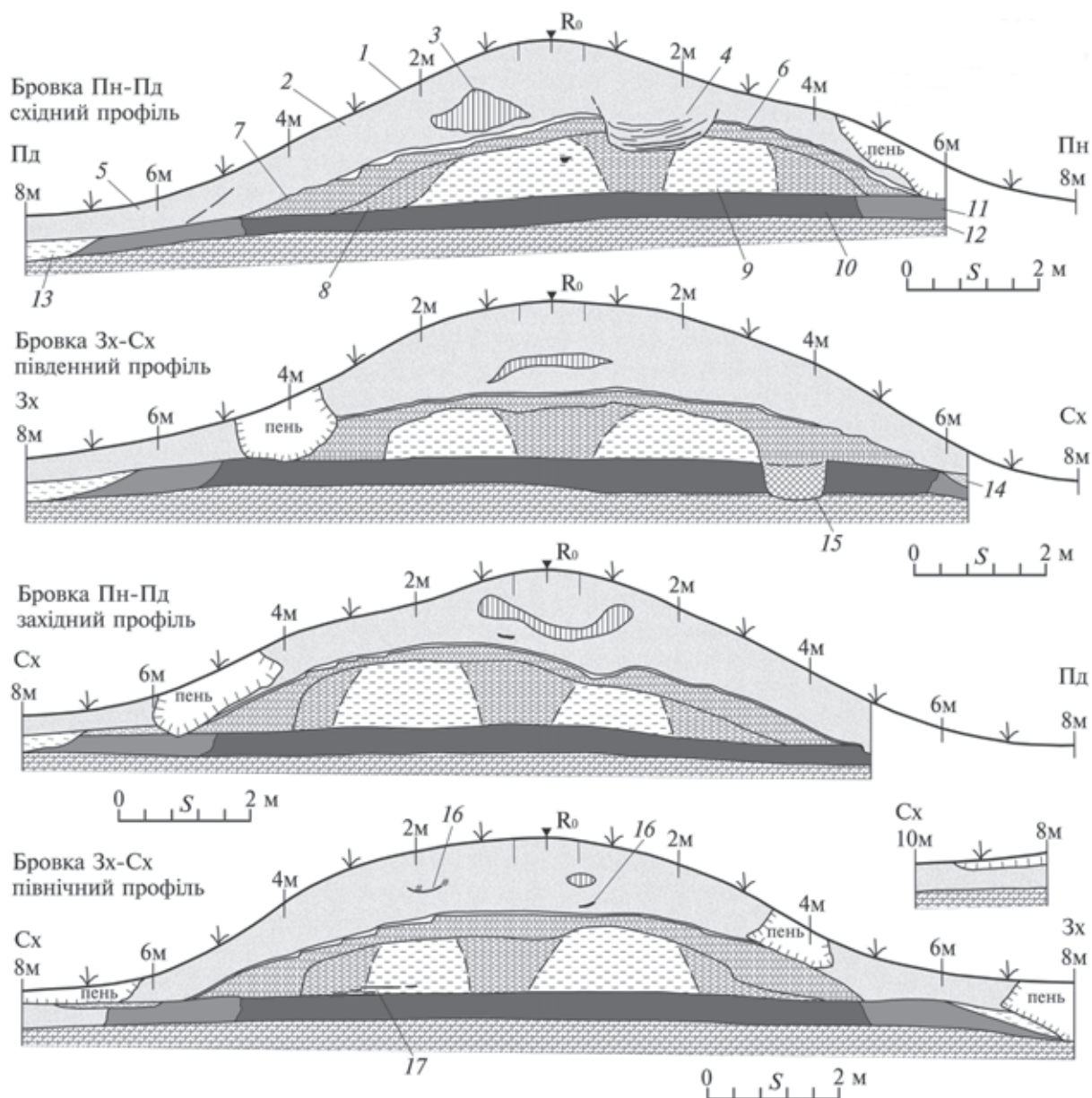

Рис. 19. Буківна, курганна група 2, курган 1 (2013) (I – валькова кладка; Ia – білява валькова кладка; II – пісок), профілі бровок (1 – дерн; 2 – жовтий супісок; 3 – глеюватий затічний суглинок – нора; 4 – окоп Другої світової війни; 5 – жовтуватий суглинок за межами насипу; 6 – білуватий супісок; 7 – світло-бура валькова кладка; 8 – вальки, змішані з суглинком з невеликим вмістом солей; 9 – валькова кладка з великим вмістом солей і вкрапленнями дрібних вугликів; 10 – темно-бурий похований ґрунт з великою кількістю кротовин; 11 – бурий ґрунт; 12 – материк – лес з чорними кротовинами у верхній частині; 13 – глеювате сіре заповнення прикурганної виїмки; 14 – сірий глей; 15 – гумусоване заповнення об'єкта 1; 16 – прокал і вугілля вогнища в окопі; 17 – вуглистий прошарок і прокал – об'єкт 2)

досліджувалися у довоєнний період у Буківні та Комарові (Swiesznikow 1967, s. 730), а також не протирічить результатам датування за методом ^{14}C (таблиця 1). Найбільш архаїчним серед досліджених нами комарівських курганів виглядає комплекс кургану 2, який містив амфорку з ручками-вушками, що певною мірою нагадує амфорки культури кулястих амфор, а також посудину, подібну до «буджакських банок» з поховань ямної культурно-історичної

спільноти (Кетрару, Синика, Разумов, Тельнов 2014, с. 149, рис. 128, 1, 2, 4).

Усі три кургани групи 1 у центрі містили конструкції, які можна інтерпретувати як кенотафи. Варто звернути особливу увагу на те, що жодна(!) з 63 посудин, виявлених нами в курганах групи 1, не мала навіть натяку на урнову кремацію. І це враховуючи той факт, що в публікаціях усіх досліджених у 1930-ті рр. 13-ти курганах йшлося саме про урнові кремації. На

цьому етапі досліджень ми можемо припустити, що наші попередники, широко застосовуючи працю некваліфікованих робітників, помилялися в інтерпретації виявлених у насипах курганів посудин, розглядаючи кожну з них як окреме поховання.

Найважливішим питанням досліджень залишається пошук пов'язаного з могильником поселення. На площі могильника, що примикає до курганних груп, сліди поселення комарівської культури виявлено не було. Однак не можна відкидати припущення, що поселення могло розташовуватися неподалік від курганів, враховуючи наявність тут старих обводнених балок. Так, у витоках глибокого яру на північний захід від села, поряд з ґрунтовою дорогою, яка веде від південної околиці села в напрямку групи 1, у 2012 р. І.Т. Кочкін знай-

шов фрагмент стінки посудини тшинецького типу, крем'яний відбійник і шматки перепаленого кременю.

Найближче поселення, на якому раніше було виявлено матеріали трипільської культури й епохи бронзи (культур шнурової кераміки, комарівської та голіградської), розміщується на східній околиці с. Буківна, в уроч. Городище (картотека пам'яток археології Івано-Франківської обл.), на відстані близько 1,5 км на схід від курганної групи 1. Місце розташування Городища — панівна точка над Дністром, поряд з якою на схилах високого берегу ріки розташовуються стародавні штольні з видобутку кременю, а також діюче джерело питної води. На відстані близько 1,4 км на північ від Городища, згідно з повідомленнями місцевих жителів, до недавнього часу розташо-

Таблиця 1. Буківна. Результати радіовуглецевого датування

№	Місце відбору проб	Сировина	Лаб. №	ВР	ВС
1	курган 1 (2010), посудина 34	земля з нагаром з дна, 27 гр	Ki-16737	3990 ± 270	1σ 2900—2100 2σ 3400—1700
2	курган 1 (2010)	кальциновані кістки	Ki-16736	3950 ± 370	1σ 2950—1900 2σ 3500—1500
3	курган 1 (2010), сектор ПнЗх, біля шпильки	ґрунт з вугіллям, 37 гр	Ki-16739	3640 ± 270	1σ 2500—1650 2σ 2900—1400
4	курган 1 (2010), сектор ПдСх, шар 5	ґрунт з вугіллям, 37 гр	Ki-16738	3540 ± 270	1σ 2300—1500 2σ 2700—1100
5	курган 1 (2010), сектор ПнЗх, об'єкт 3	ґрунт з вугіллям, 33 гр	Ki-16735	3440 ± 170	1σ 1950—1520 2σ 2300—1300
6	курган 1 (2010), сектор ПнСх, об'єкт 2	вугілля	Poz-39759	3410 ± 35	1σ 1750—1664 1649—1643 2σ 1872—1844 1813—1802 1777—1619
7	курган 1 (2010), сектор ПдСх, шар 5	вугілля	Poz-39762	3290 ± 30	1σ 1609—1526 2σ 1661—1654 1639—1497
8	курган 1 (2010), сектор ПдСх, об'єкт 1	вугілля	Poz-39760	3260 ± 35	1σ 1608—1571 1561—1547 1541—1496 2σ 1620—1450
9	курган 2 (2012), об'єкт 1	ґрунт з вугіллям	Ki-16740	4330 ± 570	1σ 3700—2200 2σ 4400—1500
10	група 2, курган 1 (2013), південна частина	вугілля	Poz-58471	3840 ± 35	1σ 2399—2383 2347—2271 2259—2206 2σ 2460—2201
11	група 2, курган 1 (2013), північна частина	вугілля	Poz-58549	3830 ± 35	1σ 2341—2204 2σ 2459—2417 2410—2197 2167—2150
12	група 2, курган 1 (2013), об'єкт 1	кістка	Poz-58472	2925 ± 35	1σ 1194—1141 1134—1053 2σ 1260—1228 1221—1013

увалася переправа через Дністер. Поселення від могильника відділяє струмок, який впадає у Дністер на північ від села. Уздовж правого берега струмка, в напрямку колишньої переправи, проходить ґрунтова дорога. Виходячи з топографічних особливостей навколишнього ландшафту, можемо припустити, що цей спуск

до Дністра міг функціонувати ще за доби бронзи. Розташування в районі однієї з давніх переправ через Дністер, на Карпатському відгалуженні транс'європейського лісостепового шляху доби бронзи (Лысенко, Лысенко 2011, с. 350) і пояснює, на наш погляд, багатство та значення Буківнянського могильника.

- Кетрару Н.А., Синика В.С., Разумов С.Н., Тельнов Н.П. Дубоссарские курганы // *Stratum plus*. — 2014.
- Лысенко С.Д. Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет) // *Археология і давня історія України*. — К., 2011. — Вип. 5. — С. 66—71.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Макарович П. та ін. Дослідження Фастівської археологічної експедиції у 2011 р. // *АДУ* 2012. — К.; Луцьк, 2013. — С. 204—205.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Макарович П.К. та ін. Дослідження Фастівської археологічної експедиції у 2012 р. // *АДУ* 2012. — К.; Луцьк, 2013а. — С. 205—207.
- Лысенко С.Д., Макарович П., Кочкин И.Т., Шкляревский Е.И. Предварительные результаты исследований могильника Буковна // *АДУ* 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 226—228.
- Лысенко С.Д., Макарович П.К., Шкляревский Е.И., Кочкин И.Т. Дослідження Буківнянського могильника // *АДУ* 2013. — К., 2014. — С. 142—143.
- Лысенко С.Д., Макарович П., Лысенко С.С., Гошко Т.Ю. Металлические изделия из курганов комаровской культуры могильника Буковна // *Археология і давня історія України*. — К., 2012. — Вип. 8. — С. 38—42.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV—I tys. przed Chr.* — *Archaeologia Bimaris*. — Poznań, 2011. — Т. 4. — С. 311—364.
- Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Лысенко С.Д., Макарович П. Запись природной среды в курганном могильнике Верхнего Поднестровья (на примере исследований курганного могильника Буковна в 2012 г.) // *Географічна наука і практика: виклики епохи. Міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю географії у Львівському університеті (Львів, 16—18 травня 2013 р.)*. — Львів, 2013. — Т. 2. — С. 225—225.
- Мимоход Р.А. Лолинская культура. Северо-западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века // *Материалы охранных археологических исследований*. — М., 2013. — Т. 16.
- Разумов С.Н., Лысенко С.Д., Макарович П. Кремень из кургана 1 могильника Буковна: случайность или ритуал? // *Человек в истории и культуре*. — Одесса, 2012. — Вип. 2. — С. 282—289.
- Слободян Т.І., Лысенко С.Д., Макарович П.К. Поховання за обрядом тілоспалення на місці з могильника комарівської культури Буківна // *Історична антропологія та біоархеологія України*. — К., 2014. — Вип. 1. — С. 27—34.
- Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.
- Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badan archeologicznch w Bukownie, pow. Tlumacki // *Sprawozdania PAU*. — 1932. — Т. XXXVII. — № 5. — С. 21—22.
- Makarowicz P. Trzciniecki krągu kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy. — Poznań, 2010.
- Makarowicz P., Lysenko S., Koćkin I. Wyniki badań cmentarzyska kultury komarowskiej w Bukivnej nad Górnym Dniestrem w 2010 roku // *Materialy Archeologiczne*. — 2013. — XXXIX. — С. 103—123.
- Razumow S.M. Flint Artefacts of Northern Pontic Populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200—1600 BC // *Baltic—Pontik Studis*. — Vol. 16. — Poznań, 2011.
- Rogozńska R. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukownie // *Materialy Archeologiczne*. — 1959. — Т. I. — С. 97—114.
- Siwkówna I. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukónej, pow. Tlumacki // *Z otchłani wieków*. — 1937. — XIII. — С. 67—70.
- Swiesznikow I.K. Kultura komarowska // *AP*. — 1967. — С. 39—107.

Надійшла 17.03.2015

С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, С.Н. Разумов, П.К. Макарович

КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК КОМАРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ У с. БУКОВНА

В 2010—2013 гг. совместной украино-польской археологической экспедицией были возобновлены исследования курганов эпохи бронзы у с. Буковна Тлумачского р-на Ивано-Франковской обл., начатые в 30-е годы XX в. В лесу к западу от села были зафиксированы пять курганных групп и несколько одиноко стоящих курганов. Еще несколько курганов располагались на полях к югу от села. В целом могильник насчитывал в древности около 50 насыпей.

В курганной группе 1 были раскопаны три кургана, ещё один — в курганной группе 2. Наиболее ранним среди исследованных является курган 1 группы 2. Курган может быть датирован концом III — началом II тыс. до н. э. и синхронизирован с блоком посткатакомбных культур и эпишнуровым горизонтом. Курганы, раскопанные в группе 1, относятся к раннему этапу комаровской культуры и датируются в пределах второй четверти II тыс. до н. э. Все курганы этой группы содержали украшения из цветных металлов. Керамический комплекс составил более 60 сосудов. Насыпи курганов обеих групп содержали около 2 тыс. кремнёвых изделий, датируемых от палеолита до эпохи поздней бронзы.

На памятнике были проведены геодезические, геофизические, палеопедологические, дендрологические, палеоботанические, палинологические и антропологические исследования. Проведены спектральный анализ изделий из металла и радиоуглеродное датирование.

S.D. Lysenko, E.I. Shkliarevskiy, S.M. Razumov, P.K. Makarovych

BARROW CEMETERY OF KOMARIVSKA CULTURE NEAR BUKIVNA VILLAGE

In 2010—2013, the Ukrainian-Polish joint archaeological expedition resumed the study of the Bronze Age barrows near Bukivna village in Tlumach Region of Ivano-Frankivsk Oblast which started in the 1930s. In the wood to the west from the village, recorded were five barrows groups and several mounds standing alone. Some more barrows were situated on the fields south of the village. On the whole, the cemetery consisted of about 50 mounds in ancient times.

Three barrows were excavated in group 1 and one more in the group 2. The earliest barrow among the studied mounds is the barrow 1 in the group 2. It can be dated by the late 3rd or the early 2nd millennia BC, and synchronized with the post-Catacomb cultures and with epi-Corded cultures horizon. The barrows excavated in the group 1 belong to the early stage of Komarivska culture and are dated within the limits of the second quarter of the 2nd millennium BC. All the barrows of this group contained the decorations of nonferrous metals. The ceramic assemblage amounted to more than 60 vessels. Mounds of barrows from both groups contained of about 2000 flint artefacts, dated from the Palaeolithic to the Late Bronze Age.

Geodesic, geophysical, palaeopedological, dendrologic, palaeobotanic, palynological, and anthropological research were carried out at the monument. A spectral analysis of metal wares and radiocarbon dating were also conducted.

В.В. Котенко

ЕЛЛІНІСТИЧНІ ГЛЕКИ З ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ *

Подано основні типи глеків з поселення херсонеської хори Маслини в Північно-Західній Тавриці.

К л ю ч о в і с л о в а: антична епоха, Херсонес Таврійський, хора, Маслини, глеки.

За час розкопок поселення херсонеської хори Маслини в Північно-Західній Тавриці, що проводилися у 1972—1985 рр. силами загону Харківського університету у складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.О. Латишевої, були відкриті будівельні комплекси античного поселення та накопичено значний масовий археологічний матеріал, який наразі потребує залучення до наукового обігу.

Відомо, що керамічне виробництво Херсонеса Таврійського за елліністичної доби відзначалося потужністю і масовістю, про що свідчить широкий асортимент місцевих виробів та значний ареал їх розповсюдження. Проте столовій кераміці місцевого виробництва елліністичного часу ще й дотепер присвячено лише окремі роботи. Характеристика ергастеріїв, організації виробництва та основних форм херсонеської кераміки вперше комплексно наведені В.В. Борисовою (Борисова 1966, с. 13—19). Пізніше дослідження столового по-

хеологічний матеріал, який наразі потребує залучення до наукового обігу.

* Основна частина знахідок з поселення Маслини зберігається в античних фондах Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Дякую І.Б. Шрамко та А.Н. Амер за сприяння в публікації матеріалів.

суду херсонеського походження носили спорадичний характер — про нього згадували переважно в контексті публікації результатів розкопок окремих житлових кварталів міста. Тож про окремі групи столового місцевого посуду відомо з публікацій лише окремих об'єктів (Белов, Стржелецкий 1953, с. 32—108; Белов 1962, с. 152—158; Zolotarev 2005, р. 197—198; Ушаков и др. 2011, с. 131—132; Тюрин 2011, с. 271—288). Саме через таку ситуацію в сучасній історіографії фіксується нагальна потреба в узагальнюючій роботі, присвяченій херсонському керамічному виробництву й асортименту місцевих форм елліністичного часу. Водночас існує низка робіт про розкопки поселень і некрополів херсонеської хори в Північно-Західній Тавриці, де достатньо повно досліджено керамічні комплекси, що в них відкриті (Дашевская 1967, с. 162—168; 2014; Кутайсов, Уженцев 1994, с. 63—64; Ланцов 1994, с. 81—83; Кабаев 2002, р. 150—160; Попова, Коваленко 2005; Уженцев 2006; Stolba, Rogov 2012).

На цьому фоні керамічний комплекс поселення Маслини ще й дотепер невідомий широкому науковому загалу. Між тим, він представлений характерним для синхронних пам'яток регіону набором форм гончарного та ліпного посуду зі значним відсотком цілих форм. У кількісному співвідношенні перевага належить простому глиняному гончарному посуду без спеціального покриття. Він широко застосовувався для приготування та зберігання їжі, слугував тарою, використовувався для сервірування столу та, як відомо за матеріалами Західного некрополя Херсонеса, використовувався в якості урн у поховальному обряді (Щеглов 1975, с. 111—112). Цей тип кераміки представлений на поселенні всією повнотою форм, що загалом були характерні для елліністичного часу: каструлі з покришками, горщики, глечики, миски мали широке застосування в побуті поселенців. За формою, кольором і складом гончарної маси цей посуд не відрізнявся від аналогічного в Херсонесі та знайденого на інших поселеннях хори. Саме тому дослідження окремої групи кераміки на прикладі одного поселення дозволить пролити світло на низку проблемних моментів від таких узагальнюючих, як асортимент херсонеського керамічного виробництва до таких конкретних, як зв'язки поселення з власною метрополією та абсолютне датування закритих комплексів.

Серед простого гончарного посуду з поселення Маслини виокремлюється група столових глеків, які, очевидно, використовувалися у

побуті, поряд з флягами, для води. Особливістю цієї категорії керамічного посуду є її наявність на всіх без виключення з нині досліджених херсонеських пам'ятках, а часом і за межами Херсонеської держави. Очевидно, що без глека не обходився набір води з криниці, про що можуть опосередковано свідчити їх масові знахідки в заповненні такої криниці з Маслин (Латышева 1982, л. 11), цистерни в ХСVII кварталі (Тюрин 2011, с. 271) та криниці у вівтарній частині базилики «Крузе» у Херсонесі (Ушаков и др. 2011, с. 131—132). Глечики різних форм трапляються як у житлових приміщеннях, так і в похованнях, що свідчить про неабияке поширення цієї категорії посуду.

Загалом глек як керамічна форма характеризується наявністю широкого тулуба на пласкому або майже пласкому дні, виразним (частіше за все) горлом з визначеним вінцем. Від вінця або від горла до тулуба кріпилася вертикальна, інколи петлеподібна ручка (рідше дві). Аналіз археологічного матеріалу з поселення Маслини дозволив виокремити із загального масиву кілька типів, які загалом узгоджуються з попередніми типологіями, створеними на підставі вивчення Херсонеса та пам'яток хори. Так, ключовими з огляду на методику створення загальної типології столового посуду Херсонеса слід вважати роботи Г.Д. Белова та С.Ф. Стржелецького, С.В. Кашаєва, М.І. Тюріна, в яких систематизовано елліністичні глечики з розкопок херсонеського городища та Панського І.

Першу типологію цього посуду було зроблено на матеріалах з розкопок 1930-х рр. XV—XVI кварталів біля північного берега Херсонеса Таврійського (Белов, Стржелецкий 1953, с. 42—43). Автори виокремили два типи глеків місцевого виробництва, які переважають серед інших. До першого належать посудини з витягнутим тулубом, пласким дном і ручкою, яка кріпилася до горла під вінцем. До другого типу віднесено глечики з округлим приземистим тулубом на кільцевому піддоні з невисоким вузьким горлом і петлеподібною ручкою.

Слід відзначити також окрему типологію глеків Г.Д. Белова на основі матеріалу з елліністичного будинку в Херсонесі (Белов 1962, с. 152—153). Серед загального масиву матеріалу автор виокремив три типи столових глеків за їх розмірами: високі, середні та малі. Не зважаючи на публікацію матеріалу з окремого закритого комплексу, Г.Д. Беловим був введений до наукового обігу доволі широкий спектр форм глеків з розкопок Херсонеса, які автор за

характером глини однозначно відніс до місцевого виробництва.

На основі керамічного комплексу з садиби У-6 поселення Панське I було розроблено ще одну класифікацію елліністичних глеків. С.В. Кашаєв виокремив шість типів посудин херсонеського та гераклейського виробництва, які відрізняються, передусім, розмірами та морфологічно, але загалом відповідають формам з розкопок Херсонеса (Ка́шаев 2002, р. 151—153). Таким чином, дана робота в більшій мірі репрезентує асортимент херсонеського керамічного виробництва.

Типології столових елліністичних глеків присвячена також стаття М.І. Тюріна (Тюрін 2011, с. 272—278). На основі матеріалів з розкопок античної цистерни на херсонеському городищі автор виокремив п'ять типів, деякі з них мають свої варіанти. Загалом усі форми автор поділяє на посудини з біконічним тулубом і високим горлом, дрібні глеки, посудини зі сферичним тулубом, вузьким низьким горлом і петлеподібною ручкою, дворучні глеки та господарські лагіноси. Останній тип цілком правомірно можна віднести до глеків, оскільки, маючи такі розміри, посудина, очевидно, мала і аналогічні функції. На жаль, публікуючи речі із закритого комплексу, автор не наводить їх хронології хоча б за супровідними речами, що значно спростило б датування глеків з поселень хори.

Не зважаючи на існування декількох детальних класифікацій, потреби узагальнення матеріалів з поселення Маслини вони не задовольняють, оскільки всі вони мають свої недоліки. Крім того, середі матеріалів Маслин присутні й нові типи. Також принциповим у цьому відношенні є атрибуція та детальна характеристика орнаменту столових глеків, яка часто виступає «візитною карткою» херсонеського керамічного виробництва. Таким чином, введення до наукового обігу цього матеріалу з Маслин дозволить розширити інформацію про асортимент і декоративну схему херсонеської місцевої керамічної продукції за елліністичної доби та дослідити методом аналогій її поширення.

Відповідно до картографування знахідок, можна стверджувати, що проста столова кераміка на поселенні Маслини була поширена рівномірно по території всього городища. Саме тому наведена нижче типологія базується не на матеріалах з окремих комплексів, а являє собою загальне уявлення про певний вид форм протягом всього часу існування пам'ятки (IV—II ст. до н. е.). Перші чотири типи з Маслин

цілком узгоджуються з попередніми класифікаціями.

Тип I (рис. 1, 1—5) представлений найпоширенішою формою як у самому Херсонесі, так і за його межами. До нього належать глеки з біконічним тулубом, високим вираженим горлом, пласким або майже пласким дном і сплющеною або овальною у розрізі ручкою. Загальна висота — до 26 см, верхній діаметр до 10 см, нижній — 7,0—9,5 см. У більшості випадків такі глеки прикрашалися в середній частині тулуба трьома — чотирма смугами червоної фарби. До цього типу варто віднести й неорнаментовані вироби, які мають аналогічну форму. Поверхня посудин переважно ангобована. Глина має насичений оранжевий або червоний колір, помітні домішки подрібненого вапняку. За відомими аналогіями з Херсонеса (Белов 1962, с. 154, рис. 12; Zolotarev 2005, р. 208, fig. 12, 1—3; Тюрін 2011, с. 281—283, рис. 1—12) цей тип демонструє продукцію місцевих херсонеських майстерень. Найближчі аналогії в регіоні походять з розкопок Панського I (Ка́шаев 2002, р. 152, pl. 78—79, C7—C10), Чайкинського городища (Попова, Коваленко 2005, рис. 12, 9; рис. 126, 8) та Калос Лімена (Уженцев 2006, с. 209, рис. 74, 1—2). Усі вони знайдені в комплексах, що датуються кінцем IV — II ст. до н. е.

Тип II включає широко- та вузькогорлі глеки малих розмірів, які повторюють форму типу I (рис. 1, 6) або мають коротку шийку та відігнуті вінця (Латышева 1979, табл. XXXVI, I; рис. 1, 7), а також ті, що не піддаються реконструкції, проте наближені за морфологією форми. Їх висота становить до 17 см, верхній діаметр близько 6,0 см, нижній — до 6,2 см. Поверхня таких глечиків інколи покривалася світлим ангобом, хоча частіше вона лишалася необробленою. За візуальними характеристиками глиняної маси їх варто також віднести до херсонеської продукції. Схожі дрібні форми з витягнутим горлом відомі з розкопок Херсонеса (Тюрін 2011, с. 285, рис. 6). До глечиків цього типу, очевидно, належать також уламки вінця (рис. 1, 8—9) та денця (рис. 1, 10—12) тонкостінних виробів, які перегукуються за формою з відомим матеріалом Херсонеса та його хори (Белов 1962, с. 155, рис. 13, б, в; Егорова 2014, с. 318, рис. 18, 11). Датуються ці глечики також широким діапазоном від кінця IV ст. до н. е. до II ст. до н. е.

Тип III представлений глеками зі сферичним приземистим тулубом, короткою шийкою, виразним вінцем і сплющеною петлеподібною

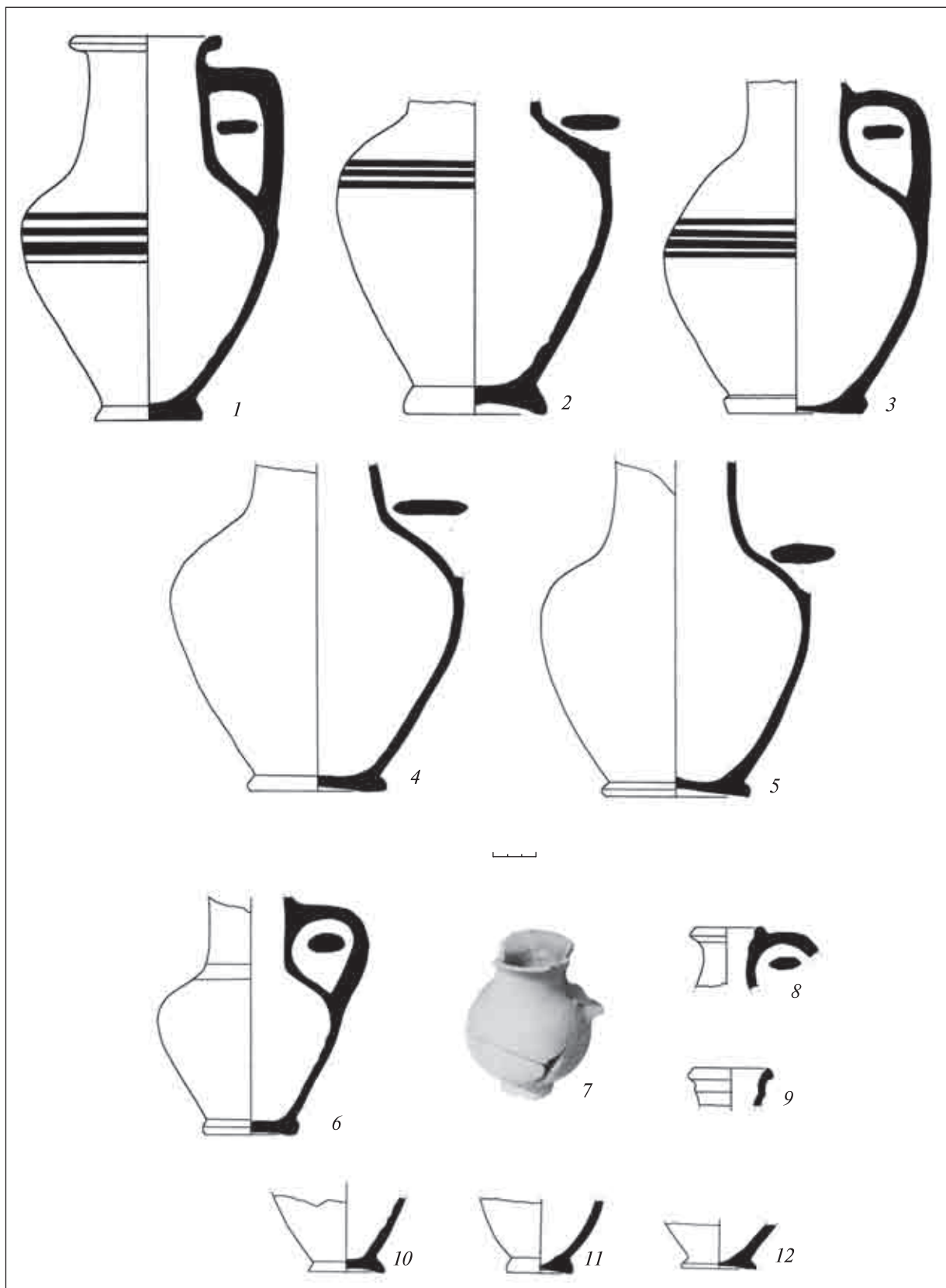

Рис. 1. Типи глеків з поселення Маслини: 1—5 — тип I; 6—12 — тип II

ручкою (рис. 2, 1—3). Характерною рисою таких глеків є їхня специфічна орнаментация у вигляді трьох смуг червоної лакоподібної фар-

би, найчастіше нанесених на рівні середньої частини тулуба. Висота таких посудин становить близько 19 см, максимальний діаметр ту-

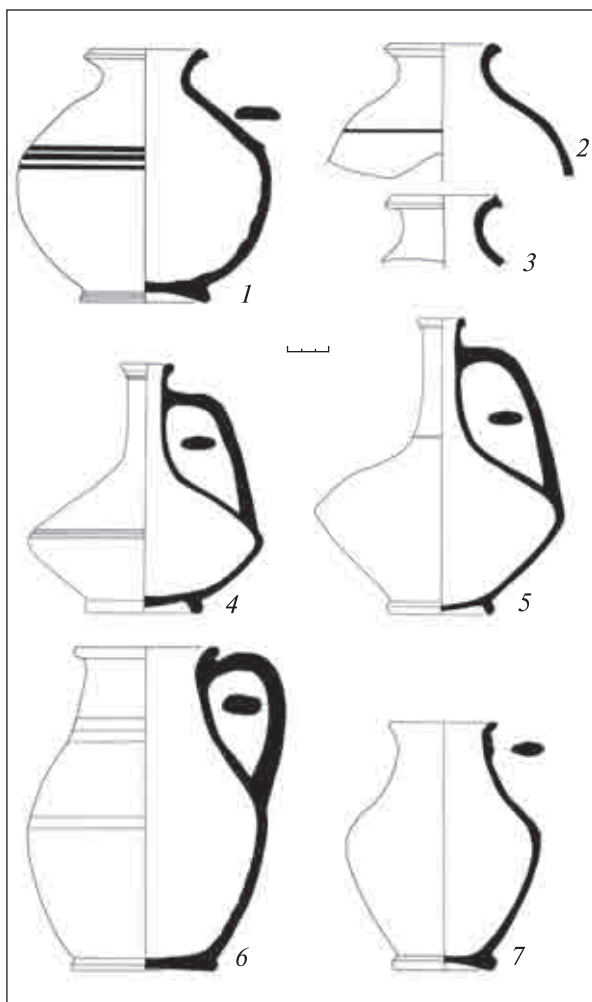

Рис. 2. Типи глеків з поселення Маслини: 1–3 — тип III; 4–5 — тип IV; 6–7 — тип V

луба — також близько 19 см, нижній діаметр — 9,5 см, верхній — 8,5 см. Денце ледь ввігнуте, але серед аналогічних форм з інших пам'яток відомі вироби з плоским дном або на кільцевому піддоні. Характер глиняної маси дозволяє віднести їх до херсонеського виробництва, що підтверджується даними з розкопок самого поліса, оскільки ця форма фіксується чи не в кожному елліністичному комплексі (Белов 1962, с. 156, рис. 14, г; Zolotarev 2005, fig. 9; Тюрин 2011, с. 286–287, рис. 7–8). На пам'ятках Північно-Західної Таврики такі глеки трапляються також доволі часто. Зокрема, аналогічні посудини відомі з садиби У-6 поселення Панське I, і С.В. Кашаєв схильний датувати їх вузьким проміжком часу — першою третьою III ст. до н. е. (Кашаєв 2002, р. 152, рл. 80, С16–17). Подібна форма херсонеського глека відома також з розкопок садиби на городищі «Чайка» кінця IV — першої третини III ст. до н. е. (Егорова 2014, с. 318, рис. 18, 1–3). Таким

чином, можна зауважити, що такий тип столових глеків був відомий з ранньоелліністичного часу та був поширений у цей час на віддалених поселеннях херсонеської хори.

До окремого типу глеків (тип IV) варто віднести так зв. господарські лагіноси, які не так часто трапляються в елліністичних керамічних комплексах. Ця форма характеризується біконічним сплюсненим тулубом на кільцевому піддоні, високим вузьким горлом, що закінчується валикоподібним вінцем, та овальною у розрізі ручкою, що об'єднує горло з середньою частиною тулуба. З поселення Маслини відомі два реконструйовані лагіноси (рис. 2, 4–5). Перший має такі параметри: висота 26,5 см, максимальний діаметр тулуба — 25 см, нижній діаметр — 12,4 см, верхній — 5,5 см. У середній частині тулуба помітні прокреслені смуги. Другий лагінос має висоту 31,5 см, максимальний діаметр тулуба 26,2 см, нижній діаметр — 10,5 см, верхній — 4,5 см. Обидва вироби мають характерний червонуватий колір з помітними дрібними включеннями вапняку, що може свідчити про їх виготовлення у майстернях Херсонеса Таврійського. Власне аналогічні форми відомі з розкопок самого городища (Белов 1962, с. 153; с. 161, рис. 19, а; Тюрин 2011, с. 288, рис. 9, 32). З елліністичного будинку аналогічний лагінос Г.Д. Белов датував другою половиною II ст. до н. е. Сама ж форма була широко відома в Середземномор'ї ще з III ст. до н. е. (Rotroff 2006, р. 82–84).

Тип V представлений глеками, що мають широке невиражене горло, відігнуті вінця з валикоподібним краєм, округлий видовжений тулуб, дно з виразним рантом і масивну ручку, що одним краєм кріпилася під вінця, а іншим — до верхньої частини тулуба. Такі посудини виготовлені з характерної херсонеської глини, їхня поверхня не покривалася ангобом, але на неї інколи наносилися прокреслені смуги, які ніби оперізували глек. З Маслин відомі два різновиди глеків цієї форми. Перший (рис. 2, 6) має висоту 24,4 см, нижній діаметр становить 10,8 см, верхній — 10,5 см, максимальний діаметр тулуба — 18 см. Характерною рисою цієї форми є масивне широке дно. Інший глек повторює форму першого, але у зменшеному вигляді (рис. 2, 7). Його висота становить 18,5 см, нижній діаметр — 7,5 см, верхній — 8,1 см, тулуб розширюється на 14,6 см. Аналогічні форми відомі з розкопок елліністичного будинку в Херсонесі, які Г.Д. Белов відніс до найпоширеніших зразків місцевого виробництва елліністичного часу (Белов 1962, с. 155, рис. 13, д).

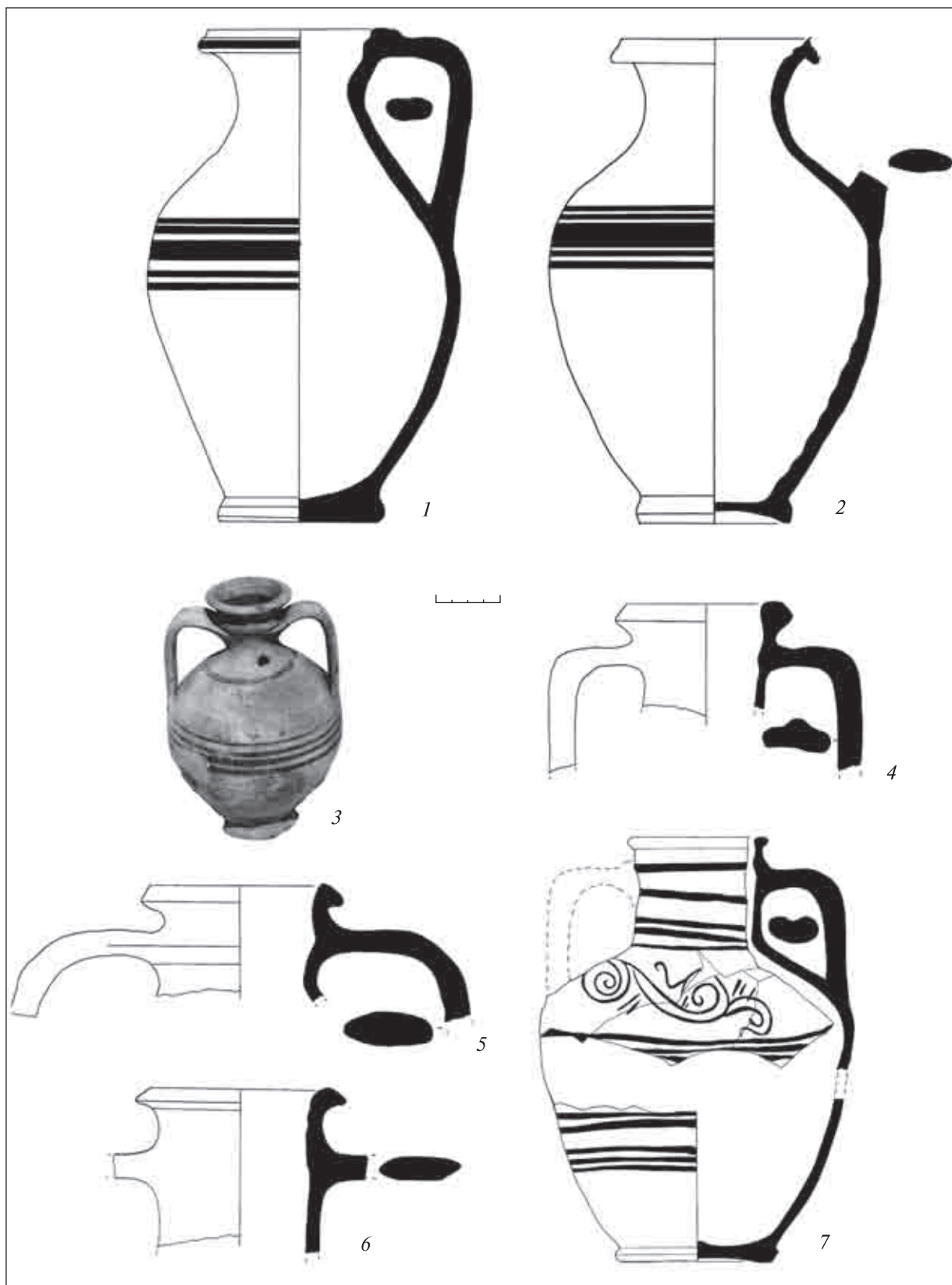

Рис. 3. Типи глеків з поселення Маслини: 1—2 — тип VI; 3—6 — тип VII; 7 — тип VIII

В окремий тип VI варто об'єднати глеки, схожої форми з типом V, але зі своїми характерними рисами. Це масивні, високі «парад-

ні» посудини з опуклим тулубом на кільцевому піддоні або з плоским дном, невиразним горлом і фігурним, відігнутим назовні вінцем.

Вони виготовлені з характерної херсонеської червоної або оранжевої глини з домішками вапняку. Ручка овальна в розрізі, кріпиться до вінця та до верхньої частини тулуба. З поселення Маслини відомі дві цілі форми таких глеків. Перший (рис. 3, 1) має висоту 30,8 см, максимальний діаметр тулуба 19,4 см, пласке дно, діаметром 10 см. Діаметр вінця — 11,1 см. Виріб має неангобовану поверхню, середня частина тулуба прикрашена п'ятьма смугами бурої або темної червоної фарби (між чотирма вузькими смугами нанесена одна широка). Характерною рисою є також орнаментация зовнішньої частини вінця смугою фарби аналогічного кольору. Другий глек (рис. 3, 2) має висоту 30,5 см, максимальний діаметр тулуба 20,8 см, дно на кільцевому піддоні. Нижній діаметр становить 9,5 см, верхній — 11,2 см. Виріб має аналогічну орнаментацию, але лише по тулубу.

Найближчі аналогії походять з городища Калос Лімен — з шару пожежі 70 — початку 60-х рр. III ст. до н. е., де знайдено глек, орнаментований на рівні плечей трьома смугами червоної фарби (Уженцев 2006, с. 208, рис. 73, 1). Схожі вироби відомі також з розкопок Ольвії і неодноразово були опубліковані як типовий приклад продукції місцевого ольвійського виробництва (Книпович 1941, с. 140, рис. 1; с. 141, рис. 3; Зайцева 1982, с. 51, рис. 1—2). Але наразі такі висновки варто переглянути у зв'язку з відомими аналогіями з комплексів херсонеської хори. Справа в тому, що ці гледи не лише повторюють форму та розміри посудин з поселення Маслини, а й мають подібний мотив орнаментации. Більше того, за наведеними в літературі описами, ці посудини виготовлені з червоної глини з тими домішками, які характерні для херсонеських виробів. Однак привертає увагу той факт, що поверхня деяких глеків підлягала лискуванню, що не було характерним для відомих виробів з поселень херсонеської хори. Тому наразі варто говорити якщо не про походження усіх таких глеків з майстерень Херсонеса Таврійського, то принаймні про значні впливи цього полісу на місцеве ольвійське гончарство.

Тип VII об'єднує дворучні гледи невеликих розмірів. Окрім численних фрагментів, з польової документації В.О. Латишевої відома одна ціла посудина такої форми (Латышева 1975, л. 29, табл. XX, 4). Це невисокий (близько 16 см) глек зі сферичним тулубом, без вираженого горла з дещо відігнутими назовні вінцями. Дві петлеподібні сплюснені ручки кріпляться до складнопрофільованого горла та до

верхньої частини тулуба (рис. 3, 3). У найширшій та у верхній частині тулуба виріб прикрашений смугами червоної фарби. Фрагменти таких глеків, а саме верхні частини посудин, мають наступні параметри: діаметр вінця — 6,8 — 8 см, ручки овальні або профільовані, кріпляться верхніми кінцями до шийки (рис. 3, 4—6). Аналогічні типи глеків трапляються як у самому Херсонесі (Тюрин 2011, с. 288, рис. 9, 30), так і на поселеннях його хори (Казаев 2002, р. 151, pl. 77, C1; Попова, Коваленко 2005, рис. 18, 2), де вони віднесені до місцевого херсонеського виробництва та знайдені в шарах кінця IV — початку III ст. до н. е.

До типу VIII належить одинична знахідка з поселення Маслини, представлена масивним, імовірно, дворучним глеком, який за морфологією форми можна віднести до столових амфор (рис. 3, 7). Посудина має такі параметри: реконструйована висота сягає 32,5 см, діаметр вінця 10,5 см, діаметр дна на кільцевому піддоні 11,8 см, ручки кріпляться до верхньої частини горла та до плечей. Горло прикрашене косими горизонтальними смугами червоної фарби, під якими міститься рослинний орнамент у вигляді хаотичних завитків, нижче яких знову нанесені смуги червоної фарби. Орнамент виконаний безпосередньо на поверхні посудини. Посудина виготовлена з червоної глини з помітними дрібними домішками різного характеру. Прямих аналогій цієї форми наразі не вдається, однак датувати її елліністичним часом можна за характером орнаментации. Розпис у вигляді рослинних завитків (винограду або плюща) відомий, зокрема, на матеріалах з Херсонеса (Книпович 1941, с. 144, рис. 7, Тюрин 2011, с. 285, рис. 6, 20—21). Аналогічні орнаменти наведені також в узагальнюючій статті О.Д. Дашевської про елліністичну кераміку з пам'яток Північно-Західної Таврики. Дослідниця дотримується думки про її місцеве, херсонеське походження і традиційно датує III — початком II ст. до н. е. (Дашевская 1967, с. 167—168, с. 164, рис. 2, 6—7, 8б — 8г).

Характер орнаментации та її походження в елліністичних глеків херсонеського виробництва наразі є окремим предметом дослідження, однак у цій роботі, перш за все, варто зупинитися на основних його типах та ареалі поширення. Без сумніву, визначити приналежність конкретної посудини до херсонеської продукції можна лише на основі проведених петрографічних аналізів, але наразі за візуальними спостереженнями все ж можна зробити деякі попередні висновки.

По-перше, орнамент виробів з херсонеських майстерень умовно можна поділити на три групи: лінійний, рослинний і комбінований. Лінійний орнамент трапляється найчастіше та виконувався він переважно на ангобованих виробках. «Смугасті» глеки відомі чи не на кожній з досліджених пам'яток херсонеської хори. Орнамент у вигляді рослинних завитків, гірлянд або гілочок фіксується дещо рідше та належить до імітації так зв. стилю Гадра (Hadra style), поширеного переважно в елліністичному Східному Середземномор'ї (Lungu, Dupont 2014, р. 234—236). Таке наслідування херсонеськими майстрами орнаменту столового посуду, що бере свої корені з Александрії та, ймовірно, з Криту, свідчить, перш за все, про залучення цього полісу до культурної орбіти елліністичного світу. У комбінованому орнаменті на виробках поєднані «традиційні» херсонеські смуги та рослинні мотиви, запозичені, очевидно, з імпортованих виробів, що свідчить про обізнаність херсонеських майстрів і про існування такого ж локального стилю (Pseudo-Hadra Style) у місцевому керамічному виробництві.

По-друге, на основі відомого матеріалу варто констатувати широке розповсюдження орнаментованої херсонеської столової кераміки за межами власне держави. Так глеки, прикрашені смугами червоної або бурої фарби, відомі в Ольвії (Котенко 2015, с. 125, рис. 4). Звідси також походять численні фраг-

менти глеків з рослинним орнаментом (там само, с. 121, рис. 1), які за характером глиняної маси можна впевнено віднести до херсонеського виробництва. На жаль, стверджувати про херсонеське походження аналогічних виробів з інших центрів наразі не можна. Але для прикладу варто навести схожий орнаментований глек з Білозерського поселення на Нижньому Дніпрі (Былкова 2008, с. 58, рис. 1, 9). Але навіть таких попередніх висновків достатньо, щоб констатувати існування та активне функціонування північно-західного вектору херсонеської торгівлі та економічних зв'язків між Херсонесом Таврійським і Ольвією в елліністичний час. Раніше такий напрям зафіксував М.І. Золотарев на підставі аналізу амфориної тари (Золотарев 1994, с. 128).

Таким чином, характеристика основних типів глеків з поселення Маслини доповнила інформацію про матеріальну культуру цієї пам'ятки, адже саме така форма була найпоширенішою серед простого гончарного посуду. З іншого боку, вдалося збільшити кількість відомих форм глеків в асортименті херсонеського виробництва. Порівняння цього матеріалу з керамічним комплексом інших пам'яток також дало можливість зробити висновок про широке територіальне розповсюдження херсонеських виробів як в середині держави, так і далеко за її межами. При цьому, напрямок Ольвійського полісу був одним з найважливіших.

Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — VII. — С. 143—183.

Белов Г.Д., Стрелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI (Раскопки 1937 г.) // МИА. — 1953. — 34. — С. 32—108.

Былкова В.П. Белозерское поселение в контексте синхронных археологических памятников // Проблемы археологии Восточной Европы. — 2008. — С. 56—64.

Борисова В.В. Керамическое производство античного Херсонеса // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1966.

Дашевская О.Д. Эллинистическая расписная керамика из Северо-Западного Крыма // СА. — 1967. — № 1. — С. 162—168.

Дашевская О.Д. Некрополь Беяуса. — Симферополь, 2014.

Егорова Т.В. Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения // Stratum plus. — 2014. — № 3. — С. 303—323.

Зайцева К.И. Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III—II вв. до н. э. // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 50—69.

Золотарев М.И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV—II вв. до н. э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии) // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 123—137.

Книпович Т.Н. Из истории художественной керамики Северного Причерноморья // СА. — 1941. — VII. — С. 139—151.

Котенко В.В. Херсонесский посуд, найденный в Ольвии // АДІУ. — 2015. — С. 119—131.

Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Восточные ворота Калос Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.

Ланцов С.Б. Античное поселение Ново-Фёдоровка и некоторые вопросы истории херсонесской хоры // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 71—104.

Латышева В.А. Отчет о работах Харьковского отряда Северо-Крымской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 г. // НА ІА НАНУ. — 1975/77.

- Латышева В.А.* Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1979 году // НА ИА НАНУ. — 1979/95.
- Латышева В.А.* Отчет о работе Северо-Крымской археологической экспедиции в 1982 г. // НА ИА НАНУ. — 1982/52.
- Попова Е.А., Коваленко С.А.* Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Тюрин М.И.* Столовые эллинистические кувшины Херсонеса из цистерны в ХСVII квартале: вопросы типологии и метрологии // Причерноморье. История, политика, культура. — 2011. — V (II). — С. 271—288 (Серия А).
- Уженцев В.Б.* Эллы и варвары Прекрасной Гавани (Калос Лимен в IV в. до н. э. — II в. н. э.): Материалы по археологии Крыма. — Симферополь, 2006.
- Ушаков С.В., Дюженко Т.В., Лесная Е.С., Тюрин М.И.* Комплекс эллинистического времени из раскопок колодца в алтарной части базилики «Крузе» (предварительная информация по материалам работ 2009—2010 гг.) // Причерноморье. История, политика, культура. — 2011. — V (II). — С. 129—149 (Серия А).
- Щеглов А.Н.* Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса // КСИА. — 1975. — 143. — С. 109—116.
- Kašaev S.V.* Commonware // Panskoe I. The Monumental Building U-6. — Aarchus. — 2002. — Vol. 1. — P. 150—179.
- Lungu V., Dupont P.* Imports and Local Imitations of Hellenistic Pottery in the Northwest Black Sea Area: Hadra and Pseudo-Hadra Wares // BSS. — 16. — P. 233—254.
- Rotroff S.* Hellenistic Pottery. The plain wares // The Athenian Agora. — Princeton, 2006. — Vol. XXXIII. — P. 69—84.
- Stolba V.F., Rogov E.* Burial Descriptions // Panskoe I. The Necropolis. — Aarchus. — 2012. — Vol. 2. — P. 87—205.
- Zolotarev M.I.* A Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos // BSS. — 2005. — 3. — P. 193—216.

Надійшла 16.02.2015

В.В. Котенко

ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЕ КУВШИНЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ

Поселение Маслины, расположенное в Северо-Западной Таврике, было исследовано отрядом Харьковского университета Северо-Крымской экспедиции ИА АН УССР в 1972—1985 гг. под руководством В.А. Латышевой. За период раскопок были открыты строительные комплексы античного поселения и накоплен массовый археологический материал.

Известно, что керамическое производство Херсонеса Таврического в эллинистическую эпоху отмечалось мощностью и массовостью, о чем свидетельствует широкий ассортимент местных изделий и значительный ареал их распространения. Однако столовой керамике местного производства эллинистического времени до сих пор посвящены лишь отдельные работы. Керамический комплекс поселения Маслины представлен характерным для синхронных памятников региона набором форм гончарной и лепной посуды со значительным процентом целых форм. В количественном соотношении преимущество принадлежит простой глиняной гончарной посуде без специального покрытия, где выделяется компактная группа столовых кувшинов.

Несмотря на существование нескольких детальных классификаций данной группы керамики, они все же не удовлетворяют полностью материал из поселения Маслины. Также принципиальным в этом отношении является атрибуция и подробная характеристика орнамента столовых кувшинов. В данной статье предлагается разделить по морфологическим признакам все кувшины из Маслин на восемь типов. Также отдельно рассматривается орнамент (линейный, растительный и комбинированный), который был распространен в эллинистическое время на столовой посуде. Аналогичные орнаментированные изделия известны также за пределами Херсонесского государства. Распространение такой керамики позволяет сделать вывод о существовании северо-западного вектора херсонесской торговли, а также об экономических связях данного полиса с Ольвией.

V.V. Kotenko

HELLENISTIC JUGS FROM MASLYNY SETTLEMENT

Maslyny settlement, situated in the North-Eastern Taurike, was studied by the group of Kharkiv University of the North-Crimean Expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of USSR from 1972 to 1985 under the guidance of V.A. Latysheva. During the period of excavations, building assemblages of the Ancient Greek settlement were discovered and a bulk archaeological material was collected.

It is known that ceramic production in the Hellenistic Tauric Chersonesos was intense and mass, which is evidenced by a wide assortment of local wares and a significant area of their spread. However, there are only several works by this time concerning the Hellenistic tableware of local production. Ceramic assemblage of Maslyny settlement is represented by the set of wheel-made and handmade vessels common for synchronous sites of the region. The percentage of intact forms is significant. In quantitative correlation, the simple wheel-made ceramics without a special cover prevails. A compact group of table jugs can be singled out of it.

There are several detailed classifications of this group of ceramics; however, they do not fully comply with the materials from Maslyny settlement. Fundamental here is also the attribution and comprehensive description of the ornament of the table jugs. In this article, the author suggests dividing all the jugs from Maslyny into eight types. The ornament (linear, floral, and combined) which was widely used on the Hellenistic tableware is also separately discussed. Analogous ornamented products are known also outside Chersonesos state. The spread of such ceramics allow making the conclusion on the existence of north-western vector of Chersonesan trade, as well as of the relations of this polis with Olbia.

Я.В. Володарець-Урбанович

ФІБУЛИ V — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VIII ст. З ПОЛТАВЩИНИ (ЗНАХІДКИ ВІД ПОЧАТКУ 2000-х РОКІВ) *

Публікуються знахідки фібул епохи раннього середньовіччя з Полтавщини, виявлені з початку 2000-х рр. Визначено їх типологічну належність і хронологію побутування, наведено аналогії.

К л ю ч о в і с л о в а: Полтавська область, пеньківська та колочинська культури, раннє середньовіччя, V—VIII ст., фібула.

Фібули епохи раннього середньовіччя півдня Східної Європи завжди були у центрі уваги дослідників (Родинкова 2011, с. 240—242). Тим і обумовлений особливий інтерес до нових знахідок. Зокрема, на теренах Полтавської обл. виявлено фібули поблизу сіл Малий В'язівка, Павлівка, Шедієве (2 екз.), Засуля-Мгар (3 екз.), Батьки та Ковалі (2 екз.) (рис. 1; 2). Саме їх аналізу і присвячено статтю.

Складна антропологозооморфна фібула з Малиго В'язівки

У 2005 р. О.В. Сидоренко, співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, в уроч. Дрібне (Дробне) поблизу с. Малий В'язівка виявив антропологозооморфну фібулу, декілька фрагментів ліпної кераміки та уламок золотоординського дзеркальця (Сидоренко, Супруненко 2005; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 10—11;

Куриленко, Приймак 2006). Знахідка виявлена у верхній частині схилу яру, що глибоко перерізав плато правого корінного берега р. Сула, і є водозбором струмка В'язівка — лівої притоки р. Сліпород (басейна р. Сула) (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2012, с. 203). Фібула зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ».

Відлита з мідного сплаву фібула належить до антропологозооморфних, у неї пара голів звірів (копитних тварин?) з'єднані з основою трикутного щитка, а нижче — перетинками з верхнім зрізом ніжки, що завершується порівняно великою, дуже стилізованою голівкою тварини або людини. На полях міститься вісім прорізів (один із нижніх отворів деформований по нижньому краю). На звороті цілими залишилися дві невеликі петлі та вісь для кріплення залізної голки (не збереглася) з пружиною. На ніжці зі зворотного боку є нервюр, що розширюється до нижньої її частини. Подібні нервюри виявлені на обороті шаблонів фібул із Козіївсько-Новоодеського скарбу, на фібулах з поховання 280 з Данчень (Рафалович 1986, с. 27, табл. XIV; Курта 2011, с. 173), Василівки (Щербань 2000, с. 82, рис. 3) та пов'язані з литтям фібули в двосторонній матриці для закріплення середньої частини виробу, найбільш схильної до зламу (Шаблавина 2004; рис. 2, 1). Розміри фібули — 10,3 × 4,1 см, розміри верхньої голівки — 1,2 см, нижньої — 1,5 × 1,8 см, ширина щитка посередині — 3,7 см. Інвентарний номер — KB-621, A-339/1.

* Висловлюю щиро вдячність Л.М. Луговій та І.С. Мельниковій (Полтавський краєзнавчий музей ім. Василя Кричевського), М.Г. Безсмольній (Комсомольський історико-краєзнавчий музей), І.І. Коросту та О.М. Шапорді (Історико-культурний заповідник «Більськ») за можливість ознайомитися із фондovими й експозиційними матеріалами, О.О. Щегловій, В.Є. Родінковій та І.О. Гавригуну за надані консультації та зауваження, а також В.В. Шерстюку за можливість опублікувати знахідки з Ковалів.

Рис. 1. Карта знахідок нових фібул VI — початку VIII ст. з території Полтавщини. Умовні позначення: I — складна антропоморфна фібула Родінкова/тип II.2; II — проста антропоморфна фібула Родінкова/тип I.2; III — пальчаста фібула з каймою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б та варіанта Майорки за В.Є. Родінковою; IV — пальчаста фібула дніпровського типу; V — широкоплатівкова фібула Гавритухін/тип 26; VI — фібула типу Керч, підгрупа А, вид IV; VII — мала неорнаментована пальчаста фібула Гавритухін/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія А; VIII — фібула перехідна від двошарової до пальчастої; IX — фібула серії «Новоселиця». 1 — Малий В'язівка; 2 — Павлівка; 3 — Шедієво; 4 — Засулля-Мгар; 5 — Батки; 6 — Ковалі

Ця фібула належить до Приходнюк/тип VI—Д (Приходнюк 1998, с. 15; 2000, с. 57; 2001, с. 222; 2005, с. 38, рис. 33, 3; 35, 3—5, 7; 39, 2; 40, 1—4; 41, 5; 42, 2) чи до Родінкова/тип II. 2 — складні антропоморфні (Родінкова 2006а, с. 53). А.В. Скиба відносить подібні знахідки до типу зооморфних (Скиба 2011, с. 20—21; 2011а).

Найбільше аналогій (щонайменше 12 цілих і фрагментованих екземплярів) походять з Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 38), що може вказувати на ймовірне місце виготовлення таких прикрас. Окремі екземпляри походять із Тростянця (Корзухина 1996, с. 355, табл. 107, 8), Дежків (Дешки) (Приходнюк 1998, с. 151, рис. 65, 4), Тимченко (уроч. Таранцево) (Берестнев, Любичев 1991, рис. 1), Любівки (хут. Лісовський) (Сибилев 1926, с. 9, табл. XXXI, 9; Корзухина 1996, с. 420, табл. 107, 8), Стеблева (?) (Корзухина 1996, с. 368—369), з району Черкаського та Чигиринського повітів на півдні Київської губернії (Parczewski 1991; Корзухина 1996, табл. 15; 28; 32; 55; 57; 70; 73; 102; 131; Приходнюк 2005, с. 38; Родінкова

2006а, с. 51—53) та з Кочетокського могильника, уроч. Сороков яр (повідомлення В.І. Квітковського) (рис. 3, А).

Картографування вказує на те, що більшість знахідок таких фібул концентрується в одному регіоні — Середньому Подніпров'ї (рис. 3, Б). Хоча знахідки з Малиго В'язівки, Любівки та ін. свідчать про поширення цих фібул і на Лівобережжі. Можливо, це явище пов'язане з міграцією незначної частини жителів Пастирського городища або ж внаслідок торговельно-обмінних відносин. Підтвердженням таких зв'язків можуть слугувати знахідки гончарного посуду пастирського типу (Володарець-Урбанович 2010, с. 71—72; Володарець-Урбанович, Скиба 2011, с. 34—46).

Подібні фібули побутують наприкінці VII — на початку VIII ст. (Амброз 1993, рис. 3; Приходнюк 2005, рис. 97; Родінкова 2006а, рис. 1). Зокрема, на таку хронологію вказує той факт, що подібні знахідки не виявлені в складі скарбів першої хронологічної групи, але трапляються в складі скарбів групи II а (Щеглова 1990, с. 169; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54—55). Слід відмітити, що поховання 21 із Старо-Салтівського могильника, де знайдено антропоморфну фібулу (Родінкова/тип II. 1 чи Приходнюк/тип VI—Є), В.С. Аксенов датує серединою/третьою чвертю VIII ст. (Аксенов 2010, с. 73, рис. 1, 1—9). Отже, хронологію таких фібул, вірогідно, можна «продовжити» на всю першу половину VIII ст.¹

Антропоморфна фібула з Павлівки

Восени 2007 р. співробітниками Комсомольського історико-краєзнавчого музею та ЦОД-ПА неподалік від с. Павлівка, на лівому березі Дніпра, на мису поблизу гирла р. Сухий Кобелячок, у зоні розмиву, виявлено поодинокі уламки ліпного посуду третьої чверті I тис. н. е. та антропоморфну фібулу. Знахідка зберігається у фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею (Супруненко, Мироненко, Сидоренко 2007, арк. 37—38; Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко 2008, с. 91—92; Супруненко, Шерстюк 2009, с. 79, рис. 101).

¹ На салтівських пам'ятках у закритих комплексах (похованнях) виявлено низку слов'янських речей, що знаходять аналогії серед речей, що входили до складу скарбів першої та другої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Аксенов 2010). А ось хронологія цих комплексів більше ніж на півстоліття різниться із часом випадіння слов'янських скарбів.

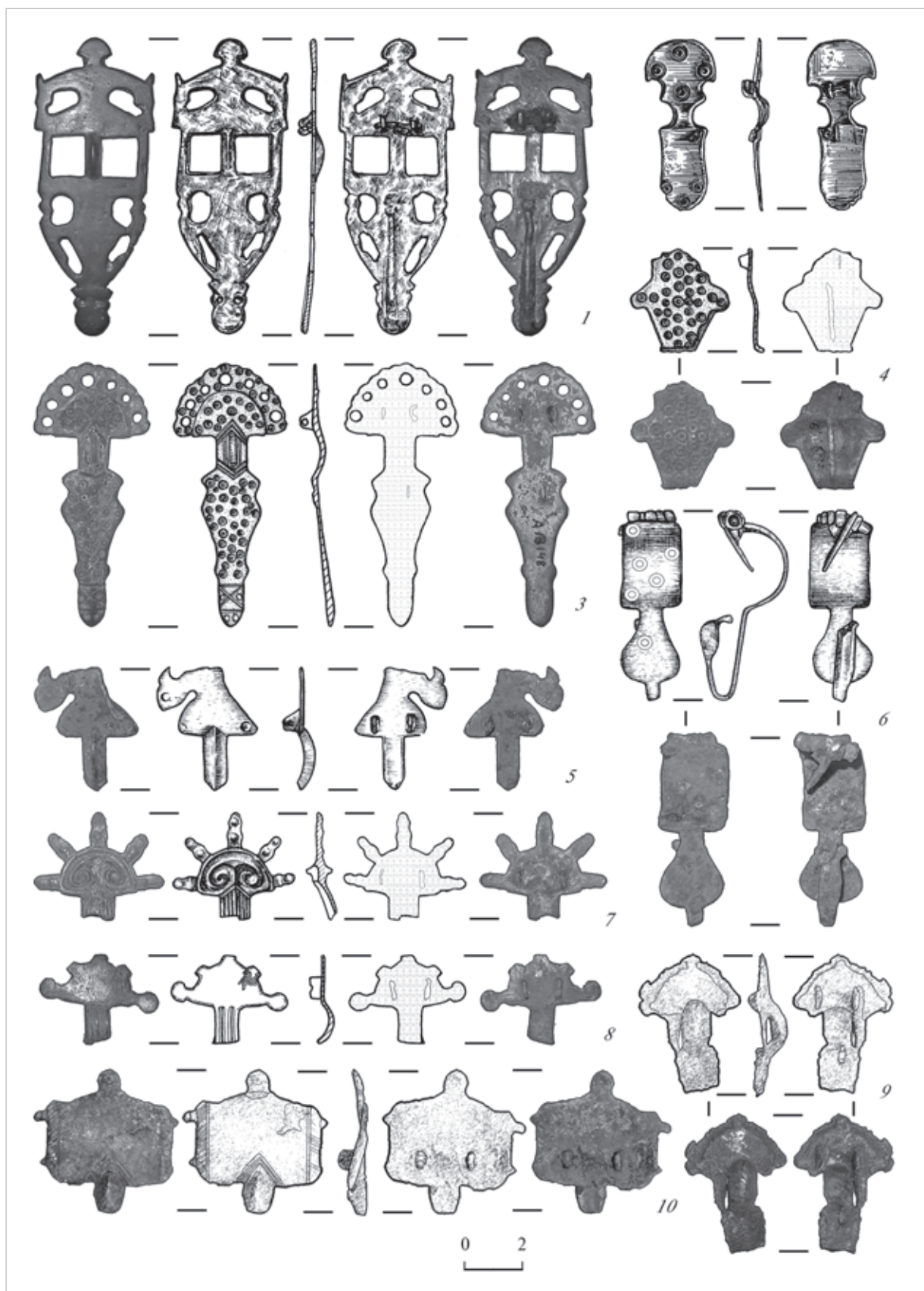

Рис. 2. Знахідки фібул VI — початку VIII ст. з території Полтавщини: 1 — Малий В'язівок; 2 — Павлівка; 3—4 — Шедієво; 5—7 — Засулля-Мгар; 8 — Батьки; 9—10 — Ковалі

Щиток бронзової антропологічної фібули прикрашений чотирма концентричними колами, а в основі заокругленої ніжки — трьома меншими концентричними заглибленнями. На зворотному боці фібула має виступ із рештками утримувача застібки та вісь для голки, що не збереглася. Довжина фібули 5,9 см, ширина щитка — 2,4 см, ширина ніжки — 1,6 см, товщина щитка — 1,5–2,5 мм (рис. 2, 2).

Цей екземпляр належить до простих антропологічних фібул Родінкова/тип І.2.А і відноситься до пізніх екземплярів (Родінкова 2006, с. 46).

Повних аналогій цьому виробу знайти не вдалося². Однак найближчі за формою фібули виявлені на о. Кизлевому (Бодянский 1960, с. 276, рис. 4, 1), у Журавці Вільшанській (Обломский 1998, рис. 4, 20; 2010, рис. 65, 20), Райках, Хмільній (Корзухина 1996, с. 352, 357, табл. 87, 1, 2), Постава-Муках (Авенариус 1896, с. 178–185; Корзухина 1996, с. 394, табл. 87, 9), Григорівці (Родінкова 2006, с. 158, рис. 10, 8) та в Курилівському скарбі (Родінкова 2010, с. 80–81, рис. 2, 1, 3) в Подніпров'ї; з могильників Скелясте, склеп 406 (Веймар, Айбабин 1993, с. 95, рис. 66, 5) та Лучисте, склеп 268 (Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 12, 12а) та поховання 3 шару 2 склепу 65 в Криму³ (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 100, табл. 137, 15; рис. 4, А).

В.Є. Родінкова відмітила, що цей тип фібул рівномірно поширений у Подніпров'ї (Родінкова 2006, с. 47). Знахідка з Павлівки потрапляє в середину регіону концентрації таких фібул (рис. 4, Б). Звісно, нова знахідка збагачує наші уявлення про еволюцію цих прикрас, чим і заслуговує на особливий інтерес.

Пальчасті фібули з Шедієвого

Знахідки раннього середньовіччя були виявлені на пам'ятці в 2011 р. на краю мису другої тераси лівого берега р. Орель в уроч. Ігнатівка, навпроти с. Шедієве Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Місцезнаходження тяжіє до виступу мису, заввишки 5,0–7,0 м над рівнем заплави. На пам'ятці, площа якої

становить 70 × 160 м, виявлено матеріали пізньозарубинецького типу (Супруненко, Кулатова 2011, с. 326–327; Кулатова, Супруненко 2013, с. 98), а також окремі фрагменти ліпної кераміки пенківської культури (Володарець-Урбанович, Супруненко, Кулатова 2012, с. 365–366). Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею.

Серед прикрас епохи раннього середньовіччя виявлено дві пальчасті фібули.

1. Фібула дніпровського типу — вилита з мідного сплаву, з дугою із зображеннями восьми пташиних голівок і з шестикутною ніжкою з увігнутими боковими сторонами. Прикрашена циркульним орнаментом. Зі зворотного боку частково збереглися петлі від приймача. Загальна довжина — 9,1 см, ширина голівки — 4,0 см, найбільша ширина ніжки — 2,2 см. Інвентарний номер — ПКМ 87328, А 13148 (рис. 2, 3).

Застібка належить до фібул з дугою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б та варіанта Майорки за В.Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 234–235). Аналогії представлені знахідками з балки Майорка (Корзухина 1996, с. 421, табл. 109, 5), Козіївсько-Новоодеського скарбу (там само, табл. 47, 3) та Кузьмінського могильника, поховання 7 (там само, с. 418, табл. 107, 4; рис. 5, А). Варто зауважити, що нова фібула виявлена приблизно посередині між балкою Майорка та місцезнаходженням Козіївсько-Новоодеського скарбу (рис. 5, Б).

2. Фрагмент литої фібули з мідного сплаву дніпровського типу, прикрашеної циркульним орнаментом. Зі зворотного боку є поперечний нервюр та одне вушко для кріплення пружини голки. Розміри уламка — 3,6 × 3,7 см. Інвентарний номер — ПКМ 87329, А 13149. На жаль, визначити тип застібки не можна (рис. 2, 4).

Фібули з Засулля-Мгару

Навесні та влітку 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України за участю співробітників ЦОДПА провела археологічні обстеження на ділянці розширення з днопоглибленням існуючої водойми та тимчасового складання ґрунту під час реконструкції автомобільної дороги Київ—Харків—Довжанський (197–213 км) напроти с. Засулля, на території Лубенського р-ну Полтавської обл. на загальній площі 20,0 га (Сидоренко, Супруненко 2011, с. 400–402; Супруненко 2012, с. 131).

² Схожа фібула, що начебто виявлена в Черкаській обл., представлена у виданні КСАН (номер каталогу 6–3–40) (Бажан 2011а, с. 58).

³ Знахідку з Воробіїні О.О. Щеглова відносить до Родінкова/тип І.2. (варіант А чи В) (Щеглова 2008, с. 110). Однак зазначає, що найближча аналогія походить із Трубчевського скарбу (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 81, рис. 3, 4). Водночас остання належить до Родінкова/тип І.1.А. (Родінкова 2006а).

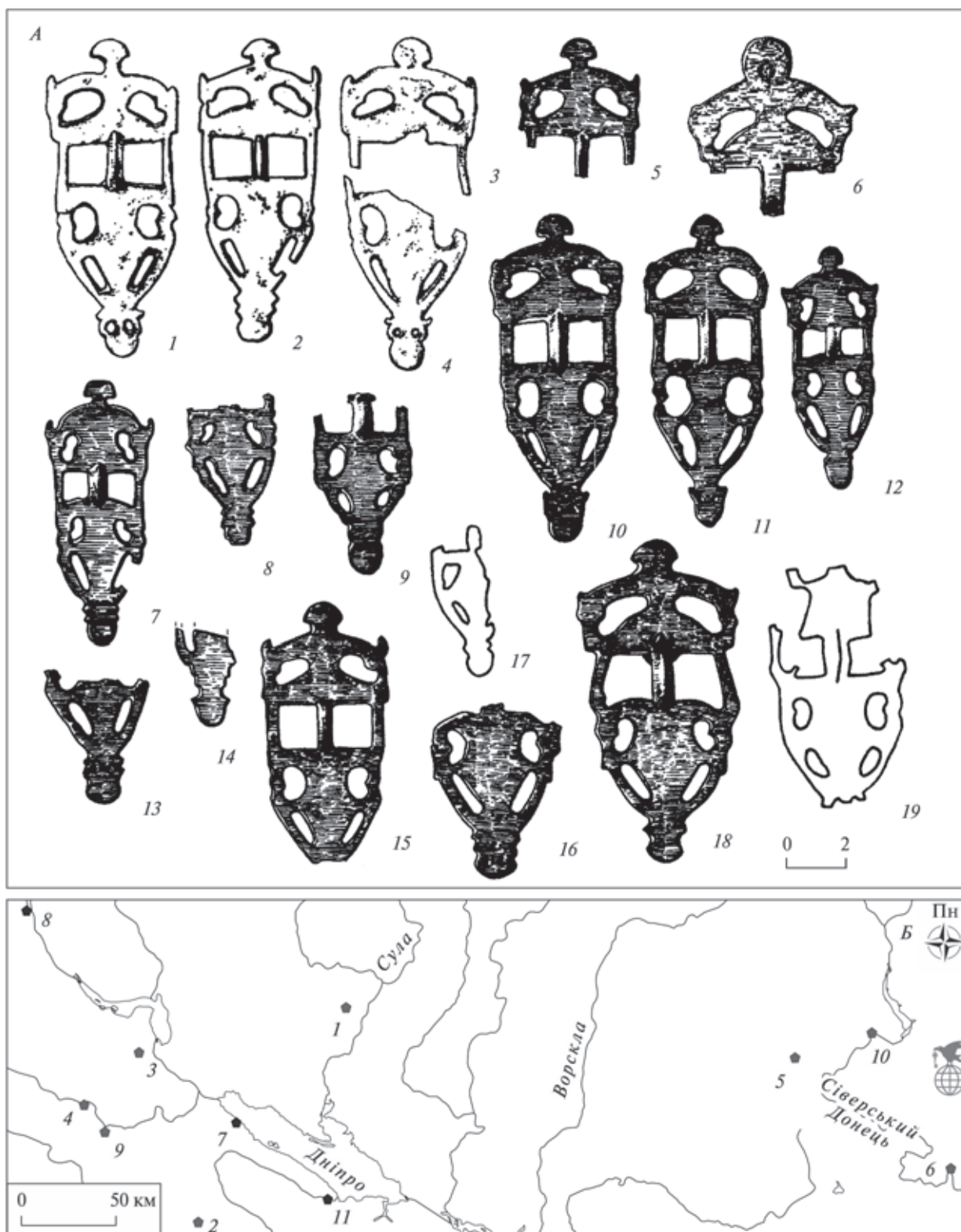

Рис. 3. А. Знахідки складних антропоморфних фібул Родінкова/тип II.2: 1–12 — Пастирське городище; 13 — південь Київської губернії; 14 — Любівка; 15 — Черкаський повіт; 16 — Тимченки (уроч. Таранцево); 17 — Черкаський чи Чигиринський повіти; 18 — Тростянець; 19 — Дежки. Б. Карта поширення (чорним кольором відмічені місця знахідок, які точно невідомі): 1 — Малий В'язівок; 2 — Пастирське городище; 3 — Тростянець; 4 — Дежки; 5 — Тимченки (уроч. Таранцево); 6 — Любівка; 7 — район Черкаського повіту; 8 — південь Київської губернії; 9 — Стеблів; 10 — Кочетокський могильник (уроч. Сороков яр); 11 — району Чигиринського повіту

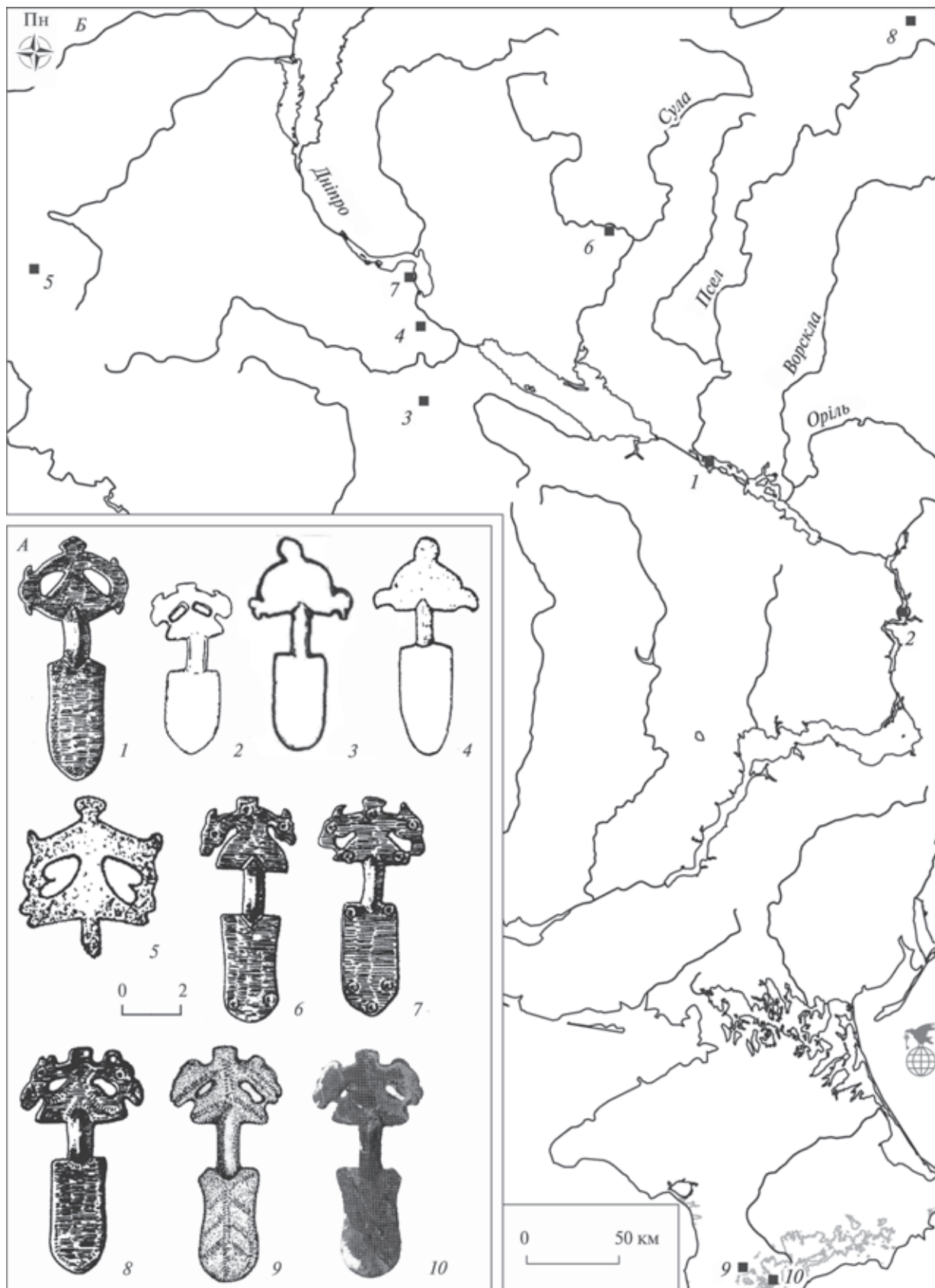

Рис. 4. А. Знахідки простих антропоморфних фібул Родінкова/тип І.2.А: 1 — о. Кизлевий; 2 — Журавка Вільшанська; 3 — Лучисте, склеп 268; 4 — Скелясте, склеп 406; 5 — Григорівка; 6 — Хмільна; 7 — Райки; 8 — Постав-Муки; 9–10 — Курилівка. Б. Карта поширення: 1 — Павлівка; 2 — о. Кизлевий; 3 — Журавка Вільшанська; 4 — Хмільна; 5 — Райки; 6 — Постав-Муки; 7 — Григорівка; 8 — Курилівка; 9 — Скелясте; 10 — Лучисте

У процесі роботи було обстежено поселення та ґрунтовий могильник в уроч. Дубина І, відкриті ще наприкінці 1980-х рр. Вони займають піщане дюноподібне підвищення в заплаві, що має округлу форму, абсолютну висоту 90,8 м і здіймається на 2,2–2,8 м над літнім рівнем води в навколишніх старицях р. Сула на її лівому березі. Виявлено металеві вироби, зокрема три фібули, та кілька фрагментів ліпної кераміки пенківської культури. Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею.

1. Частина голівки бронзової антрополого-морфної литої фібули зі збереженим виступом голови стилізованої вухатої тварини зверху та двома циркульними заглибленими прикрасами в основі. Виріб має зі зворотного боку дві трапецієподібні петлі для кріплення осі пружини з круглими отворами із залишками самої залізної пружини. Довжина уламка — 4,3 см, реконструйована ширина голівки у верхній частині — 3,8 см (реальна — 3,3 см), ширина голівки в основі — 2,7 см. Відстані між петлями по осі пружини — 1,1 см, ширина спинки — 0,7 см. Інвентарний номер — ПКМ 86920, А 13080 (рис. 2, 5).

Через фрагментованість знахідки досить важко визначити, до якого типу вона належить — скоріш за все, до простих антрополого-морфних фібул Родінкова/тип І.2. (Родінкова 2006, с. 46). Зокрема, найближчі аналогії походять із балки Яцева (Бодянский 1960, рис. 1, 8), Градицька (Кракало 2002, с. 86, рис. 2, 2) та Великої Кручі⁴ (Головко 2012, с. 106–107, рис. 2, 2, 3; рис. 6).

2. Прогнута підв'язна залізна широкоплатівкова фібула з пластівчастим корпусом із округленим виступом ніжки, збереженим приймачем і частиною голки. На спинці та ніжці є шість нерівномірно розташованих циркульних заглиблень. Довжина фібули — 6,6 см, ширина щитка у верхній частині — 2,1 см, максимальна ширина ніжки — 2,1 см, ширина пружини — 1,7 см, товщина спинки — 0,2 см. Інвентарний номер — ПКМ 86919, А 13079 (рис. 2, 6).

Застібка належить до широкоплатівкових фібул Гавритухін/тип 26 (Гавритухин 1996, с. 39; 2010). Аналогічні фібули виявлені на пенківських і колочинських пам'ятках: Волоське (Бодянский 1960, с. 274–276), Богодухово (Гаври-

тухин 1996, с. 36–40), Меджибіж-Рибгосп (Овчинников, Погорілець, Панікарський 2011, с. 251–252; Погорілець, Панікарський 2012, с. 287–288), Мохнацькому похованні (Аксенов, Бабенко 1998, с. 111–122), у Гапонівському (Гавритухин, Обломский 1995, с. 145), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, с. 397–402, 395–397) та Колосківському скарбах (там само, с. 418–420), а також на Щербинському городищі дьяковської культури (Розенфельд 1982, с. 78, рис. 18, І; рис. 7; Кренке 2014, с. 348).

3. Уламок щитка бронзової пальчатої литої фібули зі збереженими п'ятьма пальчастими виступами, прикрашеними двома рельєфними крапками-перлинами, невеликим напівовальним щитком із двобічними рельєфними волютами, оточеними тонким рельєфним валиком, вигнутою назовні двоскатою дужкою, канельованою неглибокими прямими вертикальними заглибинами. На зворотному пласкому боці фібули є рештки петлі для кріплення осі пружини. Довжина уламка — 3,7 см, ширина голівки з пальчастими виступами — 4,3 см, ширина щитка в основі — 2,6 см, ширина спинки — 1,1 см, довжина — 1,2 см. Інвентарний номер — ПКМ 86921, А 13081 (рис. 2, 7).

Знахідка належить до групи керченських пальчастих фібул — тип Керч, підгрупа А, вид ІV, підвид ІVв, варіант 4 або підвид ІVa, варіант 3 за Х. Кюном (Засецкая 1998, с. 406–407).

Подібні фібули у Східній Європі виявлено на Боспорському могильнику, поховання 13–1904 р. та випадково знайдено в Керчі (Засецкая 1998, кат. № 92; Минасян 1998, с. 485), зафіксовано в Ігрени (Корзухина 1996, табл. 108, 2), у похованні біля с. Березівка (Данилевич 1905, с. 411–433; Корзухина 1996, табл. 59, І) та Кидановці в Середньому Подніпров'ї (Корзухина, 1996 табл. 80, І), на городищі Спас-Перекша у Верхньому Подніпров'ї (Амброз 1970, с. 74; Корзухина 1996, табл. 107, 2; Ахмедов 2014, с. 159–160, рис. 12; рис. 8). Слід відмітити, що М.М. Казанський знахідку з Березівки виділяє в окрему серію «Березівка» і вважає її приналежною до германських пальчастих фібул дунайського походження (Казанський 2014, с. 192–193, рис. 6). Знахідка з поховання 13 Боспорського некрополя датується кінцем V — першою половиною VI ст. (Засецкая 1998, с. 451).

Ця знахідка засвідчує зв'язок Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя з Кримом. Зокрема, за спостереженнями І.О. Гавритухіна, знахідки пальчастих фібул

⁴ Ознайомитися зі знахідками з Великої Кручі не вдалося через те, що вони зберігаються у приватній колекції (Головко 2012, с. 106–107). Висловлюю вдячність І.В. Головку за надану інформацію.

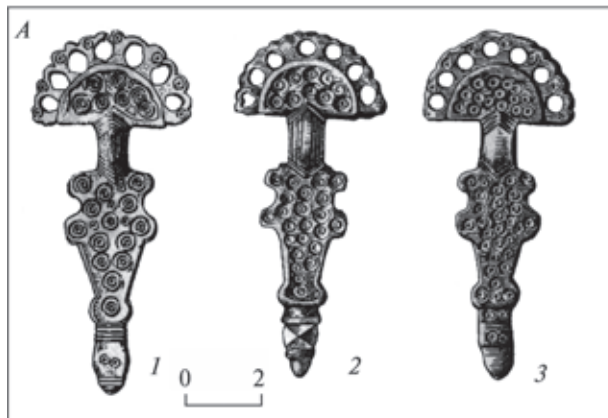

Рис. 5. А. Знахідки фібул з каймою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б та варіанта Майорки за В.Є. Родинковою: 1 — балка Майорка; 2 — Козіївка-Нова Одеса; 3 — Кузьмінське, поховання 7. Б. Карта поширення: 1 — Шедієво; 2 — балка Майорка; 3 — Козіївка-Нова Одеса; 4 — Кузьмінське

боспорського виробництва VI—VII ст. зосереджені в Подніпров'ї в районі Дніпровських порогів і Канева—Черкас. Він припускає, що це пов'язано з компактним проживанням вихідців із Боспору — торговців чи якихось мігрантів (Гавритухин 1997, с. 29—30; 2010а, с. 31). А нова знахідка тяжіє до Канево—Черкаського регіону (рис. 8).

Пальчаста фібула з Батків

Знахідка походить із західної округи Більського городища, із території невеликого мисоподібного виступу плато на лівому березі р. Сухої Груні, неподалік від поселення пізньоримського часу та наступних епох в уроч. Мамраї (Мамрої), поблизу с. Батки Зіньківського р-ну на Полтавщині (Супруненко, Тітков 2012, с. 111). Зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ».

Уламок щитка п'ятипальчастої литої бронзової фібули з плоским щитком та пальчастими виступами, три з яких втрачені. Профільоване звуження дужки вкрите вертикальними валиками. На звороті наявні виступи пошкоджених петель для кріплення осі та пружини. Збережена довжина уламка — 3,1 см, ширина щитка — 4,3 см, товщина виробу — 0,1—0,3 см. Інвентарний номер — KB-654, A-360 (рис. 2, 8).

Знахідка належить до малих пальчастих фібул Гавритухін/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія А (Гавритухин 1991). На жаль, визначити варіант (Селіште чи Черкеський Бишкін) не можна через фрагментованість фібули, так як визначальною

є форма ніжки (Родинкова 2010а, с. 265—267, рис. 6, 7; Рябцева 2005, с. 360—362). Єдина відмінність нової знахідки від інших виробів — вертикальні валики на дужці.

Зокрема, до варіанта Селіште належать знахідки з Селіште (Рафалович, Лапушнян 1974, с. 110—147, рис. 9, 2), Ігрени (Гавритухин 1991, с. 130, табл. ІБ, 7) та Пастирського городища (Приходнюк 2000, с. 50, рис. 1, 2). До варіанта Черкеський Бишкін належать фібули з Черкеського Бишкіну (Гавритухин 1991, с. 130, табл. ІБ, 8; Корзухина 1996, с. 420, табл. 107, 9), з городища Нікодімове (Седзін 1994, с. 128—132, рис. 1, 3) та Пастирського (Калитинський 1928, с. 291, табл. XXXVII, 53; Гавритухин 1991, с. 130, табл. ІБ, 6а; Корзухина 1996, с. 379, табл. 28, б). Також як своєрідну аналогію можна назвати знахідку з могильника Серата-Монтеору (номер поховання не встановлено)

Рис. 6. А. Знахідки простих антропоморфних фібул Родінкова/тип І.1: 1 — балка Яцева; 2 — Градизьк; 3—4 — Велика Круча. Б. Карта поширення фібул: 1 — Засулля-Мгар; 2 — балка Яцева; 3 — Градизьк; 4 — Велика Круча

(Гавритухин 1991, с. 131, табл. ІБ, 4; Корзухина 1996, с. 426, табл. 97, 14), належність якої визначається лише на рівні підтипу неорнаментованих (рис. 9).

Слід зазначити, що малі пальчасті фібули складають значний масив жіночих слов'янських прикрас у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі (див. каталог: Гавритухин 1991; Родінкова 2010а, с. 266; Родінкова 2011, с. 253—255). Їхня фактична відсутність у скарбах першої хронологічної групи вказує на той факт, що такі прикраси побутували до випадіння скарбів. Виключення складають лише Великобудівський (Горюнова 1987; 1992; Горюнова,

Родінкова 1999) та Курилівський скарби (Родінкова 2010) та Пастирське городище (Приходнюк 2000) — обидва скарби належали ювелірам, а на городищі зафіксовані сліди ювелірного виробництва, тому не виключено, що прикраси могли бути призначеними для переплавки (вже вийшли з ужитку).

Фібули, знайдені біля с. Ковалі

У 2014 р. співробітник ЦОДПА В.В. Шерстюк вилучив у скарбошукачів низку речей, зокрема фрагменти двох фібул раннього середньовіччя, які походять з околиць с. Ковалі Хорольсько-

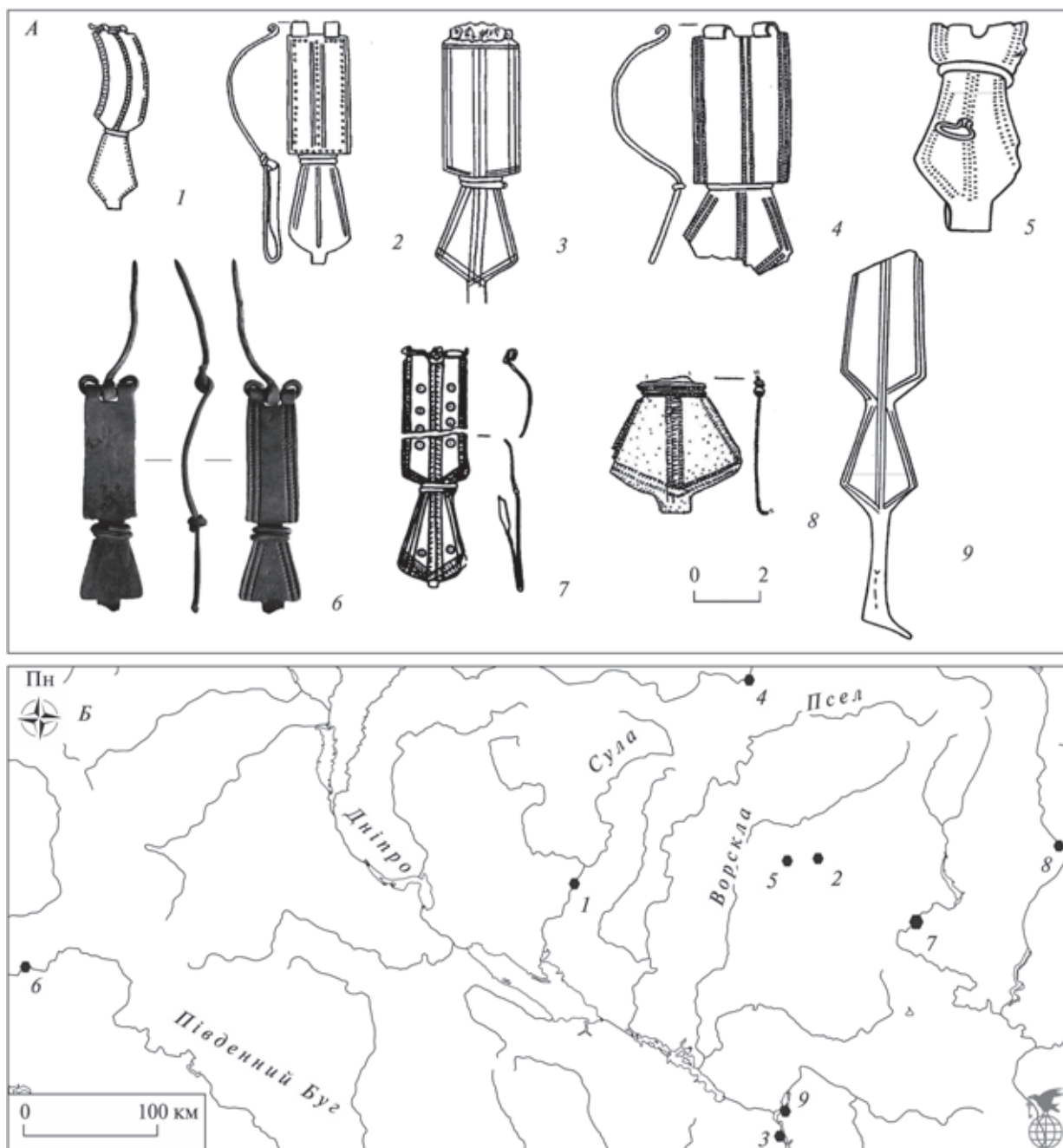

Рис. 7. А. Знахідки широкоплатівчастих фібул типу Гавритухін/тип 26: 1 — Богодухів; 2 — Волоське; 3 — Гапонове; 4–5 — Козіївка-Нова Одеса; 6 — Меджибіж-Рибгосп; 7 — Мохнач; 8 — Ігрені-Підкова; 9 — Колоскове. Б. Карта поширення: 1 — Засуля-Мгар; 2 — Богодухів; 3 — Волоське; 4 — Гапонове; 5 — Козіївка-Нова Одеса; 6 — Меджибіж-Рибгосп; 7 — Мохнач; 8 — Колоскове; 9 — Ігрені-Підкова

го р-ну Полтавської обл. Знахідки планується передати до Полтавського краєзнавчого музею.

1. Уламок верхньої частини бронзової фібули з ледь помітними трьома «пальцевими» відростками з плоским щитком. Краї щитка нерівні (напівфабрикат?). Виріб після відливки не обточений (заготівка), не зняті напливи металу. Профільована дужка звужена. На фібулі зі зворотного плоского боку є рештки петлі для кріплення осі пружини та залишки голки(?). На щитку та звуженій спинці виявлено

сліди тесання грабіжниками, які намагалися з'ясувати, з якого металу виготовлена знахідка. Розміри щитка — $3,4 \times 2,3$ см, загальна довжина виробу — 4,6 см, ширина ніжки — 1,5 см (рис. 2, 9).

Подібні фібули більшість дослідників відносять до перехідного типу від двошарових до пальчастих.

Зокрема, масивна бронзова фібула з більш вираженими «пальцевими» відростками походить із поселення Теремці, житло 14 (рис. 10, А,

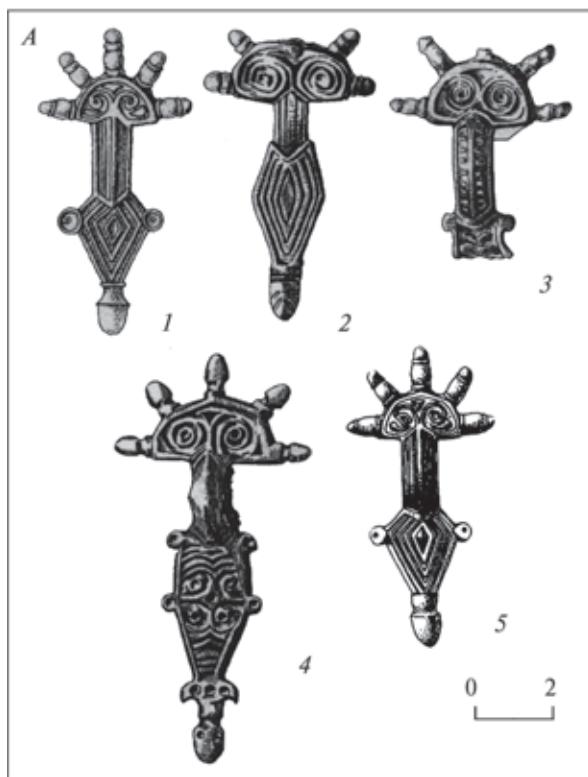
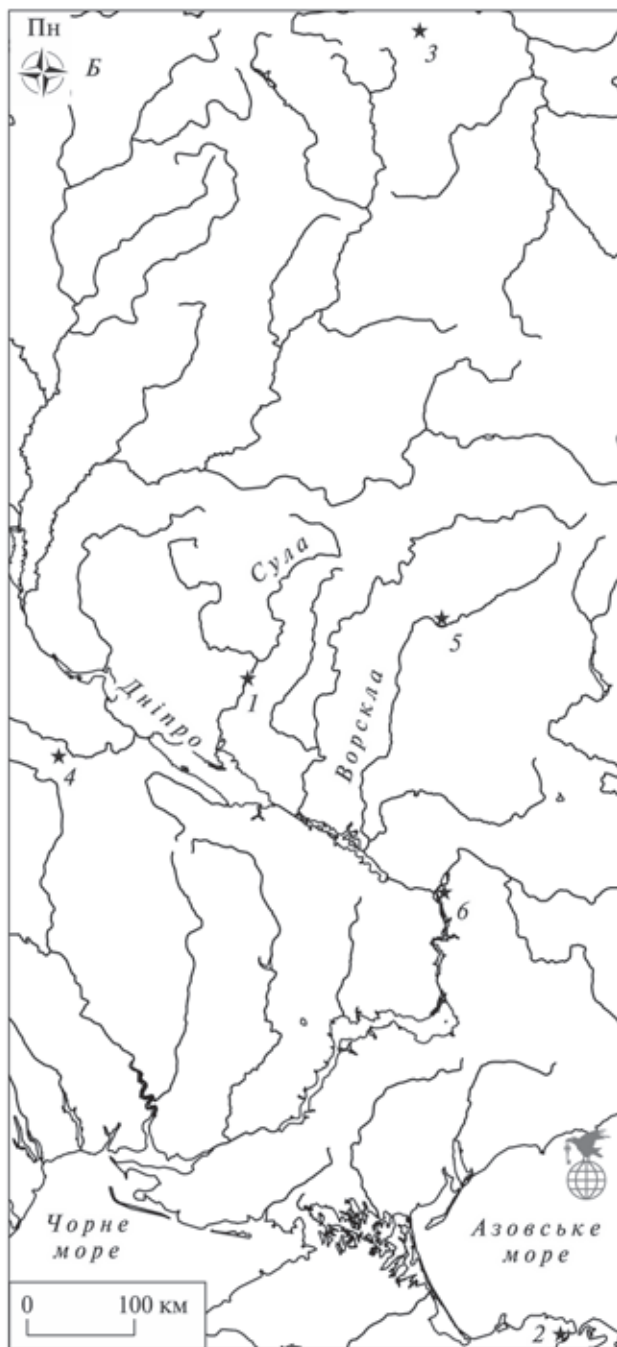

Рис. 8. А. Знахідки пальчастих фібул типу Керч, підгрупа А, вид IV, аналогії знахідці із Засулля-Мгару: 1 — Керч; 2 — Спас-Перекша; 3 — Киданівка; 4 — Березівка; 5 — Ігрені. Б. Карта поширення: 1 — Засулля-Мгар; 2 — Керч; 3 — Спас-Перекша; 4 — Киданівка; 5 — Березівка; 6 — Ігрені

І). В.Д. Баран відносить цю знахідку до перехідного типу від двопластинчатих до пальчастих і датує її першою половиною V ст. (Баран 2008, с. 56, рис. 6, 20; 2008а, с. 24, рис. 18, 16). Є.Л. Гороховський вважає цю фібулу трипальчастою і датує приблизно другою половиною V ст. (Гороховський 1999б, с. 11—14). На думку М.Б. Щукіна та О.В. Шарова, ця знахідка належить до двопластинчатих з трьома кнопками на головці (Щукін, Шаров 2000, с. 381). І.О. Гавритухін припускає, що теремцівська фібула тотожна зі двопластинчатими фібулами Амброз/варіанта IAA (Амброз 1966, с. 81—82) і датує її серединою V ст. (Гавритухін 2005, S. 405—406).

Досить близькою до теремцівської знахідки є позолочена фібула з могильника Веймар, поховання 1 (Німеччина), що належить до південнорусько-дунайського типу й побутує приблизно в IV/V ст. (Bohn-Blancke 1973, S. 342, F. 59).

Ще одна подібна знахідка походить із Керчі (Айбабін 1990, рис. 10, 9; Гороховський 1999, с. 71) та більш-менш схожі з Херсонеса (Казанський 2006, рис. 6, 3, 4; рис. 10, А, 2—4).

Подібні вироби відомі і в Центральному Передкавказзі та на Північно-Східному Кавказі — Чегем та Бачил-аул (рис. 10, А, 5, 6). За класифікацією А.В. Мастикової, такі вироби належать до категорії місцевих дереватів двопластинчатих фібул східногерманської традиції, що мають напівкруглу голівку (що часто має три виступи — деградовані «пальці») та ромбічну, розширену у верхній і середній частині ніжку. Хронологія цих прикрас вкладається у період від середини V — до середини VI ст. (Мастикова 2009, с. 54—55).

2. Щиток двопластинчастої фібули. Відлито разом з імітаціями декоративних кнопок.

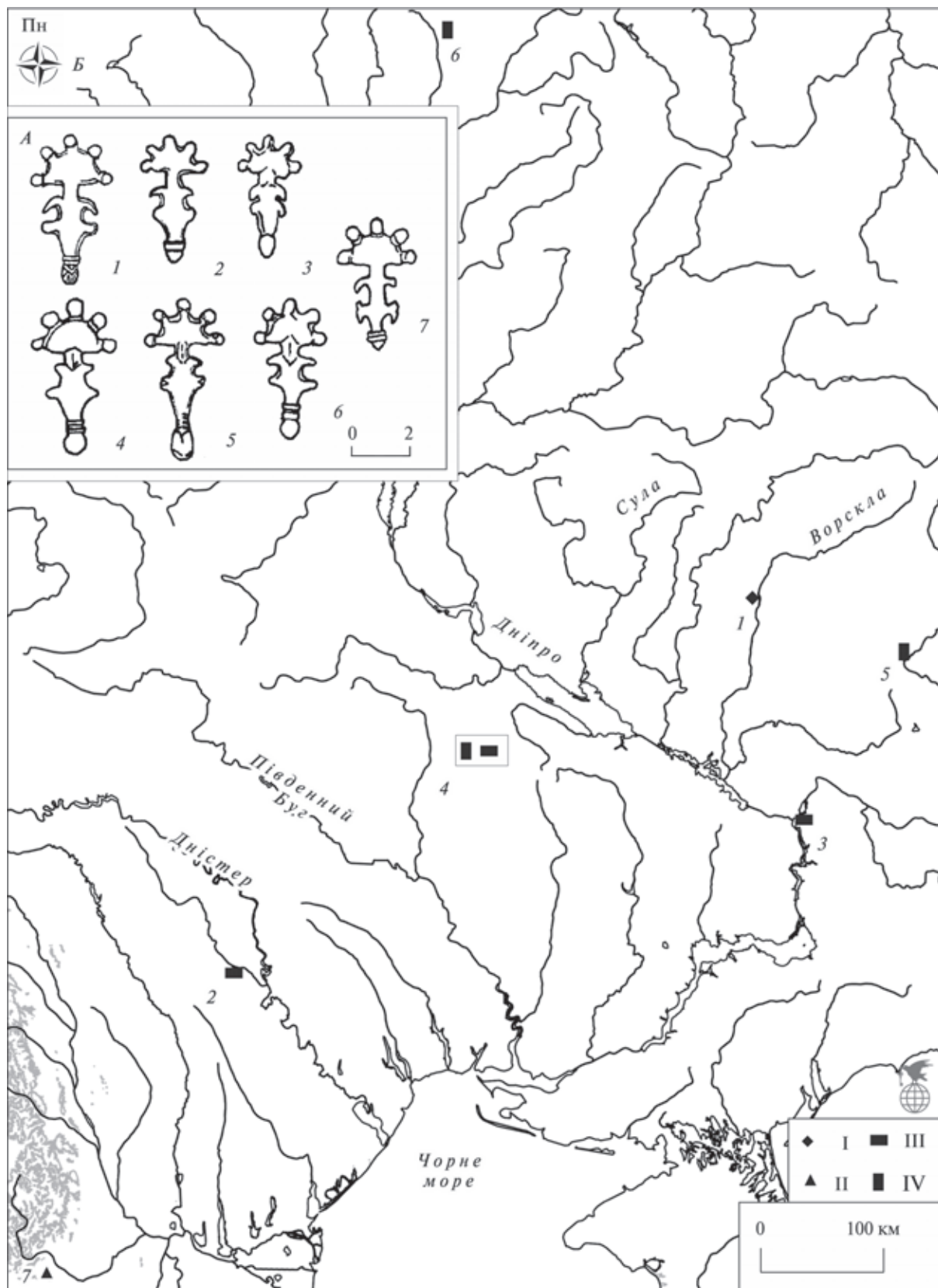

Рис. 9. А. Знахідки малих пальчастих фібул Гавритухін/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія А: 1 — Селіште; 2 — Ігрені; 3 — Пастирське городище; 4 — Черкаський Бишкін; 5 — Нікодимо; 6 — Пастирське городище; 7 — Серата—Монтеору. Б. Карта поширення. Умовні позначення: I — знахідка з Батьків; II — знахідка з Серата—Монтеору; III — варіант Селіште; IV — варіант Черкаський Бишкін. 1 — Батьки; 2 — Селіште; 3 — Ігрені; 4 — Пастирське городище; 5 — Черкаський Бишкін; 6 — Нікодимо; 7 — Серата—Монтеору

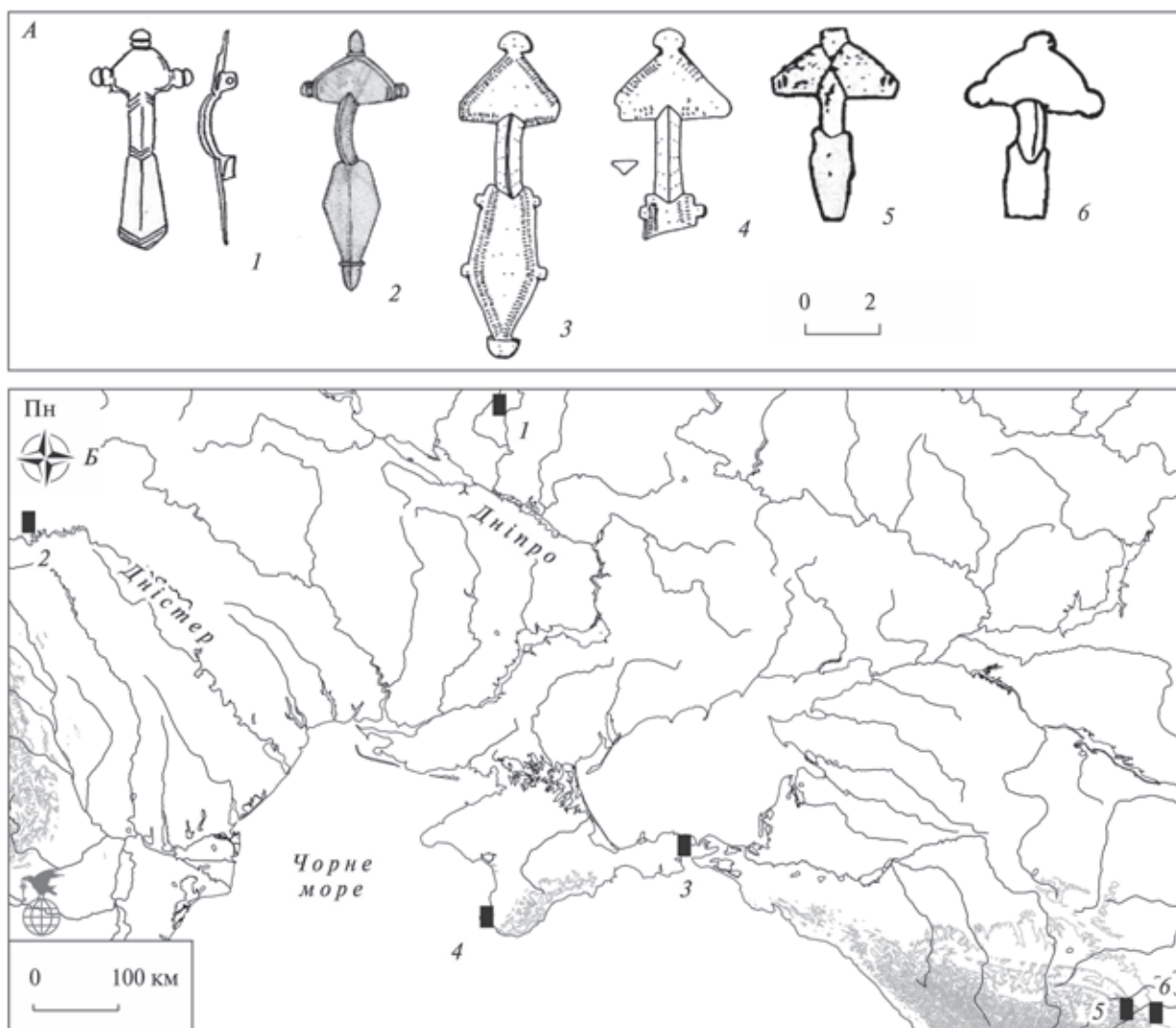

Рис. 10. А. Знахідки перехідних фібул від двопластинчатих до пальчастих: 1 — Теремці; 2 — Керч; 3—4 — Херсонес; 5 — Бачул-аул; 6 — Чегем. Б. Карта поширення: 1 — Ковалі; 2 — Теремці; 3 — Керч; 4 — Херсонес; 5 — Бачул-аул; 6 — Чегем

Усього їх було п'ять. Збереглися лише дві — одна зверху (велика, циліндрична) та одна зверху з лівого боку (маленька, циліндрична). Сліди орнаменту, виявлені на місцях з'єднання дужки, імітують накладні пальметки. Зі зворотного боку залишки двох петель для кріплення залізної голки. Розміри уламка — $4,8 \times 4,8$ см, розміри щитка — $3,0 \times 4,1$ см, довжина збереженої частини дужки — 0,9 см (рис. 2, 10).

У Середньому Подніпров'ї та Дніпровсько-Лівобережжі подібні вироби виявлені на поселенні Новоселиця (Приходнюк, Петраускас 1999, с. 178—180, рис. 4, 22) та в складі скарбу Суджа-Замостьє (2 екз.) (Кашкин, Родинкова 2010, рис. 5; рис. 11)⁵.

⁵ Слід відмітити, що у виданнях КСАН подібні фібули нерідко трапляються з різних куточків України: Полтавська, Кіровоградська, Харківська, Сумська, Тернопільська, Черкаська, Запорізька, Вінницька об-

Через незначну кількість знахідок таких виробів історіографія їх дослідження вкрай обмежена⁶. Зокрема, О.М. Приходнюк першу подібну фібулу з Новоселиці (рис. 11, А, 3) датував VII ст. і відносив до групи двопластинчатих фібул типу Суук-Су та, судячи за реконструйованою загальною довжиною знахідки, підваріанта 3 за А.К. Амброзом (довжина від 9 до 18 см) (Амброз 1988, с. 7). Однак відзначав, що цей екземпляр має голівку з рівновертикальними краями (Приходнюк, Петраускас 1999, с. 178—180, рис. 4, 22).

ласті та Крим (Бажан 2011, с. 92, 93; 2011а, с. 90, 91; 2012, с. 112—115; 2013, с. 39, 48, 49).

⁶ Через вкрай обмежені дані досить складно визначити прототиби цих фібул та й це виходить за межі даної роботи. Однак як своєрідну аналогію слід вказати знахідку фібули з могильника Дуратон, поховання 66 (Гавритухин 2010б, с. 519—520, рис. 4, 1).

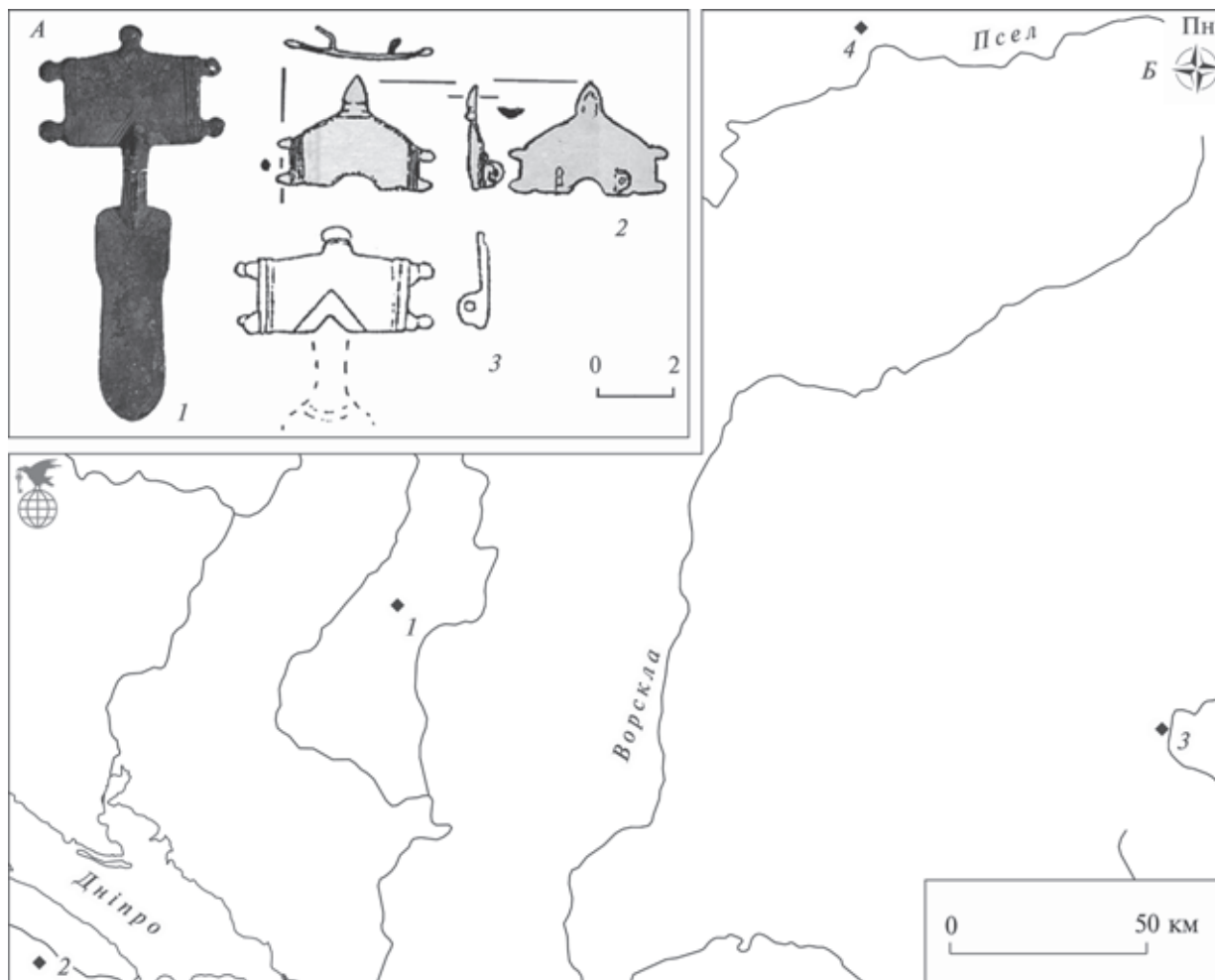

Рис. 11. А. Знахідки фібул серії «Новоселиця»: 1 — Суджа-Замостьє; 2 — Гайдари; 3 — Новоселиця. Б. Карта поширення: 1 — Ковалі; 2 — Новоселиця; 3 — Гайдари; 4 — Суджа-Замостьє

І.О. Гавритухін виділяє такі знахідки (з Новоселиці та з приватної колекції, що походить із району с. Гайдари Харківської обл.) в серію «Новоселиця». Ці вироби імітували двопластинчасті екземпляри, і дослідник датує їх у межах другої половини V ст. (Гавритухин 2007, с. 30).

В.Є. Родінкова прототипами знахідок зі скарбу Суджа-Замостьє (рис. 11, А, 1) вважає вироби з Північно-Східного Причорномор'я, можливо, району Дюрсо (Кашкин, Родинкова 2010, с. 86), де двопластинчасті фібули з близькими за формою щитками побутують до VI ст. (Дмитриев 1982; 2003, табл. 80, 8—10; Амброз 1982). У складі скарбу, що належить до першої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Родинкова, Кашкин 2010, с. 86), виявлено також низку речей, що побутують до періоду формування самого убору скарбів. Це — прямокутні накладки, прикрашені рельєфними пірамідками, що датуються VI ст. (Амброз 1970) чи навіть другою половиною / кінцем V ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 143; Ахмедов, Ка-

занский 2004, с. 176, 177) та пластинчастий головний вінчик або шийна гривня, що належить до кола прикрас виїмчастих східноєвропейських варварських емалей (Левада 2010, с. 562—568; Marten 2011).

Роль фібул у костюмі надзвичайно важлива (Кропотов 2009, с. 5—17; 2010, с. 15—30). Однак для слов'янських старожитностей усі реконструкції вбрання (Гавритухин, Щеглова 1996а, рис. 57; Винокур 1997, рис. 51; Аксенов, Бабенко 1998, рис. 5; Щеглова 1999) залишаються на рівні гіпотетичних (Доде 2005)⁷. Тим не менш, нові знахідки збагачують наші уявлення про типологічне розмаїття, еволюцію та ареали знахідок і допомагають виявити напрями торговельних та економічних зв'язків, шляхів міграцій, виділити окремі культурно-історичні області. Крім того, вони важливі як вироби

⁷ Окрім Данчень, поховання 280 (Рафалович 1986, табл. XIV, XV; Щеглова 1999, рис. 6).

стародавнього мистецтва (Скиба 2010; 2012), відображають етапи духовного розвитку населення та особливості його вірувань (Рыбаков 1953; 1987; Чаусидис 1999; 2003; 2010; Chausidis 2012). Хронологія більшості виробів, розгляну-

тих у роботі, вкладається в період VI — початку VIII ст. — від початку формування убору першої хронологічної групи скарбів до випадіння скарбів другої групи. Лише знахідки з Ковалів побутують у V — на початку VI ст.

- Авенариус М.П. Поставмукские курганы // ЗРАО. — СПб., 1896. — Т. VIII. — 1—2. — С. 178—185.
- Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — I. — С. 3—86, 175—241.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов. — Симферополь; Керчь, 2008. — Т. 1.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. — Симферополь; Керчь, 2014. — Т. 2.
- Аксенов В.С. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. — СПб., 2010. — С. 73—78.
- Аксенов В.С., Бабенко Л.И. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач // РА. — 1998. — № 3. — С. 111—122.
- Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966 (САИ. — Д1—30).
- Амброз А.К. Южные художественные связи населения Верхнего Поднепровья в VI в. // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 70—74 (МИА. — 176).
- Амброз А.К. О двухпластинчатых фибулах с накладками — аналогии к статье А.В. Дмитриева // Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков. — М., 1982. — С. 107—121.
- Амброз А.К. Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 5—12.
- Амброз А.К. К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул // РА. — 1993. — № 2. — С. 179—184.
- Ахметов И.Р. Некоторые индикаторы культурных взаимодействий в древностях рязано-окских финнов второй половины V — начала VI в. // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов. — М., 2014. — С. 138—177 (РСМ. — 15).
- Ахмедов И.Р., Казанский М.М. После Аттилы. Киевский клад и его культурно-исторический контекст // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 168—202.
- Бажан И.А. Двупластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2011 гг. Часть 1. — М., 2011. — 3 (КСАН).
- Бажан И.А. Двупластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2011 гг. Часть 2. — М., 2011а. — 6 (КСАН).
- Бажан И.А. Двупластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2012 гг. Часть 3. — М., 2012. — 7 (КСАН).
- Бажан И.А. Двупластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2013 гг. Часть 4. — М., 2013. — 8 (КСАН).
- Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Теремці на Дністрі // Вісник Інституту археології. — Львів, 2008. — 3. — С. 38—67.
- Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008а.
- Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 33—36.
- Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.
- Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. — К., 1993.
- Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.). — Кам'янець-Подільський, 1997.
- Володарець-Урбанович Я.В. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнарод. конф. на пошану І.С. Винокура. — Тернопіль, 2010. — С. 71—72.
- Володарець-Урбанович Я.В., Скиба А.В. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 34—46.
- Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В. Антропоморфна фібула з Малого В'язівка в Нижньому Посуллі // Полтавський краєзнавчий музей: 36. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — VII. — С. 203—206.
- Володарець-Урбанович Я.В., Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Знахідки з Нижнього Поорілля // АДУ 2011. — К.; Луцьк, 2012. — С. 365—366.

- Гавритухин И.О. Пальчатые фибулы пражских памятников Поднестровья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 127—142.
- Гавритухин И.О. Фибулы // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 36—40 (PCM. — 3).
- Гавритухин И.О. Боспор и Поднепровье в VI—VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ) // Международный конф. Византия и Крым. — Симферополь, 1997. — С. 27—32.
- Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с датирующими вещами // Archeologia o początkach Słowian. — Kraków, 2005. — S. 401—461.
- Гавритухин И.О. Ингумации, связанные с культурой оседлого населения, и отдельные находки постгунского времени // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 30—33 (PCM. — 9).
- Гавритухин И.О. Византийские подвязные фибулы с S-видной петлей для оси пружины. Находки к северу и востоку от Дуная // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н.э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 35—89 (PCM. — 13).
- Гавритухин И.О. Поздне- и постчерняховские традиции в «Большом Киевском треугольнике» // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. — К., 2010а. — С. 28—32.
- Гавритухин И.О. Необычная находка из Крыма (к изучению поздних форм двупластинчатых фибул) // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź-Warszawa, 2010б. — Т. II. — S. 517—534.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад (предварительная публикация) // РА. — 1995. — № 4. — С. 136—149.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 140—148 (PCM. — 3).
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А. Группы днепровских раннесредневековых кладов // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 53—57 (PCM. — 3).
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А. Комплексность клада и реконструкция гарнитур // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 47—53 (PCM. — 3).
- Головко І.В. Знахідки VI—VII ст. в середній течії р. Удаю // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — К.; Полтава, 2012. — С. 102—110.
- Гороховський Є.Л. Дві архаїчні пальчасті фібули з Середньої Наддніпрянщини // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 68—72.
- Горюнова В.М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.
- Горюнова В.М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.
- Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167—219.
- Данилевич В.Е. Раскопка курганов около с. Будь и х. Березовки Ахтырского уезда Харьковской губернии // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. I. — С. 411—433.
- Доде З.В. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2005. — Т. 2. — С. 305—330.
- Дмитриев А.В. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо // Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков. — М., 1982. — С. 69—107.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 2003. — С. 200—205. — («Археология»).
- Засецкая И.П. Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннесредневекового периода // МАИЭТ. — 1998. — VI. — С. 394—478.
- Казанский М.М. Германцы в Юго-Западном Крыму в позднеримское время и в эпоху Великого переселения народов // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 26—41.
- Казанский М.М. Славяне и дунайские германцы в VI веке: свидетельства письменных источников и некоторые археологические данные // Штрихи к портретам минувших эпох. Археология, история, этнография. — Зимовники, 2014. — Кн. (MMXIV) I. — С. 175—200.
- Калитинский А.П. К вопросу о некоторых формах двупластинчатых фибул из России // Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый семинарием им. Н.П. Кондакова. — Прага, 1928. — Т. II. — С. 277—311.
- Кашкин А.В., Родинкова В.Е. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — 5. — С. 80—92.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435, 586—705.
- Кракало І.В. Антські старожитності із Градизька // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 85—86.

- Кренке Н.А. Финал дьяковской культуры в Подмоскowie // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 342—362.
- Кропотов В.В. Фібули в костюмі давнього населення Європи // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 5—17.
- Кропотов В.В. Фібулы сарматской эпохи. — К., 2010.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013. — К.; Полтава, 2013. — С. 82—105.
- Куриленко В.М., Приймак В.В. Східне Полісся (лінгвістичний та історико-археологічний аспект). — Полтава; Глухів, 2006.
- Курта Флорин. Женщина из Дэнченъ или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dănceni, or bow fi bulae of Werner's class II C) // Tyragetia. Archeologie Istorie Antică. — V (XXI). — nr. 1. — Chisinau, 2011. — S. 153—192.
- Левада М.Е. Сухоносівка // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź; Warszawa, 2010. — Т. II. — С. 557—594.
- Мастыкова А.В. Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э. — М., 2009.
- Минасян Р.С. Данные о способах изготовления крымских пальчатых фибул // МАИЭТ. — 1998. — VI. — С. 479—489.
- Обломский А.М. Поселение Журавка Олышанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Минск, 1998. — № 13. — С. 59—87.
- Обломский А.М. Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 3—12.
- Обломский А.М. Материалы поселения Журавка Олышанская // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 144—260 (PCM. — 13).
- Овчинников Е.В., Погорілець О.Г., Панікарський А.В. Дослідження на пам'ятках в околиці Меджибожа // АДУ — 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 251—252.
- Обломский А.М., Родинкова В.Е. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н.э. Хронология событий // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 381—404.
- Погорілець О.Г., Панікарський А.В. Знахідки доби раннього середньовіччя з околиць Меджибожа // Науковий вісник «Меджибіж». — Меджибіж; Хмельницький, 2012. — Ч. 1. — С. 285—291.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М. Фібулы Пастырского городища // Археология восточноевропейской лесостепи: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — 14. — С. 48—73.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Приходнюк О.М., Петраускас О.В. Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1991—1993 рр. // ПА3—1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень). — Полтава, 1999. — С. 170—187.
- Рафалович И.А. Данчены. Могили черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.
- Рафалович И.А., Лапушнян В.Л. Работы Реутской археологической экспедиции // АИМ 1972. — Кишинев, 1974. — С. 110—147.
- Родинкова В.Е. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 155—162 (PCM. — 3).
- Родинкова В.Е. Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 233—243.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. — 2006. — № 3. — С. 41—51.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. — 2006а. — № 4. — С. 50—63.
- Родинкова В.Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
- Родинкова В.Е. Пальчатые фибулы из Южного Побужья // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010а. — С. 261—276 (PCM. — 13).
- Родинкова В.Е. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. — М., 2011. — С. 239—265.
- Родинкова В.Е. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе // РА. — 2012. — № 4. — С. 151—158.

- Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А. Пластинчатые головные украшения римского и раннесредневекового времени в Восточной Европе: типологический и технологический анализ // Тр. III (XIX) Всероссийского археологического съезда. — СПб.; М.; Великий Новгород, 2011. — Т. II. — С. 91—92.
- Розенфельд И.Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI—IX вв. — М., 1982.
- Рыбаков Б.А. Древние Русы // СА. — XVII. — 1953. — С. 23—104.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Рябцева Светлана. Пальчатые фибулы Молдавии в контексте древностей сопредельных территорий // Revista Arheologică. Serie Nouă. — Şişinău, 2005. — I. — Nr. 2. — S. 360—370.
- Седзін А.А. Пальчатые фибулы з Нікадзімава // Археологія і старожитна історія Магілёўшчыны і сумежных тэрыторый. — Магілёў, 1994. — С. 128—132.
- Сибилев Н.В. Древности Изюмщины. — Изюм, 1926. — I.
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Знахідка золотоординського дзеркала під Лубнами // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2. — С. 155.
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Знахідки з могильника поблизу с. Засулля на Полтавщині // АДУ 2011. — К.; Луцьк, 2012. — С. 400—402.
- Скиба А.В. Геральдичний стиль та зооморфні мотиви в металообробному мистецтві ранньосередньовічних слов'ян // Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. Прес-музей, № 26—27. — К.; Фастів, 2010. — С. 151—172.
- Скиба А.В. Фибулы із дніпровських скарбів // Археологія. — 2011. — № 4. — С. 20—31.
- Скиба А.В. Зооморфные и зоо-антропоморфные фибулы в днепровских кладах // Stratum plus. — 2011a. — № 5. — С. 133—142.
- Скиба А. Зооморфні мотиви слов'янської металопластики VII століття // Студії мистецтвознавчі. — 2012. — № 4. — С. 58—77.
- Супруненко О. Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула напроти Лубен // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — VII. — С. 131—184.
- Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Масівська С.В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного. — К.; Полтава, 2005.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Знахідка кола виїмчастих емалей з Поорілля // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 326—327.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Лямкін В.В., Сидоренко О.В. Розвідка в пониженнях Кобелячка і Псла // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2. — С. 89—93.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Сидоренко О.В. Звіт про археологічні обстеження у пониженні Псла та в гирлі р. Сухий Кобелячок на території Кременчуцького району Полтавської області у вересні 2007 р. (розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури») // НА ЦОДПА. — 2007/496.
- Супруненко О.Б., Тітков О.В. Кілька нових знахідок з округи Більського городища // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. — Полтава, 2012. — С. 109—113.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології пониження Сухого Кобелячка на Полтавщині. — К.; Полтава, 2009 (Серія: Старожитності околиць Комсомольська. Частина VII).
- Чаусидис Н. Как изучать славянские двупластинчатые фибулы в дальнейшем? // Труды VI Междунар. Конгресса славянской археологии (История и культура древних и средневековых славян). — М., 1999. — Т. 5. — С. 154—169.
- Чаусидис Н. Раносредневековната бронзена рака од Романија и нејзините релации со словенските пагански традиции // Studia mythologica Slavica. — 2003. — S. 37—107.
- Чаусидис Н. Древние элементы в иконографии раннесредневековых украшений Восточной и Центральной Европы и Балкан // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. — Тула, 2010. — Часть 2. — С. 203—222.
- Шаблавина Е.А. Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепропровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 244—253.
- Шеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепропровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Шеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // Stratum Plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
- Шеглова О.А. Новые находки «древностей антов» на Брянщине // Деснянские древности: материалы межгосударственной науч. конф., посвященной памяти Ф.М. Заверняева. — Брянск, 2004. — С. 104—114.
- Шербань А.Л. Знахідки старожитностей I тис. н. е. на поселенні поблизу Диканьки // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 82—83.

- Щукин М.Б., Шаров О.В. К проблеме финала черняховской культуры // *Stratum Plus*. — 2000. — № 4. — С. 369—383.
- Bohn-Blancke G. Gesellschaft und Kunst den Germanen. — Dresden, 1973.
- Chausidis Nikos Mythical Representations of 'Mother Earth' in Pictorial Media // *Archaeology of Mother Earth Sites and Sanctuaries through the Ages: Rethinking symbols and images, art and artefacts from history and prehistory*. — Bar, 2012. — S. 5—19.
- Martens Jes Diadems? In Search for the Date, Use and Origin of the Riveted Neck-rings from Scandinavia // *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. — Simferopol, 2011. — P. 187—197 (Cultural-historical reports 10).
- Paczewski Michal Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI—VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego // *Archaeoslavica*. — 1991. — 1. — S. 115—126.

Надійшла 06.04.2015

Я.В. Володарец-Урбанович

ФИБУЛЫ V — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ VIII вв. С ПОЛТАВЩИНЫ (находки начала 2000-х годов)

Фибулы эпохи раннего средневековья юга Восточной Европы всегда были в центре внимания исследователей. Тем и обусловлен особый интерес к новым находкам. В частности, на территории Полтавской обл. выявлены фибулы у сел Малый Вязовок, Павловка, Шедиево (2 экз.), Засулье-Мгар (3 экз.), Батьки и Ковали (2 экз.) (рис. 1; 2). Именно их анализу и посвящена данная статья.

Находка сложной антропоморфной фибулы из Малого Вязовка принадлежит к Приходнюк/тип VI—Д или Родинкова/тип II. 2. Аналогии происходят из Пастырского городища, а также ряда пунктов из Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья.

Находка простой антропоморфной фибулы из Павловки принадлежит к Родинкова/тип I.2.A. Полных аналогий данному изделию найти не удалось. Наиболее близкие по форме фибулы выявлены на пеньковских памятниках Среднего Поднепровья и Надпорожья, вкладах первой группы по О.А. Щегловой и из могильников типа нижнего слоя Суук-Су в Крыму.

Одна из находок из Шедиево принадлежит к фибулам с каймой из птичьих голов, подтипа семиголовых, серии Б и варианта Майорки по В.Е. Родинковой. Аналогичные изделия происходят из балки Майорка, Козеевско-Новоодесскогоклада и Кузьминского могильника. Определить принадлежность второй пальчатой фибулы невозможно из-за ее фрагментарности.

Одна из трех фибул из Засулья-Мгара принадлежит к простым антропозооморфным Родинкова/тип I.2. Аналогии происходят из балки Яцевой, Градижска и Великой Кручи. Вторая находка принадлежит к широкопластинчатому Гавриутхин/тип 26. Аналогии выявлены на пеньковских и колочинских памятниках икладах первой хронологической группы по О.А. Щегловой. Третья фибула принадлежит к группе керченских пальчатых фибул — тип Керчь, подгруппа А, вид IV. Аналогии происходят из Боспорского могильника в Крыму, Игрени, Березовки и Кидановки в Среднем Поднепровье, на городище Спас-Перекша в Верхнем Поднепровье.

Малая пальчатая фибула из Батьки принадлежит к Гавриутхин/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, подтип неорнаментированных, серия А. Определить вариант (Селиште или Черкеский Бишкин) невозможно из-за фрагментарности изделия, так как определяющим элементом является форма ножи.

Одна из фибул из Ковалей относится к переходному типу от двухпластинчатых к пальчатым. Аналогии известны на поселении Теремцы, жилище 14, на могильнике Веймар, погребение 1 (Германия), в Крыму (Керчь и Херсонес) и в Центральном Предкавказье и Северо-Восточном Кавказе (Чегем та Бачил-аул).

Вторая находка принадлежит к двухпластинчатым фибулам. Аналогичные изделия выявлены на поселении пеньковской культуры Новоселица и в составеклада первой хронологической группы Суджа-Замостья.

Роль фибул в костюме важна. Но для славянских древностей все реконструкции убора остаются на уровне гипотетических. Тем не менее, новые находки расширяют наши представления о типологическом разнообразии, эволюции и ареалах находок и помогают выявить направления торговых и экономических связей, путей миграций, выделить отдельные культурно-исторические области. Кроме того, они важны как изделия древнего искусства, отображающие этапы духовного развития населения и особенности его верований. Хронология большинства изделий, рассмотренных в работе, укладывается в период VI — начала VIII вв. — от начала формирования убора первой хронологической группы кладов до выпадения кладов второй группы. Только находки из Ковалей бытуют в V — начале VI в.

Ya.V. Volodarets-Urbanovych

FIBULAE OF THE PERIOD FROM THE 5th TO THE FIRST HALF OF THE 8th CENTURIES FROM POLTAVA REGION (findings of the early 2000s)

Fibulae of the Early Mediaeval period from the south of Eastern Europe were always in the centre of the scholars' attention. This fact caused a special interest in the new finds. For instance, fibulae were found on the territory of Poltava Oblast near the villages of Maliy Viazovok, Pavlivka, Shediyeve (2 items), Zasullia-Mhar (3 items), Batky, and Kovali (2 items). These are analyzed in this article.

A finding of a complicated anthropomorphous fibula at Maliy Viazovok belongs to Prykhodniuk/type VI—Д or Rodnikova/ type II.2. Its analogies come from Pastyrsk hill-fort, as well as from a series of sites in the Dnipro River middle and left bank regions.

A finding of a simple anthropomorphous fibula from Pavlivka belongs to Rodnikova/type I.2.A. This item's direct analogies are not found. The closest fibulae by their form were found at Penkivka culture sites of the Dnipro River middle region and Nadporizhia, in the hoards of the first group, according to O.A. Shcheglova, and at the burial grounds of the type of the lower layer at Suuk-Su in the Crimea.

One of the finds from Shediyeve belongs to the fibulae with a border of birds' heads, subtype of seven-headed, series Б and a variant Mayorka, according to V.Ye. Rodnikova. Analogous items come from Mayorka gully, Koziyivka-Nova Odesa hoard, and from Kuzmynskyi burial ground. It is impossible to determine the type of the other radiate-headed fibula because it's too fragmentary.

One of three fibulae from Zasullia-Mhar belongs to simple anthropo- and zoomorphous products, Rodnikova/type I.2. Its analogies come from Yatseva gully, Hradyzk and Velyka Krucha. The second find belongs to wide-plated, Havrytukhin/ type 26. Its analogies were found at Penkivka and Kolochyn cultures sites and in hoards of the first chronological group, by O.A. Shcheglova. The third fibula belongs to the group of Kerch radiate-headed fibulae: type Kerch, subgroup A, type IV. Its analogies come from the Bosporan burial ground in the Crimea, Ihren, Berezivka, and Kydanivka in the Dnipro River middle region, and from Spas-Pereksha hill-fort in the Dnipro River upper region.

A small radiate-headed fibula from Batky belongs to Havrytukhin/type Pergamum — Bucharest — Tay Lake, subtype not ornamented, series A. It is impossible to determine its variant, Selište or Cherkessian Bishkin, because the item is fragmentary, while the determinative element is a form of a leg.

One of fibulae from Kovali belongs to the transitional type from two-plated to radiate-headed fibulae. Its analogies are known at Teremtsi settlement, dwelling 14, at Weimar burial ground, burial 1 (Germany), in the Crimea (Kerch and Chersonesos), and in the North and North-Eastern Caucasus (Chegem and Bachil-aul).

The second find belongs to two-plated fibulae. Analogous items were found at Novoselytsia settlement of Penkivka culture in the hoard of the first chronological group Sudzha-Zamostia.

Fibulae play an important role in the costume. However, all the reconstructions of the clothes for Slavonic antiquities remain at the hypothetical level because of lack of information concerning their localization in the burials. Nevertheless, the new finds widen our idea on typological diversity, evolution, and the circuit of the findings and help to determine the ways of trading and economic relations, ways of migrations, and separate cultural and historical regions. Moreover, they are important as pieces of ancient art representing the stages of spiritual development of the population and the peculiarities of the religious beliefs. Chronology of most of the items discussed keep within the period from the 6th to the beginning of the 8th centuries: since the clothes of the first chronological group of the hoards started to develop, until the hoards of the second group appeared. Only the finds from Kovali were used in the 5th and in the beginning of the 6th centuries.

КОЧІВНИЦЬКІ ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ КІНЦЯ VI—VII ст. БІЛЯ с. ВАСИЛІВКА НА ХЕРСОНЩИНІ

У публікації вводяться до наукового обігу матеріали з розкопок ранньотюркських поховань кінця VI—VII ст. біля с. Василівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл., що належать до IV хронологічної групи за класифікацією А.К. Амброза.

К л ю ч о в і с л о в а: кочівники, раннє середньовіччя, поховальний комплекс, тюрки, авари.

Донині кочове населення Східної Європи третьої чверті I тис. н. е. недостатньо досліджено, місця стоянок ще не виявлені. Поховання поодинокі, не формують могильники, розкидані по всьому степу. Як правило, поховання впушені під насип давніших курганів. Цільовий пошук таких могил майже неможливий, здебільшого ці поховання виявлено випадково.

Однак, А.К. Амброзом розроблено хронологічну систему по розподілу кочівницьких комплексів V—VIII ст. степової смуги Східної Європи і виділив шість груп (Амброз 1981, с. 10—23). До степових пам'яток матеріальної культури кочівників 1—3 груп належать чоловічі та жіночі поховання епохи великого переселення народів IV—V ст., у рідкісних випадках — VI—VII ст. З інвентарю найбільш характерними для цих груп є головні убори, пояси, взуття, зброя, сідла та зброя, декоровані золотом, зерню, сканню, інкрустацією самоцвітами з багатою, складною та різноманітною орнаментациєю (там само, с. 12, 14). До четвертої хронологічної групи А.К. Амброз зарахував нечисленні поховання рядового населення з бідним інвентарем, у якому переважають різнотипні пряжки та деталі ремінної гарнітури в так зв. геральдичному стилі, тобто деякі накладки виконані у формі гербового щитка, що датуються кінцем VI—VII ст. (там само, с. 13, 16). До п'ятої і шостої груп поховань ранньосередньовічних кочівників, за А.К. Амброзом, належать могили та поминальні комплекси вищої тюркської знаті перещепинського кола VII — першої половини VIII ст. з багатим і різноманітним інвентарем, представленим значною кількістю ювелірних виробів, зброї і кінського спорядження (там само, с. 13, 15—20).

На особливу увагу заслуговують два геральдичні набори, що прикрашали пояси з підвісними ремінцями (зберігаються в колекції

Музею історичних коштовностей України). До якої з шістьох хронологічних груп ранньосередньовічних тюркських старожитностей східноєвропейських степів, виділених А.К. Амброзом, можна віднести ці предмети? На це питання ми і спробуємо відповісти, розглянувши матеріали археологічних пам'яток.

У 1984 р. Херсонська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом А.І. Кубишева провадила розкопки курганного могильника, розташованого на 3,0 км східніше від с. Василівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. у зоні будівництва Каховської зрошувальної системи (Кубишев 1984, с. 53—55). На час досліджень на цьому некрополі нараховували шість курганів. Найбільший інтерес викликав дуже пошкоджений з розораним насипом курган 2 (рис. 1). Діаметр насипу — 20 м, висота від рівня поховального ґрунту — 1,2 м. У кургані досліджено сім поховань: одне — ямне (поховання 6), друге — культури багатовапкової кераміки (поховання 4), третє — скіфське (поховання 5), четверте — невизначене (поховання 7), три синхронні, ранньосередньовічні поховання (поховання 1—3).

Привертає увагу впускне поховання 1 (рис. 2). Вхідна яма розмішувалася на відстані 3,0 м на північ від центру. Поховальна споруда мала форму витягнутої, прямокутної у плані могильної ями з підбоям із заокругленими кутами. Яма звужується до південно-західного торця, її бокові стінки — вертикальні, плавно заокруглюються до дна. Довжина на рівні поховального ґрунту — 2,1 м, ширина біля голови — 0,65 м, коло ніг — 0,47 м, глибина від рівня поховального ґрунту — 1,8 м. Яма орієнтована за віссю північний схід — південний захід з незначним відхиленням.

На дні поховальної ями було виявлено кістяк небіжчика, який належав чоловікові. Померлий лежав на спині у випростаному стані, головою на північний схід. Права рука витяг-

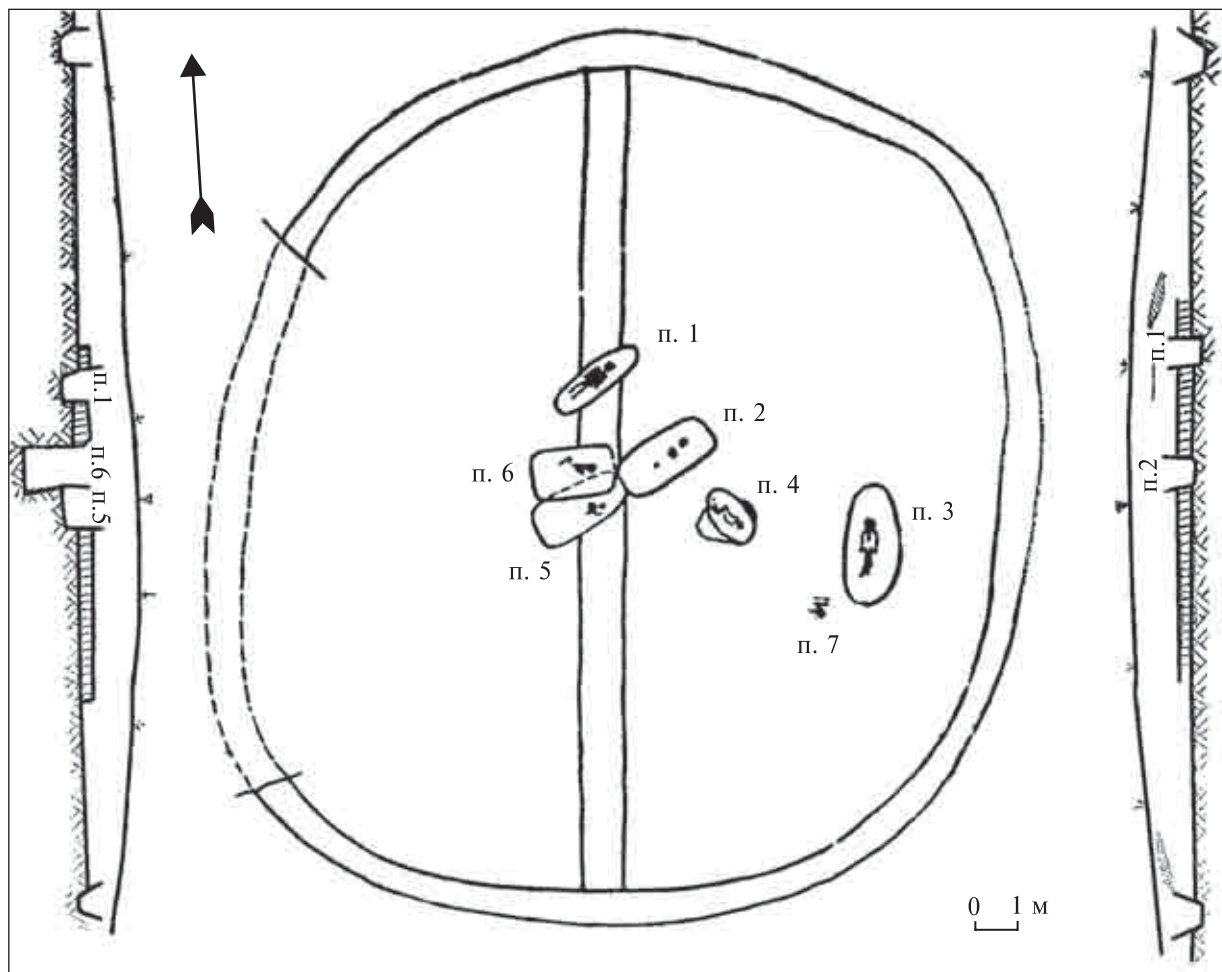

Рис. 1. Загальний план та розріз кургану 2

нута, кисть на голівці правої стегнової кістки, ліва — ледве зігнута в лікті, кисть між тазових кісток. Під кісткою зафіксовано залишки решітчастого гробовища у вигляді покладених паралельно дерев'яних плашок (дошок) завширшки 6—8 см із проміжком 16—18 см. Поховання не пограбоване. За головою небіжчика у правому куті ями розміщувалися залишки жертвовної їжі — кістки та череп вівці. Під кистю лівої руки лежав великий бойовий ніж (1), під правою стегною кісткою, ледь нижче таза, лежало кресало та кремін'я (2, 2а), біля них — залишки шкіряного мішечка-кисета. Уздовж середньої частини стегнової кістки лівої ноги, впритул вістрям до стопи лежав невеликий ніж (3). На кістках гомілок обох ніг, трохи вище підйому стоп, симетрично, знайдено дві маленькі пряжки від ремінців чобіт (4). До комплексу прикрас ремінців взуття входили також два наконечники (5), дві підпрямокутні скріпи (6) та дві фігурні обойми (7). На тазових кістках, під кісткою пояса та в заповненні ями зафіксовано вісім деталей коштовної

геральдичної поясної гарнітури з підвісними ремінцями (рис. 2, II), що складається з великого наконечника (8), двочасного наконечника (9), двох двочасних дворогих накладок (10), прорізної геральдичної накладки (11), двох маленьких наконечників (12) та поясної пряжки (13). Біля них знайдено портупейну пряжку (14).

Супровідний інвентар з поховання:

1. Бойовий ніж, залізний, черешковий, двогострий. Вістря відламане, не збереглося. Лезо пласке без ребра, звужується до вістря, має форму гострого листка з черешком. Дерев'яне руків'я не збереглося. На площинах леза збереглися сліди дерев'яних піхов. Поверхня ножа короювана, є великі тріщини та випадки металу. Його загальна довжина становить близько 18 см, довжина черешка — 5,0 см. Ширина леза в основі — 3,5 см. За класифікацією А.К. Амброза, подібні ножі характерні для деяких ранньосередньовічних кочівницьких комплексів IV хронологічної групи (Амброз 1971, с. 106—134). Одна з аналогій — бо-

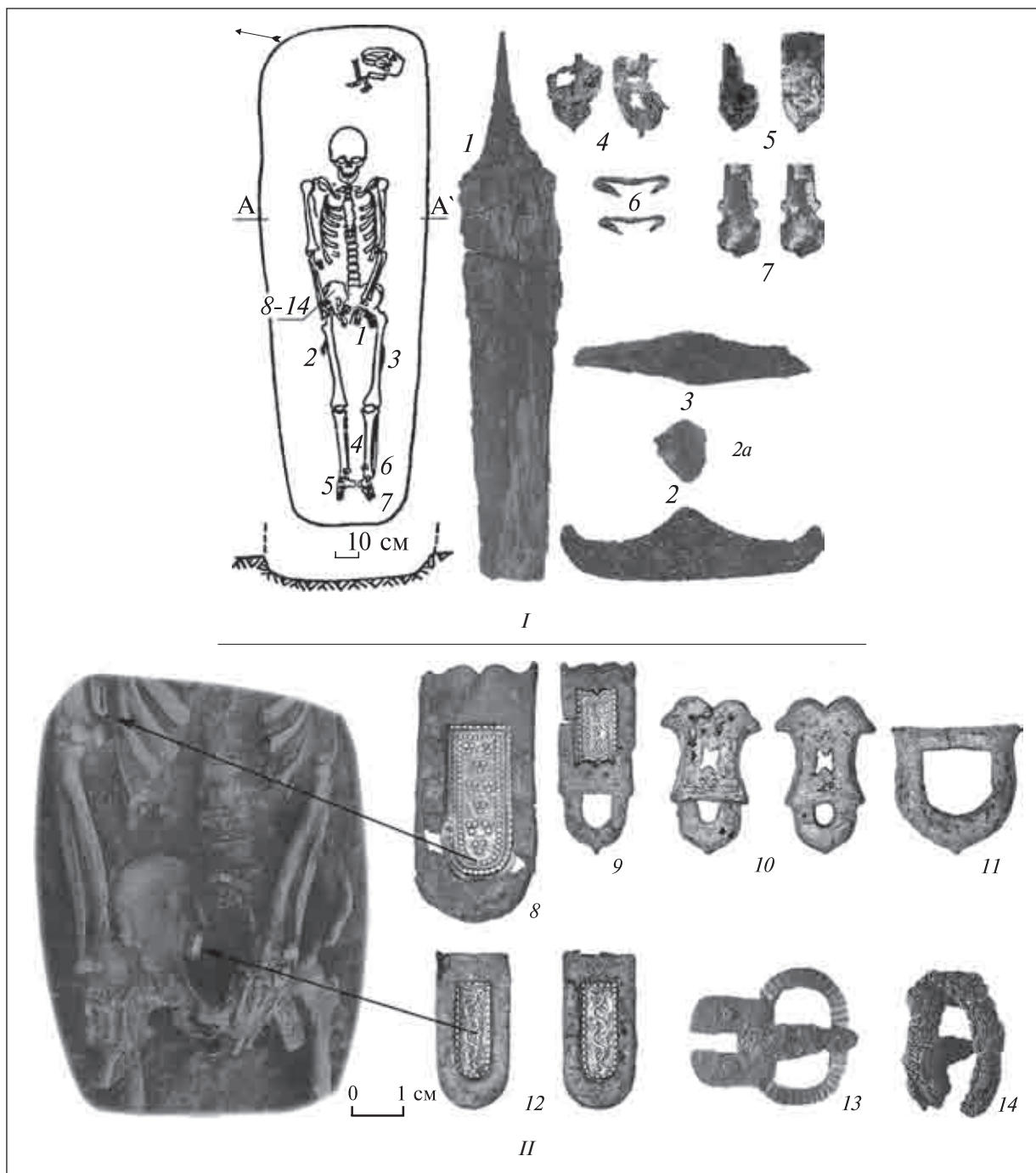

Рис. 2. План, розріз і знахідки з поховання 1: 1 — бойовий ніж; 2 — кресало; 2а — кремін; 3 — малий ніж; 4 — пряжки; 5 — наконечники; 6 — скріпи; 7 — обойми; 8 — великий наконечник; 9 — двочастинний наконечник; 10 — двочастинні накладки; 11 — геральдична бляшка; 12 — маленькі наконечники; 13 — пряжка поясна; 14 — пряжка портупейна

йовий ніж з інвентарю ранньосередньовічного кочівницького поховання 2 кургану 3 біля с. Сивашівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. (Кубишев 1980, с. 199).

2, 2а. Кресало пластинчасте, залізне. Має калачоподібну форму з трикутним язичком і двома отворами для пальців. Збереглося не повністю, кінці відламані. Довжина на час знайдення — 8,5 см, ширина — 2,3 см. Відщеп кременя

сіро-жовтого кольору, у плані має сегментоподібну форму. По опуклому краю йдуть грубі сколи. Розміри кременя 1,7 × 1,7 × 0,4 см. Добре зберігся. Подібні кресала та кремені досить численні, почасти трапляються у ранньосередньовічних могилах кочівників IV хронологічної групи за А.К. Амброзом. Цілковито тотожні вироби походять із поховань біля смт Роздольне (Сари-Булат) Роздольненського р-ну Кри-

му (Щепинский 1966, с. 53, рис. 134), с. Сивашівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. (Кубишев 1980, с. 199—200) та с. Чорноморське Голопристанського р-ну Херсонської обл. (Симоненко 1981, с. 15, табл. XVI, 4, 7). Також потрібно зазначити, що кресала цього типу були поширені й у похованнях пізніх кочівників IX—XIII ст. та раннього періоду Золотої Орди в XIV ст. від Забайкалля до Дунаю. За класифікацією О.В. Євглевського та Т.П. Потьомкіної, вони належать до I відділу 1 варіанта (Євглевский, Потемкина 2000, с. 183—184, рис. 1, 1—8).

3. Малий ніж, залізний, черешковий, двогострий. Дуже сточений. Черешок та значна частина вістря відламані, не збереглися. Залишок леза ромбоподібної форми, розмірами $7,0 \times 1,6 \times 0,7$ см. Слід зауважити, що незначна частина, яка збереглася від леза, не дозволяє твердо визначити не тільки його належність до певного типу, але й хронологію.

4. Маленькі срібні однотипні прямокутно-рамчасті пряжки (2 шт.). Одночасно штамповані з геральдичним щитком і рухомим довгим язичком. Відповідно до археологічної класифікації В.Б. Ковалевської, вони належать до типу 4 підтипу 2, з рамками варіанта 2, язичком варіанта 1, щитком варіанта 7а (Ковалевская 1979, с. 45, табл. 6, рис. 26, 9). Пряжки неорнаментовані. Дуже пошкоджені, по краях — випаді металу та розриви. Розміри виробів: $2,5 \times 1,8$ см; $2,4 \times 1,5$ см. Ареал розповсюдження аналогічних пряжок достатньо широкий: Крим (Бакла, Скалисте, Лучисте, Наташино, Суук-Су, Богачівка), Північний Кавказ (Галіат, Чмі, Чир-Юрт, Мокра Балка, Кумбулта, Камунта), Грузія (Самтавро, Квемо Алев), Північне Причорномор'я (Сивашівка, Сиваське, Аккерман, Виноградне), Поволжя (Бережнівка, Уфа, Новіковка, Кушнаренково), Карпатська котловина (Керньє, Кунбабонь). Належать до пам'яток IV хронологічної групи, тобто до ранньокочівницьких знахідок кінця VI—VII ст.

5. Невеличкі срібні однотипні наконечники (2 шт.). Виготовлені у вигляді тонких підпрямокутних штампованих платівок з одним загостреним кінцем. Поверхня гладка, неорнаментована. На звороті — по три штифти для кріплення шкіряних ремінців: два розміщено ближче до рівного краю, один — біля загостреного кінця. Метал виробів повністю мінералізований і перетворився у рогове срібло. Поверхня вкрита патиною. У великій платівці з одного краю є невеличкий випад металу, у

другій — більша частина не збереглася. Розміри однієї накладки $3,0 \times 1,2$ см, другої — $2,8 \times 1,2$ см. Типові накладки в незначній кількості трапляються у ранньокочівницьких похованнях Криму (Скалисте, Чикаренко, Іккермань), Північного Кавказу (Дюрсо, Чир-Юрт, Чмі), Грузії (Гавазі), Поволжя (Маняк, Кушнаренково), Угорщини (Суботца, Керньє, Мор Акастомб). Значно більше подібних накладок, але з прорізним геометричним орнаментом знайдено в поховальних комплексах ранньокочівницьких могил від Приуралля до Дніпра та до Дунаю.

6. Маленькі бронзові однотипні парні скріпи (2 шт.). Кожна являє собою вузьку металеву смужку розмірами $2,0 \times 0,2$ см, кінці якої зігнуті назустріч один одному. Обидві мають дуже погану збереженість. Поверхня кородована, покрита окисами металу. Є невеликі випаді та сколи. Доволі близькі аналогії, що збереглися, походять з кримських ранньосередньовічних поховань IV хронологічної групи (за А.К. Амброзом) біля Наташино та Богачівки (Приходнюк 2001, с. 39—40, рис. 32, 9; 34, 13, 14). Можна припустити, що подібні скріпи не виявлені серед багатьох інших ранньокочівницьких пам'яток через поганий стан збереженості металу.

7. Бронзові однотипні парні обойми (2 шт.). Кожна у вигляді тонкої штампованої подовженої платівки розмірами $6,0 \times 1,2 \times 0,8$ см. Зігнуті майже навпіл, мають скобоподібну форму з фігурною, розширеною і загостреною зовнішньою частиною та прямокутною, звуженою зворотною частиною платівки обойми. Кінці скоби з'єднані заклепкою з великою шляпкою, що прикрашає центр геральдичного кінця зовнішньої частини обойми. Подібні вироби, ймовірно, були одним із різновидів наконечників ремінців взуття та входили до складу ремінних гарнітур з поховань ранньосередньовічних кочівників Північного Причорномор'я (Дімовка), Криму (Наташино, Богачівка, Ізобільне) (Приходнюк 2001, с. 174, рис. 11—15; с. 175, рис. 33, 1—4; с. 176, рис. 34, 2—4; с. 179, рис. 20—22).

8. Великий поясний біметалевий накладний наконечник у вигляді лоточка. Зроблений зі штампованої підпрямокутної срібної платівки розмірами $5,5 \times 2,5$ см із заокругленим нижнім краєм і хвилястим верхнім краєм. До двох прямих боків і заокругленого нижнього краю на звороті, по контуру, перпендикулярно припаяно тонку пластинчасту вузьку смужку, яка слугувала бортиком лоточка. Для закрі-

плення до кінця пояса до зворотної поверхні наконечника припаяно три короткі штифти: два — у верхній частині, нижче хвилястого краю, один — вище заокругленого краю. Виріб прикрашено видовженою підпрямокутною тонкою золотою платівкою із заокругленим нижнім краєм, що вставлена у виріз срібної основи платівки подібної форми. Її поле декоровано тисненням орнаментом у вигляді поясків і трикутників псевдозерні. Срібна основа наконечника розламана на кілька шматків, що спаяні. Є два випадки металу. Поверхня покрита патиною. Прямих аналогій цьому виробу немає, але на деякі окремі характерні деталі форми, конструкції, орнаменту та пропорції звернув увагу ще А.К. Амброз (Амброз 1973, с. 291—293). Детальнішу типологію накладок із хвилястим верхнім краєм, заокругленою або геральдичною нижньою частиною та різноманітною орнаментуванням надано у класифікаційних системах О.І. Айбабіна чи О.В. Богачева, які виділили декілька типів і варіантів (Айбабін 1990, с. 52—53; Богачев 1992, с. 82—86).

9. Двочастинний накладний біметалевий наконечник підвісного ремінця у вигляді лоточка розмірами 4,0 × 1,5 см. Виконаний з суцільновідливої срібної платівки у формі видовженої прямокутної верхньої частини з хвилястим верхнім краєм і щитоподібною прорізаною нижньою частиною. До двох прямих боків верхньої частини та нижнього краю геральдичної частини наконечника на звороті, по контуру, перпендикулярно припаяно тонку пластинчасту вузьку смужку, яка слугувала бортиком лоточка. Для закріплення до кінця додаткового ремінця, до зворотної поверхні наконечника припаяно чотири коротких штифти: два — у верхній частині, нижче хвилястого краю; два — над прорізаним отвором геральдичної частини. Накладка прикрашена підпрямокутною тонкою золотою платівкою з фігурними нижнім і верхнім краями. Вона вставлена у виріз подібної форми верхньої срібної частини поясної прикраси. Її поле декоровано тисненням орнаментом, що імітує зернь. Срібна основа розламана на дві погано спаяні частини, тому можна бачити наскрізні тріщини. Поверхня патинувана. Щодо аналогій нашого наконечника, то двочасні накладки подібної форми, але без золотого оформлення, плоскі, простішої конструкції знайдено в ранньокочівницьких комплексах другої половини VI—VII ст. у Північно-Західному Причорномор'ї (П'ятра Фрикацей), Криму (Суук-Су, Ескі-Кермен), Північного Кавказу (Чмі, Мокра Балка), Грузії (Самтав-

ро), Поволжі (Кушнарєнково), Болгарії (Садовець, Одерці, Плевна), Карпатської котловини (Сагвар Оромдюло, Манджелос). За класифікацією А.К. Амброза, двочасні накладки з хвилястим верхнім краєм, прямокутною видовженою верхньою частиною, щитовидною нижньою частиною та прорізною орнаментуванням належать до типу 1, варіантів 1а і 1б, IV хронологічної групи (Амброз 1973, с. 81—98).

10. Двочастинні однотипні, так зв. дворогі прорізні накладки (2 шт.) основного пояса у вигляді суцільновідлитої срібних бляшок розмірами 3,5 × 2,2 см. Бляшки відлиті з напівкруглими рогоподібними виступами у верхній частині та увігнутими боками. Нижній край верхньої частини немов би уступ, що переходить у геральдичну нижню частину. Обидві частини накладок мають прорізані фігурні декоративні отвори та чотири дуже маленькі круглі дірочки для штифтів, за допомогою яких вони кріпилися до пояса. В одній бляшці штифти не збереглися. Поверхня обох патинувана. За формою та декором аналогічні поясні прикраси О.І. Айбабін виділив у самостійну типологічну групу — II тип, варіант 1 (Айбабін 1990, с. 52—53, рис. 50, 39—49). Подібні двочастинні «рогаті» слабо профільовані накладки відомі в ранньосередньовічних кочівницьких похованнях Північного Причорномор'я (Чорноморське), Криму (Скалісте, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Керч), Північного Кавказу (Чир-Юрт, Чмі, Мокра Балка), Грузії (Самтавро), Поволжя (Лагерево, Верх-Саїнське, Кушнарєнково), Карпатської котловини (Манджелос, Сегвар Оромдюло, Кестхей Фенекпуста, Адонь), тобто ареал розповсюдження дуже широкий (Гавритухин, Обломський 1996, с. 24—25, рис. 68а, 140, 156, 163; 74, 87, 109; 75, 76, 84; 79, 32; 80, 34; 82, 82; 87, 67).

11. Геральдична срібна прорізна накладна бляшка щитоподібною форми зі складу дорогоцінної поясної гарнітури, її розміри 2,8 × 2,9 см. Виконана в техніці відливання. Зі зворотного боку припаяно три штифти для закріплення до пояса. Поверхня патинувана. Є дві наскрізні тріщини. Геральдичні накладки подібної форми, але з різноманітним прорізним декором чи гладенькі дуже численні, трапляються у могилах степових курганів кочівників кінця VI—VII ст. від Південного Уралу до Середнього Дунаю. На думку О.І. Айбабіна, вони належать до II типу поясних наборів і поділяються за декоративними особливостями на три варіанти (Айбабін 1990, с. 54, рис. 50, 1, 3, 5, 7, 8, 24—38). Проте майже аналогічні щитопо-

дібні бляшки з великим отвором було знайдено у складі двох давньослов'янських скарбів з Хацьок і Козіївки (Приходнюк 2001, с. 47—49, рис. 52, 5; 55, 12).

12. Маленькі накладні біметалеві наконечники (2 шт.) підвісних ремінців одного типу, зроблені у вигляді лоточків розмірами $3,5 \times 1,5$ см. Кожен виготовлений зі штампованої підпрямокутної тонкої срібної платівки із заокругленим нижнім краєм. До двох прямих боків і заокругленого нижнього краю на звороті, по контуру, перпендикулярно припаяно тонку пластинчасту вузьку смужку, яка слугувала бортиком лоточка. Для закріплення до зворотної поверхні наконечника припаяно три коротких штифти: два — у верхній частині, нижче хвилястого краю, один — вище заокругленого краю. Виріб прикрашено видовженою підпрямокутною тонкою золотою платівкою із заокругленим нижнім краєм, що вставлена у виріз срібної основи подібної форми. Її поле декоровано тисненням рослинним орнаментом і краї окантовано пояском псевдозерні. Поверхня покрита патиною, срібна основа одного з наконечників має дві тріщини. Наконечники подібної форми, але менш розкішні, пласкі, простої конструкції з прорізною орнаментациєю чи без неї досить численні, знайдені у складі поясних гарнітур ранньокочівницьких комплексів другої половини VI—VII ст. від Поволжя до Середнього Дунаю (Гавритухин, Обломский 1996, с. 32—33, рис. 46). Але треба зазначити, що у ранньосередньовічному похованні кочівника-вершника з кургану біля с. Виноградне Херсонської обл. і похованні 2 з кургану 2 біля с. Василівка серед деталей поясних гарнітур були виявлені наконечники підвісних ремінців за формою майже тотожних вищезгаданім, але складнішої конструкції (коробчасті) та з дещо відмінними стилістичними ознаками (Кубишев 1984, с. 53; Приходнюк 2001, с. 39—40, рис. 29, 13).

13. Поясна пряжка, овальнорамчата, двочастинна з пластинчастим щитком рухомого щиткового з'єднання. Складається з бронзового щитка, бронзової рамки та залізного язичка. Загальні розміри пряжки 52×42 см. Щиток у вигляді двох підпрямокутних тонких литих платівок розмірами 27×12 см кожна, з майже заокругленими задніми кінцями та ледь звуженими передніми кінцями, що загинаються навколо задньої частини рамки. За допомогою двох штифтів із круглими шляпками, які виступають на поверхню, щиток прикріплюється до ремня. Суцільновідлита овальна рамка розмі-

рами 42×28 см, у вигляді вузької пласкої смужки прямокутної у перетині, завширшки 0,6 см, завтовшки 0,4 см у передній частині та звуженої і круглої у перетині в задній частині. Зовнішня поверхня рамки орнаментована дрібними гравійованими скісними насічками. Язичок довгий, плаский, виступає за передній край рамки, дуже короюваний. Його розміри 37×11 см. Виконаний у вигляді кованого підтрикутного шматка листового заліза з переднім заокругленим вузьким кінцем і виступаючою розширеною трапецієподібною задньою частиною, що розміщена поміж двох платівок щитка. Через поганий стан збереження важко точно визначити форму кріплення задньої частини язичка до заднього краю рамки. Взагалі ця пряжка дуже своєрідна, не має безпосередніх аналогій. Враховуючи низку окремих ознак — форму рамки та язичка, конструкцію і тип щитка, вона датується кінцем VI—VII ст. Незначна кількість пряжок з подібними типами рамок чи щитків або язичків, за класифікацією В.Б. Ковалевської, інколи трапляється у складі поясної гарнітури в інвентарі ранніх кочівників Північного Причорномор'я (Дімовка), Північного Кавказу (Чмі, Чир-Юрт, Мокра Балка), Грузії (Самтавро), Криму (Суук-Су, Скалисте, Лучисте, Чуфут-Кале), Поволжя (Бережнівка), Карпатської котловини (Кернє).

14. Безщиткова портупейна пряжка, зроблена у вигляді залізної сегментоподібної рамки та язичка трикутної форми. Розміри пряжки $3,6 \times 2,6$ см. Дуже короювана, бокова частина рамки та кінчик язичка відламані. Поганий стан збереження портупейної пряжки не дозволяє точно її класифікувати.

Дуже цікавим виявилось і ранньокочівницьке впускне поховання 2 кургану 2, не зважаючи на те, що воно було майже повністю пограбоване (рис. 3). Анатомічний порядок кісток небіжчика був порушений (Кубишев 1984, с. 55—57). Поховання розташовувалося на відстані 1,5 м від центру, мало форму витягнутої, прямокутної у плані могильної ями з підбоям і заокругленими кутами та прямовисними стінками. Яма орієнтована за віссю північний схід — південний захід із незначним відхиленням. Довжина 2,4 м, ширина 1,0 м, глибина 1,7 м. Поховання здійснено за обрядом тілопокладення, нижня щелепа небіжчика *in situ*, з чого можна зробити висновок, що його орієнтовано на північний схід. На дні ями простежуються залишки решітчастого гробовища у вигляді дерев'яних плашок завширшки 6 см, що лежали уздовж і поперек могильної ями. Супровід-

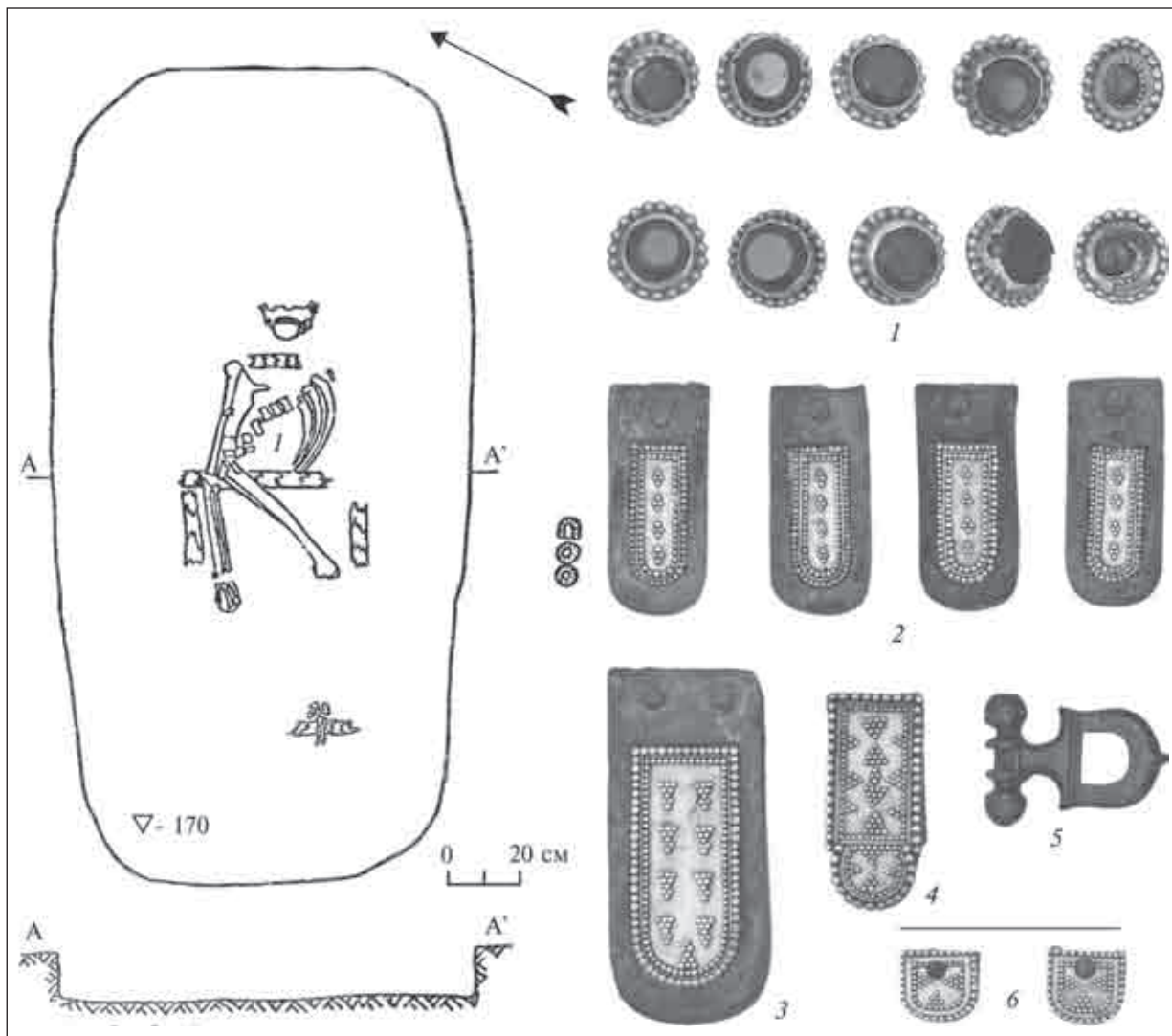

Рис. 3. План, розріз та знахідки з поховання 2: 1 — накладки-розетки; 2 — маленькі наконечники; 3 — великий наконечник; 4 — двочастинний наконечник; 5 — наладка Т-подібна; 6 — взуттєві наконечники

ний інвентар, за виключенням дорогоцінного поясного набору, відсутній. Поясний набір складається з 17 деталей: десятих круглих накладок (1), чотирьох маленьких наконечників (2), великого наконечника (3), двочастинного наконечника (4), Т-подібної бляшки (5). Деталі поясної гарнітури лежали на ребрах і тазових кістках, а два наконечники ремінців взуття біля стоп (6).

Поясна гарнітура з поховання:

1. Накладки поясні у вигляді золотих розеток (10 шт.) з круглої платівки діаметром 1,0 см кожна. У центрі восьми однотипних накладок розміщені круглі напаяні гнізда зі вставками гранатів у формі кабошона з круглою площадкою. Гнізда облямовані обідками з великої зерні. До зворотної поверхні припаяні короткі загострені шпеники для закріплення до основного пояса. У центрі інших двох накладок

пробиті круглі наскрізні отвори для срібних штифтів з круглими півсферичними декоративними головками, які облямовані поясками дрібної зерні. На відстані 1,0—2,0 мм від неї краї круглої платівки прикрашені обідками великої зерні. У складі геральдичної поясної гарнітури раннього середньовіччя як у кочівницьких похованнях IV хронологічної групи, так і в антських скарбах знайдено багато маленьких круглих золотих і срібних накладок, презентабельних і простих, без інкрустації. Територія розповсюдження: Північне Причорномор'я (Виноградне, Ізобільне, Чорноморське), Крим (Наташино), Північний Кавказ (Чир-Юрт, Мартан Чу, Мокра Балка), Грузія (Самтавро, Гавазі), Поволжя (Маняк, Ново-Бакинський), Карпатська котловина (Сегвар Оромдюло, Манджелос, Кернє, Фельнак, Факазрет, Адонь, Мор Акастодомб), Середнє Подніпров'я (Ха-

цьки, Козіївка, Нова Одеса), від Волги до Дунаю (Гавритухин, Обломский 1996, с. 61—85, рис. 74, 1, 26, 35, 47, 57, 72, 74, 78, 80; 75, 9—16, 47, 69, 71; 79, 33, 51; 80, 15, 18, 30; 87, 5, 43, 78; 89, 5, 6, 27, 64, 65; Приходнюк 2001, с. 39—40, 47—48, рис. 29, 15—22; 31; 33, 11; 34, 1; 52, 23—24; 53, 8; 55, 20).

2. Маленькі однотипні біметалічні порожнисті наконечники (4 шт.) підпрямокутної форми, коробчастої конструкції підвісних ремінців. За типологічними особливостями та стилістичними ознаками вони подібні до великого поясного наконечника. Відрізняються хіба що розмірами (32 × 15 см), одним штифтом для закріплення до ремінця та одним рядком ромбиків дрібної зерні на поверхні золотої вставки. Основна частина повністю мінералізована та перетворилася у рогове срібло, поверхня потерта, є невеличкі ум'ятини та подряпини.

3. Великий біметалевий наконечник підпрямокутної форми, коробчастої конструкції основного пояса. Зроблений у вигляді пласкої порожнистої обойми, розмірами 4,8 × 2,2 см, із заокругленим нижнім краєм. Зверху є вузький прямокутний отвір, у який вставлявся кінець пояса. За допомогою двох штифтів з круглими шляпками, що розміщені нижче верхнього краю, наконечник кріпився до ремня. Лицьова поверхня прикрашена тонкою золотою підпрямокутною пластиною із заокругленим нижнім краєм, яка вставлена в наскрізний отвір подібної форми срібної основи. Поле золотої вставки майстерно декоровано двома симетричними вертикальними рядками трикутників з дрібної зерні. Краї облямовані подвійним рядом великої і дрібної зерні. Між рядками зерні виступає тонкий зігнутий край золотої вставки, який доповнює її декор. Зворотна поверхня наконечника гладка. Основна частина повністю мінералізована та перетворилася у рогове срібло, поверхня потерта, є невеличкі ум'ятини та подряпини. Коробчасті наконечники геральдичної поясної гарніту-

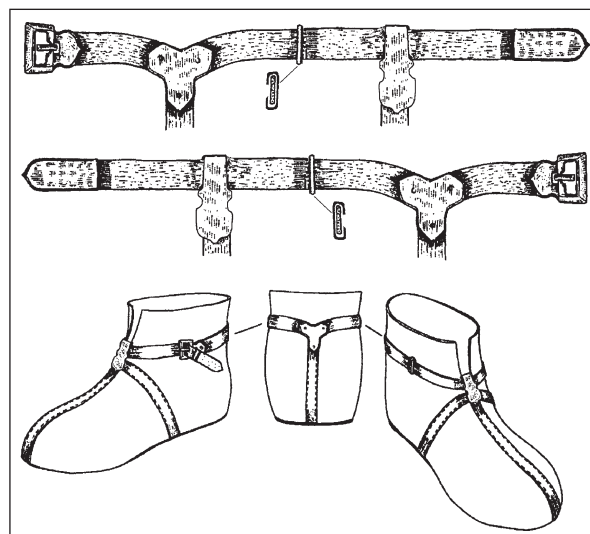

Рис. 5. Реконструкції взуття (за О.І. Айбабіним та Е.І. Хайрединовою)

ри подібної форми, але не такі багаті, гладкі та різні за розмірами (належать до тюркських поховань IV хронологічної групи за Амброзом) були широко розповсюдженні серед ранньосередньовічних пам'яток Причорномор'я, Кавказу, Поволжя, Середнього Подунав'я та Середнього Подніпров'я (Гавритухин, Обломский 1996, с. 35, рис. 30, 4; 32, 2).

4. Двочастинний наконечник підвісного ремінця коробчастої конструкції, зроблений у вигляді пласкої порожнистої золотої обойми з прямокутною видовженою верхньою частиною та заокругленою нижньою частиною. Розміри 3,3 × 1,6 см. Верхній край виробу має прямокутний отвір, у який вставлявся кінець ремінця. Краї обох частин наконечника облямовані великою зерню, декоративним вузьким бортиком і дрібною зерню з внутрішньої сторони по периметру. Уся поверхня щедро оздоблена трикутниками з дрібної зерні. Між двома парами трикутників, по центру, розміщено невеличкий ромб з чотирьох дрібних кульок зерні. Наконечник добре зберігся. За конструкцією, характером деталей та орнаментації аналогічних поясних прикрас у складі ранньокочівницьких пам'яток не виявлено. Менш багаті двочастинні срібні поясні накладки з прямокутною верхньою частиною та заокругленою нижньою А.К. Амброз відніс до типу 2 варіанта 2а (Амброз 1973, с. 291—292).

5. Суцільновідлита бронзова поясна накладка так зв. Т-подібної форми розмірами 2,7 × 1,9 см. Складається з прорізаного геральдичного «полум'яподібного» (за виразом Ч. Балінта) щитка, верхній край якого плавно переходить у коротку шийку, що завершується фігурною

перекладкою. Щиток має великий підквадратний отвір з одним заокругленим краєм, слабо загострені кути верхнього краю та дві декоративні, паралельні заглиблені прямі лінії під ним. Шийка з увігнутими боками та профільованою поверхнею. Обидва кінці перекладки оформлені у вигляді напівкруглих виступів з двома канелюрами між ними. До зворотного боку припаяно три шпеники для кріплення. Поверхня виробу покрита патиною. Висловлювалися два припущення щодо функціонального використання Т-подібних бляшок у ремінній гарнітурі: як застібка (Мацулевич 1927, с. 131, 137—140; Рыбаков 1949, с. 81—90, № 27; Айбабин 1990, с. 53), як наконечник підвісних ремінців (Спицын 1928, с. 25—34; Амброз 1981, с. 16—17; Гавритухин, Обломский 1996, с. 25—27, рис. 37). Більшість дослідників серед Т-подібних накладок різноманітної модифікації виділяють дві групи: з геральдичним «полум'яподібним» щитком — група А, з підпрямокутного чи «рогатого» щитка — група Б. За формою деталей і орнаментальних елементів щитка та перекладки О.І. Айбабін запропонував поділити Т-подібні прикраси на вісім варіантів. За загальною класифікацією та більш диференційованою типологією О.І. Айбабіна, наша Т-подібна накладка належить до групи А варіанта 3. Т-подібні деталі поясної гарнітури цього типу трапляються у могилах кочівників раннього середньовіччя Північного Причорномор'я (Виноградне, Чорноморське, Ізобільне, Орджонікідзе), Криму (Суук-Су, Скалисте, Чуфут-Кале, Богачівка, Лучисте, Керч), Карпатської котловини (Мор Акастодомб, Тольномедь, Кестхей Фенекпуста), Поволжя (Уфа-Новаковка, Верх-Саїнський) та Грузії (Самтавро, Квемо Алев), найбільш розповсюдженні на території від Поволжя до Подунав'я (Айбабин 1990, с. 53, рис. 50; Гавритухин, Обломский 1996, с. 25—27, рис. 37, 26, 34; 68а, 104, 138; 74, 27, 43; 75, 83; 79, 52, 65; 80, 50; 82, 65, 81, 101; Приходнюк 2001, с. 39—40, рис. 29, 6, 7; 31; 32, 3; 33, 5).

6. Маленькі коробчасті золоті наконечники (2 шт.) взуттєвих ремінців, зроблені у вигляді підпрямокутної порожнистої обойми із заокругленим нижнім краєм, розміром 1,1 × 1,1 см кожна. Зовнішня поверхня щедро декорована орнаментальними формами з дрібної зерні з країв і посередині. За допомогою срібного штифта з півсферичною декоративною голівкою кінчик ремінця кріпився до наконечника крізь вузький прямокутний отвір. Подібні багато орнаментовані золоті ремінні при-

краси досить нечисленні, належать до дуже рідкісних знахідок, зафіксовані на Північному Кавказі (хут. Крупської) та Криму (Суук-Су) у похованнях ранніх кочівників (Айбабин 1990, с. 57, рис. 52, 26, 28; Гавритухин, Обломский 1996, с. 30, рис. 42, 12).

Загалом коштовні, багато оздоблені біметалеві набори та окремі деталі, що прикрашали геральдичні пояси з підвісними ремінцями, за формою, технікою виготовлення та стилістичними особливостями відомі у похованнях ранньосередньовічних кочівників Поволжя, Північного Кавказу, Криму, Північного Причорномор'я, Подунав'я та у скарбах землеробів Грузії та Подніпров'я. На думку А.К. Амброза, О.І. Айбабіна, О.М. Приходнюка, І.О. Гавритухина, О.М. Обломського, Ч. Балінта, Н. Феттиха, подібні унікальні ремінні деталі, виготовленні як за візантійськими зразками, так і безпосередньо візантійськими майстрами-ювелірами, набувають поширення у VI—VII ст. Це період існування та занепаду II Тюркського каганату та виникнення Хазарського каганату, переселення болгар і авар у західному напрямку. Поховання 1 та 2 кургану 2 за загальними ознаками належать до IV хронологічної групи (за А.К. Амброзом): могили впущені в невеличкі насипи попередніх епох; одиночні поховання в неглибоких, вузьких (до 1,0 м), овальних чи прямокутних у плані ямах з підбоям із заокругленими кутами; небіжчик покладено у решітчасте гробовище з покладених паралельно та поперек дерев'яних плашок (дошок); похований лежав на спині у випростаному стані з руками на тазових кістках, орієнтований на північний схід.

До складу супровідного інвентарю ранньотюркських могил цього типу входять: ювелірні геральдичні поясні набори; ремінні прикраси взуття; залізні бойові ножі; кисети з кресалом і кременем; залишки жертвовної їжі. Особливості поховального обряду та відносно багатий супровідний інвентар є важливими показниками того, що поховання 1 та 2 з кургану 2 біля с. Василівка належали представникам кочівницької знаті. Питання щодо етнічної приналежності похованих у цих та інших синхронних ранньокочівницьких могилах, які А.К. Амброз відніс до IV хронологічної групи, залишається відкритим. Деякі вчені стверджують, що вони належать до однієї етнокультурної групи ранньотюркських племен, найімовірніше, аварів. До цієї точки зору схиляються О.А. Спіцин, О. Мароші, Н. Феттих, Г. Ласло, Ч. Балінт, Н. Мавродинов (Спицын 1928, с. 492—495;

Мавродиновъ 1936, с. 155—273; Marosi, Fettich 1936, р. 107; Laszlo 1955, с. 103—106; Balint 1992, s. 450). Водночас потрібно зазначити, що Г.Ф. Корзухина, М.І. Артамонов, А.К. Амброз, О.М. Приходнюк, О.І. Айбабін, Ж. Чалань відносять кочівницькі старожитності IV, а також V і VI хронологічних груп (за А.К. Амброзом) до протоболгарської людності (Корзухина 1955, с. 61—82; Csallany 1956, s. 133—141; Артамонов 1969; Амброз 1981, с. 22—23; Айбабін 1990, с. 72; Приходнюк 2001, с. 40).

Бурхливі історичні події, що відбувалися наприкінці VI—VII ст. у східноєвропейських степах не могли не відобразитися на населенні Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. Помітну роль у цих подіях відігравали авари, болгари та слов'яни. Очевидно, в подніпровському регіоні формуються достатньо сильні взаємозв'язки місцевих громад з групами степовиків, що фіксуються низкою археологічних пам'яток. У складі подніпровських лісостепових ранньослов'янських скарбів трапляються коштовні геральдичні поясні набори чи окремі дорогоцінні деталі ремінної гарнітури IV хронологічної групи з Мартиновки, Хацьок, Гапоново, Трубчевська, Нової-Одеси, Козіївки, Вільховчика тощо (Приходнюк 2001, с. 47—53). З огляду на це можна зробити припущення, що мода на геральдичні пояси була запозичена слов'янами та болгарами в авар, виходячи з того, що болгари-кутригури й анти у той час входили до потужного аварсько-го племінного союзу.

Значну роль у VI—VIII ст. в житті кочівників на всій території європейських степів разом із сусідніми землеробськими регіонами відіграла Візантійська імперія — як метрополія, так

і провінційно-візантійські центри, зокрема у Криму (Боспор, Херсонес, Алустон, Горзувит). Вважається, що Боспор в епоху раннього середньовіччя був законодавцем моди для неосаянних просторів Євразії та основним постачальником ювелірних виробів, зокрема і поясних гарнітур (Мацулевич 1927, с. 127, 128; Георгиева 1963, с. 352; Амброз 1981, с. 23). З середини VI ст. у візантійській армії та серед федератів набули поширення пояси з підвісними ремінцями, які прикрашалися геральдичними деталями різних типів (Айбабін 1990, с. 57). Подібні пояси слугували для підвішування мечів і кинджалів, а також були важливим показником суспільного становища та мірилом соціального статусу його власника (Приходнюк 2001, с. 47).

Унікальні знахідки з с. Василівка підтверджують висновки О.М. Приходнюка, що до IV хронологічної групи, виділеної А.К. Амброзом, належать не лише поховання рядового населення з бідним інвентарем, але й могили представників тюркської знаті з достатньо багатими поховальними комплексами (там само, с. 39).

За матеріалами з с. Василівка А.І. Кубишев і В.В. Дорофеев підготували реконструкцію геральдичної поясної гарнітури кінця VI—VII ст. (рис. 4). Крім того, показовою є реконструкція традиційного взуття варварів Криму цього періоду (рис. 5), зроблена О.І. Айбабіним та Е.І. Хайрединовою (Айбабін, Хайрединова 1996, с. 87, 502—503, рис. 7, 27; Хайрединова 2001, с. 46, рис. 8). Варто сказати, що запропоновані визначення функцій низки ремінних накладок, а також реконструкції поясів і взуття певним чином гіпотетичні, проте вони дозволяють цілісно та наочно уявити костюм носіїв ранньосередньовічної культури, що вивчається.

Айбабін А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь, 1990. — Вып. I. — С. 5—75.

Айбабін А.И., Хайрединова Э.А. Новый комплекс с пальчатыми фибулами с некрополя у с. Лучистое // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. V. — С. 84—89, 501—515.

Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1 // СА. — 1971. — № 2. — С. 1—50.

Амброз А.К. Рецензия на: Erdelyi I., Ojtozi E., Gening W. Das Graberfeld von Nevolino, Budapest, 1969 // СА. — 1973. — № 2. — С. 7—14.

Амброз А.К. Степи Евразии в эпоху средневековья. Восточно-европейские и среднеазиатские степи V — первой пол. VIII в. // Археология СССР. — М., 1981. — С. 10—23.

Артамонов М.И. Этническая принадлежность и исторического значение на пастырската культура // Археология. — София, 1969. — № 3. — С. 8—27.

Богачев А.В. Процедурно-методические аспекты археологического датирования (на материалах поясных наборов IV—VIII вв. Среднего Поволжья). — Самара, 1992.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996.

Георгиева С. К вопросу о т. н. «праболгарской художественной промышленности» // Slavia Antiqua. — Poznan, 1963. — X. — С. 331—365.

- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 181—208.
- Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — М., 1979 (САИ. — Вып. Е 1—2).
- Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э. // СА. — 1955. — № 12. — С. 61—82.
- Кубышев А.И. Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в 1980 г. // НА ИА НАНУ. — 1980/15.
- Кубышев А.И. Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — 1984/11.
- Мавродинов Н. Прабългарската художествена индустрия // Мадара — София, 1936. — II. — С. 155—273.
- Мацулевич Л.А. Большая пряжка Перешепинского клада и псевдопряжки // Seminarium Kondacovia — 1927. — num. I. — С. 126—140.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (Друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Рыбаков Б.А. Новый Суджанский клад антского времени // КСИИМК. — 1949. — Вып. 27.
- Симоненко А.В. Отчет о работах Приморского отряда Краснознаменной экспедиции в 1981 г. // НА ИА НАНУ. — 1981/21a.
- Спицын А.А. Древности антов // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского. — Л., 1928. — С. 492—495.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров юго-западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времен до наших дней. — К., 2002. — С. 34—47.
- Щепинский А.А. Отчёт о работе Северо-Крымской экспедиции в 1966 г. // НА ИА НАНУ. — 1966/33.
- Balint Cs. Der Gurtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Uc Tepe // Avarien Forschungen. — Wien, 1992. — Taf. 47. — S. 450—483.
- Csallany J. Archaeologische Denkmäler der Gepiden im Awarenzeit in Mitteleuropa. — Budapest, 1956.
- Laszlo G. Studes archeologigue sur l'histoire de la Societe des avars // АН. — Budapest, 1955. — Vol. XXXIV. — С. 271—296.
- Marosi O., Fettich N. Trouvailles avars de Dunapentele // АН. — Budapest, 1936. — Vol. XVIII. — С. 89—109.

Надійшла 06.04.2015

В.М. Хардаев

КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОГРЕБАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ КОНЦА VI—VII вв. У с. ВАСИЛЬЕВКА НА ХЕРСОНЩИНЕ

Материалы раскопок у с. Васильевка Новотроицкого р-на Херсонской обл. дают возможность отнести ранне-тюркские погребения 1 и 2 кургана 2 к IV хронологической группе, разработанной А.К. Амброзом классификации кочевнических комплексов конца VI—VII века. Особенности погребального обряда наряду с относительно богатым инвентарем, включающим роскошные драгоценные поясные и обувные ременные гарнитуры, свидетельствуют о принадлежности погребенных воинов к представителям тюркской знати. По мнению ряда ученых, ювелирные геральдические ременные накладки изготовлены византийскими мастерами крымских провинций. Вопрос об этносе, рассмотренных выше кочевников, остается открытым для дискуссий.

V.M. Khardayev

NOMADIC BURIAL ASSEMBLAGES OF THE LATE 6th AND THE 7th CENTURIES NEAR VASYLIVKA VILLAGE IN KHERSON REGION

The materials from the excavations near the village of Vasylivka in Novotroyitske Region of Kherson Oblast allow the author to refer the Early Turkic graves 1 and 2 from the barrow 2 to the chronological group IV of the classification of nomadic assemblages of the end of the 6th and the 7th centuries, developed by A.K. Ambroz. The features of the burial ceremony along with rather rich funeral inventory, which includes gorgeous sets of precious ornaments for belt and shoes, testify that the buried warriors belonged to the Turkic aristocracy. According to some scholars, jewellery heraldic belt appliques are made by Byzantine craftsmen in the Crimean provinces. The ethnic origin of the nomads studied here is still open for the discussion.

До історії стародавнього виробництва

І.М. Шейко

ДО СПРОБИ ЕКСПЕРИМЕНТУ ВИКОРИСТАННЯ АНТИЧНИХ ГЛИНЯНИХ СВІТИЛЬНИКІВ

Стаття вміщує результати експерименту з використання античних глиняних світильників. Викладено детальний опис процесу горіння освітлювальних приладів на основі як автентичних, так і створеного сучасним гончарем екземплярів світильників.

Ключові слова: античність, Ольвія, світильники, експеримент.

Результати тривалих досліджень керамічних античних світильників, зокрема і питань, пов'язаних з їхньою технологією виробництва, яка змінювалась із часом, та використанням виробів у повсякденному житті давніми мешканцями античних полісів, дедалі частіше наводили на думку про необхідність проведення експерименту, що дозволить відтворити умови, в яких мешкало античне населення. Подібне дослідження було здійснене на прикладі світильників Києва Х—ХІІІ ст. за допомогою вимірювальних приладів для визначення кольорової температури та яскравості світла, яку вони випромінюють (Сушко 2013, с. 15). Проте слід враховувати, що давньоруські освітлювальні прилади відрізнялися за розмірами, формою та об'ємом вмісту палива, а тому подібний експеримент із використанням античних глиняних світильників є наразі актуальним.

Експеримент з використання світильників було проведено влітку 2014 р. Автор використовував чотири глиняних світильника, три з яких були автентичними античними виробами (рис. 1), а один — виготовлений сучасним гончарем з м. Миколаїв О.І. Байбородіним¹ (Байбородін 1999). Позначимо світильник 1 як одноріжковий напівзакритий аттичний, 2 — одноріжковий «гличкоподібного» типу без ручки, 3 — одноріжковий «гличкоподібного» типу з вертикальною ручкою та 4 — дворіжковий від-

критий світильник з вертикальною ручкою-петлею у центрі вмітища (новостворений). Виріб 1 — одноріжковий світильник елліністичного часу з високим піддоном (Howland 1958, Type 25A), що має аттичне походження, на що вказує суцільне покриття густим чорним лаком (окрім піддона ззовні) та щільна глина без візуальних домішок. Вироби 2 та 3 — одноріжкові світильники, що мають місцеве північнопричорноморське походження, «гличкоподібного» типу як без вертикальної ручки, так і з нею (Вальдгауер 1914, с. 26; див. також атрибуцію: Журавлев 2010, с. 46; 2010а, с. 267). Домішками в тісті глини слугують пісок і часточки вапняку, що нарівні з різними температурними показниками випалу робить її не такою щільною, на відміну від світильників попереднього типу. Як покриття для згаданих світильників використано глиняну обмазку. Виріб 4 — дворіжковий відкритий ранній світильник із вертикальною ручкою, слугує новоствореною реплікою ідентичному типу виробу, які часто знаходять на території Ольвії (Шейко 2013).

Для експерименту було визначено такі завдання:

- 1) з'ясувати кількість часу, за який світильник повністю догорить із повним вмістом палива всередині;
- 2) виявити різницю між різним складом глини, покриттям виробів і їхнім взаємозв'язком із тривалістю горіння та непроникною здатністю глини;
- 3) простежити зв'язок ступеню закритості виробу з тривалістю горіння;
- 4) з'ясувати, який з типів світильників найзручніший у транспортуванні під час горіння: з

¹ Висловлюємо подяку О.І. Байбородіну за виготовлення спеціально для експерименту дворіжкового раннього світильника, ідентичного знайденому на розкопках в Ольвії.

Рис. 1. Світильники елліністичного часу

Рис. 2. Дослідження процесу горіння за допомогою чотирьох світильників

високим піддоном і ручкою, без піддона та без ручки, без піддона та з ручкою й без піддона та з вертикальною ручкою-петлею;

5) перевірити ступінь освітленості кімнати від світильників.

Результати експерименту перевищили всі очікування, і як наслідок вдалося дізнатися значно більше відповідей, ніж було поставлено запитань.

Експеримент проводився уночі (рис. 2), розпочато о 20:45 за місцевим часом, коли на дворі вже стемніло. Кімната, де він проводився, складала менше 10 м² із одним вікном і щільними шторами. Мешканці античної Ольвії як паливо для світильників використовували рослинні олії і жир тварин (а саме — бичачий) (Нójte 2010, с. 424), тому спочатку для палива було використано звичайну нерафіновану домашню соняшникову олію. Кількість олії було взято майже рівнозначну: для виробів 1 —

Рис. 3. Різна інтенсивність вогню освітлювальних приладів

35 мл, 2—3 — 40 мл, а для 4 — 35 мл. Олію у кожному виробі налито максимально — майже до краю плічок.

Як гніт слугувала звичайна вата, адже спроби запалити різноманітні мотузочки зі змістом синтетики не були успішними, що навело на думку про те, що потрібна 100 % бавовна. Шматочок вати було скручено у вигляді мотузка. Довжина варіювалася залежно від типу світильника, але основне правило: один кінець гноту має дещо виступати за ріжок, а інший — діставати до найглибшої частини вмістилища (у тому разі, якщо воно має овальну форму). Останнє необхідно для того, щоб гніт міг увібрати всі краплинки олії до кінця, коли догоритиме, адже саме від олії він і отримував необхідне підживлення. Завдяки цьому також виявлено, що інтенсивність вогню (великий вогник чи малий) за необхідності можна регулювати — слід лише занурити глибше всередину кінчик гноту і вогонь слабне, і відповідно навпаки (рис. 3). Проте слід враховувати, що від інтенсивності вогню використовується і відповідна кількість палива — при інтенсивному вогникові кількість олії швидше зменшується. Гніт необхідно обов'язково повністю просочити олією перед підпалюванням, якщо в олію занурено лише один кінчик, а той, що виступає назовні сухий, горіти світильник не буде.

Із вогнем середньої інтенсивності найдовше горіли світильники «гличкоподібного» типу (2—3) — 7 год. 33 хв., з яких 28 хв. горів лише гніт, коли олія у виробі закінчилася (рис. 6). Виріб 1 — повністю прогорів за 6 год. 20 хв. (з яких 22 хв. горів гніт). Виріб 4 — 2 год. 05 хв. (з яких 10 хв. горів гніт). Таким чином, перехід

Рис. 4. Використаний гніт і його збереженість після вигорання палива

до виробів напівзакритого типу та більш високої форми тулуба з довгими ріжками, порівняно з ранніми відкритими формами, слід пояснювати саме тривалістю горіння та відповідно освітлення помешкання, й удвічі меншою кількістю необхідного для них палива, що також мало вагоме значення. Проте не варто відкидати й той факт, що виріб 4 мав два ріжки та давав більше світла, внаслідок чого прогорав також удвічі швидше. Слід констатувати, що подібні освітлювальні прилади були дуже безпечними у використанні: якщо не загасити гніт, то олія у ньому закінчиться, після чого він повністю згорить і потухне.

Що ж до ступеню освітленості приміщення, то він залежав від інтенсивності вогника. При інтенсивному вогні — світла від одного світильника було достатньо аби побачити всі предмети в кімнаті, що можна порівняти зі світлом сучасної свічки. А три одноріжкових світильники та один із двома ріжками, розташовані по кутках кімнати, освітлювали її достатньо навіть для читання.

Під час горіння спостерігався легкий аромат соняшникової олії, проте без запаху пересмаження. Можливо, їх можна було використовувати і як курильниці для олій та масел.

Припущення про те, що світильники могли слугувати і як ємності для зберігання олії можна з упевненістю підтвердити, проте за умови, що виріб не запалений. Під час горіння виріб значно нагрівався та олія просочувалася через пори у глині назовні через дно світильника. Слід зауважити, що аттичний виріб (1) із щільнішою глиною та лаковим покриттям усередині вмістилища не давав змогу скоротити втрату кількості палива через дно (яке було не вкрите лаком ззовні) внаслідок просочування, як і для решти виробів втрати приблизно складали по 5 мл. Однак, якщо загасити останній і залиши-

Рис. 5. Догорання гноту дворіжкового відкритого раннього світильника

ти в ньому певну кількість олії, то просочування припиняється, коли виріб охолоне, і лише трохи жирним залишається денце. Таким чином, давні греки мали розраховувати кількість олії, необхідної для використання у світильниках, адже певна її кількість просочувалася назовні через дно.

Крім того, транспортувати вироби з ручками було зручніше, ніж без неї. Оскільки, як уже згадувалось, вироби дуже нагріваються під час горіння, вертикальна ручка на виробі 3 була ледь теплою, а ручка-петля на виробі 4 — і зовсім прохолодною за рахунок своєї довжини. Що ж до виробу 2, який не мав ручки, то його брати до рук було дуже незручно через температуру. Виріб 1 із високим піддоном та основами горизонтальної ручки було зручно притримувати за піддон та «уявну» ручку і, незважаючи на маслянистий низ, температура була помірною. Отже, піддон у світильників слугував не лише для того, щоб він рівно стояв на поверхні, але й для зручного транспортування виробу (тут слід згадати елліністичні світильники біконічної форми з високими піддонами та боковими виступами, за які також було зручно тримати світильник за відсутності ручки).

Вартим уваги фактом стало і те, що коли олія у виробі закінчувалася та поверхня у центрі вмістилища вже виглядала підсушеною, просякнутий паливом гніт ще протягом доволі тривалого часу тримав вогник, хоча й меншої інтенсивності, адже він починав прогорати. Тобто, як тільки гніт перестав отримувати підживлення, він починав вигорати. Варто враховувати, що автентичний гніт міг прогорати і швидше, ніж наш із вати або навпаки. У випадку відкритого світильника (виріб 4), який

Рис. 6. Світильник «гличкоподібного» типу, який найдовше горів

має так зв. перемичку між заливним отвором і ріжком, під час вигорання гноту (рис. 5) вогонь поширюється і на неї, внаслідок чого спостерігаємо вогонь і з ріжка, і з боку вмістилища, що утворює кіптяву не лише на ріжку, а й на перемичці. Те саме спостерігаємо і на світильниках «гличкоподібного» типу (2—3), внаслідок чого плічка у згаданих виробів навколо заливного отвору завжди закіптявлені. Водночас виріб 1 має витягнутий ріжок із невеличким отвором для гноту, в результаті чого гніт не прогорає повністю, а затухає лише кінчик, тому його можна використовувати і під час наступного запалювання (рис. 4).

Під час експерименту виникла думка спробувати запалити світильник на вулиці під час помірно вітряної погоди, що і було здійснено. Протягом повторного запалювання виробу 4 було виявлено, що при вогниках середньої інтенсивності світильник не тухне, проте утворює більше кіптяви.

Окрім того, дещо пізніше думка про використання різних видів палива, яка не полишала автора, також була втілена у життя. Повторний експеримент із топленим салом у якості палива для виробу 3 дозволив з'ясувати, що чим жирніше паливо, тим довше горітиме світильник, а саме — на 2 год. 34 хв. довше. Хоча й запах під час горіння був далеко не найкращим.

Таким чином, у результаті експерименту з використання глиняних античних світильників виявлено, що за приблизно однакової кількості палива (нерафінованої соняшникової олії) сумарна кількість часу, необхідного для повного догорання, складає 6 год. 20 хв. та 7 год. 33 хв. для виробів елліністичного часу та 2 год. 05 хв. для ранніх виробів. Така різниця у часі пояснюється двома чинниками: по-перше, формою виробів (висока та напівзакрита форма виробу не дозволяє паливу випаровуватися, на відміну від низької та відкритої форми); по-друге, інтенсивністю вогню (при слабкому вогні виріб горітиме довше).

Крім того, вдалося з'ясувати, що немає особливого значення, чи вкритий лаком світильник, чи ні — глина виробів просочує паливо на зовні через дно вмістилища.

Економічно вигіднішим у питанні використання гноту є аттичний світильник, оскільки видовжена форма його ріжка та невеликий отвір для гноту не дозволяють йому повністю згорати, на відміну від решти світильників, які піддавались експерименту.

Найбільш зручними виробами для транспортування, звісно, виявилися екземпляри з ручками, оскільки саме ці частини виробів мали невисоку температуру і їх можна було взяти до рук, також вони не мали слідів просочування олії.

Байбородин А.И. Из опыта восстановления технологии производства античных керамических светильников // Третьи историко-культурологические чтения в Николаеве (научно-методический сборник). — Николаев, 1999. — С. 7 — 10.

Вальдгауэр О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914.

- Журавлев Д.В.* Светильники второй половины III в. до н. э. — IV в. н. э. // Журавлев Д.В., Быковская Н.В., Желтикова А.Л. — К., 2010. — (Коллекция светильников; Т. II).
- Журавлев Д.* О боспорских светильниках типа «кувшинчика» // ПИФК. — 2010а. — **1 (27)**. — С. 264—276.
- Сушко А.О.* Керамічні вироби спеціального призначення за археологічними джерелами Києва X—XIII ст. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2013.
- Шейко И.Н.* Ручки-петли от светильников из Ольвии // БЧ. — Керчь, 2013. — **14**. — С. 530—533.
- Højte J.M.* Lamps // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010. — P. 423—437.
- Howland R.H.* Greek Lamps and their Survivals // The Athenian Agora. — Princeton, 1958. — Vol. IV.

Надійшла 04.03.2015

И.Н. Шейко

К ПОПЫТКЕ ЭКСПЕРИМЕНТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНТИЧНЫХ ГЛИНЯНЫХ СВЕТИЛЬНИКОВ

В статье представлены результаты эксперимента, предпринятого для выяснения некоторых вопросов, связанных с использованием античных глиняных осветительных приборов. Автором произведено четкую фиксацию процесса горения четырех светильников разных типов: три эллинистических светильника — аттический и два «кувшинчикового» типа, а также ранний двухрожковый открытый светильник.

Поставленные задания были выполнены. Кроме того, в ходе исследования удалось выяснить ряд дополнительных характеристик: интенсивность огня регулируемая; лаковое покрытие и плотность глины не влияют на просачиваемость топлива; более закрытая форма изделий влияет на продолжительность горения, что немало важно и для экономии топлива в изделиях; длинный рожок играет роль в сохранении фитиля, в отличие от других видов рожков.

В результате проведения эксперимента было выявлено, что при средней интенсивности огня светильник «кувшинчикового» типа способен прослужить практически всю ночь, а именно семь с половиной часов. С практически идентичным количеством масла открытый светильник горел намного меньше — всего два часа.

I.M. Sheiko

TO THE ATTEMPT OF EXPERIMENT ON USING ANCIENT CLAY LAMPS

In the article, presented are the results of an experiment undertaken to clarify some issues concerning the usage of Ancient Greek clay lighting devices. The author made clear record of burning process of four different types of lamps: three Hellenistic lamps: one from Attica, two «jug»-type lamps from Olbia, and one early open two-nozzled lamp.

Assigned tasks have been fulfilled. In addition, a number of question were clarified, answers to which were received during the investigation: intensity of the fire can be adjustable; lacquering and clay density do not influence the fuel's permeability; more closed form of lightning devices influences the burning duration, which is important for fuel economy; long nozzle plays its role in preserving a wick, unlike other types of nozzles.

As a result of the experiment, it was found that with the fire of average intensity, the «jug»-type lamp is able to serve almost the entire night, namely seven and a half hours. An open lamp with almost identical amount of oil was burning for much shorter period, for two hours only.

О.О. Роменський

ПРОБЛЕМА РУЙНУВАННЯ ХЕРСОНА НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ПОПЕРЕДНІ ВИСНОВКИ

Проаналізовано свідчення археологічних і писемних джерел щодо причин і хронології катастрофи у візантійському Херсоні наприкінці X — у першій половині XI ст. та можливого зв'язку з нею Корсунського походу князя Володимира Святославича.

Ключові слова: Херсон, князь Володимир Святославич, Корсунський похід, руйнування, землетрус.

Історія та археологія візантійського Херсона давно стала об'єктом пильної уваги дослідників. Різні аспекти життя міста та його околиць розглянуті в узагальнювальних працях А.Л. Якобсона, А.І. Романчук, Н.М. Богданової, С.Б. Сорочана, А.В. Сазанова (Якобсон 1950; 1959; Богданова 1991; Сорочан 2005; Сазанов 2013; Хапаев 2014). Проте багато проблем залишаються дискусійними, часто породжуючи кардинально протилежні інтерпретації. До таких, безперечно, належить і питання про руйнування Херсона наприкінці X — у першій половині XI ст. Науковці не дійшли згоди у визначенні причин катастрофи, що сталася, та її хронології. Появу шарів руйнації пов'язують з антропогенним чинником: діями війська київського князя Володимира під час облоги й захоплення міста (Якобсон 1950, с. 14; 1959, с. 65; Талис 1958, с. 114; Завадская 2010; Сазанов 2013, с. 306—410) або з природним катаклізмом — землетрусом (Романчук 1989, с. 188; 2000, с. 82; Антонова, Никонов 2009, с. 31—42; Хапаев 2008; 2010; 2011; 2012; 2014, с. 286—292). Здебільшого інтерпретація археологічного матеріалу та повідомлень писемних джерел залежить від того, прихильником якої з концепцій виступає автор. Незважаючи на розробку цієї проблематики в дисертації В.В. Хапаєва та наступних дослідженнях, гострота дискусії між прихильниками і противниками «сейсмічної гіпотези» все ще не вщухає (Хапаев 2010а; 2014, с. 242—292; Завадская 2010; Сазанов 2013, с. 306—308). Видається необхідним узагальнити дані про причини руй-

нування Херсона та зв'язок Корсунського походу князя Володимира з цією подією. Зупинимось на основних аргументах сторін і суті розбіжностей між ними.

Розкопки північних кварталів Херсонського городища, які провадив Г.Д. Белов у 1935—1940 рр., призвели до виявлення слідів пожежі та руйнації, датованих на підставі нумізматичного матеріалу межею X—XI ст. (Белов 1938, с. 124, 130—132; Белов, Стржелецкий 1953, с. 10; Белов, Якобсон 1953, с. 156). А.Л. Якобсон перший припустив, що спустошення міста пов'язане з наслідками походу князя Володимира (Якобсон 1950, с. 12—15; 1959, с. 65), коли, за словами Тверського літопису, «Корсунь разорен бысть от Руси» (Тверская летопись 1863, с. 108). Це не зовсім зрозуміле свідчення в пізньому літописному зводі XVI ст. є єдиним прямим підтвердженням розорення міста в писемних джерелах. Відсутність відомостей, звичайно, не може свідчити ні за, ні проти будь-якої з версій. Руйнування захопленого міста під час воєнних дій, його пограбування переможцями були звичними реаліями середньовічного життя, тож не привертали уваги авторів літописів і хронік. Сучасників могли вразити лише надзвичайні масштаби лих і звірств, виняткова жорстокість загарбників, на опис якої в разі з русами не скупляться візантійські автори IX—XI ст. Зазвичай подібні навали пов'язувалися в релігійній свідомості ромеїв з прийдешнім кінцем світу та Другим Пришествям. Як відомо, есхатологічні та апокаліптичні настрої були дуже потужні у візантійському суспільстві кінця X ст., поживаючись під впливом внутрішньополітичних конфліктів і зовнішніх не-

вдач перших років самостійного правління Василя II (Porpe 1976, p. 213—218; Поппе 1978, с. 51—52; Magdalino 2003). Візантійські автори зафіксували свідчення про жорстокість і звірства русів під час їхніх нападів на Сугдею, Амастриду, Константинополь (Веселовский 1889, с. 64—65; Васильевский 1915, с. 95—96; 1915а, с. 64—68; Кузенков 2003, с. 27, 36, 46—47, 56—58; Житие Стефана Сурожского 2009, с. 15—33; див. також: Филиппчук 2012), але про події на далекій північній околиці імперії вони цілком очікувано промовчали. Давньоруські пам'ятки також не свідчать про руйнування Корсуня; навпаки, відомий факт будівництва церкви Св. Іоанна Предтечі або Св. Василя наверненим до християнства Володимиром у місті (Ипатьевская летопись 1908, стб. 101; Милютенко 2008, с. 448, 457, 463). Князь і його наречена, порфірородна Анна, жили в «палатах» (триклінії та емволі) у центрі міської агори Херсона, вінчалися в одному з храмів (Сорочан 2009, с. 184—187); після завершення переговорів з василевсами, хрещення та шлюбу Володимира Херсон був повернутий до складу Візантії, що виключає необхідність і можливість його тотального руйнування. Та все ж можна припустити, що схильність давньоруських літописців та агіографів до ідеалізації образу Володимира-християнина (та очорнення дій князя стосовно язичництва) не залишила місця для даних про його непорядні вчинки в Херсоні (Петрухин 2000). Мотивація походу з метою утвердження віри та «здобуття вчителя» в Житіях Володимира також виключала можливість збереження подібних відомостей. Лише «Житіє особливого складу» має легендарний, але, поза сумнівом, правдоподібний сюжет розправи над сім'єю «корсунського князя» і згвалтування його доньки після відмови у сватанні (Шахматов 1906, с. 46; Милютенко 2008, с. 474). Отже, для вирішення питання першорядну важливість мають дані археологічних досліджень, до інтерпретації яких і звернемося.

Є три основні точки зору про причини руйнувань у Херсоні: руйнування в Північному та Західному кварталах як наслідки дій війська русів наприкінці X ст. (Якобсон 1950, с. 6, 14—15; 1959, с. 65; Анохин 1977, с. 121; Соколова 1983, с. 52; Завадская 2010, с. 480; Науменко 2013, с. 189—190; Сазанов 2013, с. 369); руйнування внаслідок землетрусу (Романчук 2000, с. 135—139; 2007, с. 406—409; Сорочан 2005, с. 751—754; Антонова, Никонов 2009; Хапаєв 2008; 2010; 2010а; 2011; 2014, с. 395—398); від-

сутність масштабних руйнувань і «загальної пожежі», сліди локальних пожеж, не пов'язаних з облогою Корсуня князем Володимиром (Беляев 1990, с. 159—161). Версію С.О. Беляєва можна не брати до уваги через майже повсюдне виявлення руйнувань і шару пожежі в різних районах міста, переважно на півночі та заході, але не тільки. Більше суперечностей у датуванні подій: якщо прихильники традиційної концепції про наслідки військового конфлікту пов'язують руйнування з Корсунським походом, датуючи його 988 або 989 рр., то за «сейсмічною гіпотезою» запропоновано різні варіанти: кінець XI—XII ст. або середина XI ст. (Романчук 1989, с. 187—188; 2000, с. 135—139); друга чверть XI ст. (Сорочан 2005, с. 751); початок XI ст. (Бернацки, Кленіна 2007, с. 43); 40-і рр. XI ст. (Антонова, Никонов 2009); між 988—1015 рр. (Хапаєв 2010б, с. 13).

Вирішальними в дискусії є два аспекти: питання про характер руйнувань (чи могли вони бути викликані сейсмічними причинами) і датування їх, для якого принципову важливість мають масова кераміка та монетні скарби (відомо 11 таких комплексів, інтерпретація яких викликала суперечки вчених: Сазанов 2013, с. 360—361). Монетні комплекси Північного району Херсонського городища детально проаналізовані А.В. Сазановим, який дійшов висновку, що всі вони вийшли з обігу між 976—1015 рр. За твердженням дослідника, там, де шар руйнувань чітко відокремлений від сміттевої засипки, в ньому немає монет, випущених пізніше часу правління Никифора Фоки (963—969 рр.), Іоанна Цимісхія (969—976 рр.) і Василя II чеканки 976—989 рр. Монети пізнішого часу становлять домішку зверху; маркують шар засипки монети типу *κΒω*, які В.А. Анохін відносить до 1016—1025 рр. (Анохин 1977, с. 123). Не менше дев'яти монетних комплексів виявлено в зруйнованих будівлях. Відсутність у них монет типу *κΒω* і *ρω* уможливорює датувати їх часом до 1016 р. Найімовірнішою причиною появи скарбів може бути похід князя Володимира, тож логічно припустити, що саме він і призвів до руйнування будівель (Сазанов 2013, с. 358—360).

Іншу інтерпретацію монетних скарбів запропонував В.В. Хапаєв, відповідно до якої вони були моментальним зрізом грошового обігу, повсякденними торговими сумами та не були власне скарбами в повному значенні терміну. Головний аргумент дослідника — мала купівельна спроможність цих скарбів, що, на його думку, може свідчити про природну катастрофу як причину їх появи (все найцінніше жителі

встигли забрати з собою: Хапаєв 2010а, с. 115—117; 2014, с. 143—145). Концепцію В.В. Хапаєва розкритикував А.В. Сазанов, який наголосив, що вона суперечить основам нумізматики. Всі 11 комплексів з погляду нумізматики є скарбами, а не чимось іншим, незалежно від кількості монет і місця їх виявлення (Сазанов 2013, с. 362—364). Тож вірогіднішим слід визнати зв'язок монетних скарбів з облогою Херсона Володимиром наприкінці X ст.

Дискусія про причини руйнувань у Херсоні розпочалася зі статті А.І. Романчук, яка передатувала монетні комплекси часом не раніше кінця XI ст. (Романчук 1989, с. 183—185). Однак дослідниця не завжди відрізняла монети з шару засипки від комплексів, знайдених у шарі руйнувань, що й привело її до висновку про пізніший час катастрофи (Сазанов 2013, с. 369). До розвитку «сейсмічної гіпотези» наштотувала й книжка Л.В. Фірсова, який висловив припущення про періодичність сейсмічних катастроф у Криму з магнітудою в 7—8 балів, що повторювалися раз у 100—150 років. Проте, як зазначав сам автор, у джерелах немає відомостей про п'ять «великих сейсмічних катастроф», що повинні були статися близько 600 р., в середині VIII ст., близько 900 р., у середині XI ст. і близько 1200 р. (Фирсов 1976, с. 160—161). Гіпотеза Л.В. Фірсова, як уже зазначалося дослідниками, ґрунтується на довільних припущеннях і помилковій інтерпретації джерел, а деякі з відзначених фактів, як-от землетрус 1341 р., є історіографічною вигадкою (Завадская 2010, с. 457; Хапаєв 2010б, с. 8). Водночас Л.В. Фірсов був прихильником погляду про руйнування міста князем Володимиром, навівши лише загальні логічні міркування: «По праву переможця та цілком у дусі того часу, князь не міг не віддати захоплене місто на розграбування в руки дружини хоча б на три дні» (Фирсов 1976, с. 156).

Не менш важливим є питання про характер відзначених руйнувань. Сейсмолог А.А. Ніконов разом з І.А. Антоною радикалізував концепцію природної катастрофи та перший запропонував використовувати в дослідженнях «сейсмоісторичний підхід» (Антонова, Ніконов 2009, с. 15—16). Науковець відносить землетрус у Криму до 1041 р., ґрунтуючись на даних «Синописа» Іоанна Скілиці та інформації компільатора Георгія Кедріна, який скопіював твір Скілиці (Ioannis Scylitzae 1973, р. 414; Антонова, Ніконов 2009, с. 31—32). Відзначимо, що ні перший, ні другий хроніст не писали про те, що землетрус 10 червня 1041 р. стався саме

в Криму, тож логічніше й обґрунтованіше відносити його до Константинополя або до інших територій Візантійської імперії (Завадская 2010, с. 468; Хапаєв 2011, с. 276—278; Сазанов 2013, с. 383—384). Викликає значні сумніви й археологічна аргументація А.А. Ніконова: виявлені ним «сліди землетрусу» на куртині XIX і в Цитаделі, в районі Базиліки 1935 р. і захисних стін на південно-східній ділянці, а також у кварталі LXXII (Завадская 2010, с. 469—472; Хапаєв 2011, с. 279—282; Сазанов 2013, с. 386—409). Вивчаючи результати розкопок Базиліки 1935 р. за фотографіями Г.Д. Белова, дослідник розраховував напрямок сейсмічного удару, не беручи до уваги багаторазове переміщення колон і капітелей базиліки, а також використання будівельних залишків ранньовізантійської базиліки II-35 р. при спорудженні пізньої базиліки III-35 р. (Завадская 2010, с. 470—471; Хапаєв 2011, с. 285; Сазанов 2013, с. 392—393). Не більше ніж курйозом слід вважати датування XI ст. карантинних поховань XIX ст. на території Цитаделі (Антонова, Ніконов 2009, с. 34). Загалом гіпотеза А.А. Ніконова неодноразово детально розглядалася та критикувалася дослідниками, які дійшли думки про її повну неспроможність, з чим слід погодитися (Завадская 2010, с. 468—475; Хапаєв 2011, с. 291; Сазанов 2013, с. 408—409).

Докладне дослідження причин, хронології та обставин руйнування Херсона здійснив В.В. Хапаєв. На його думку, руйнування міста було масштабним і всеосяжним, значна частина храмів і житлових будівель загинули в пожежі, вціліли тільки храми та будівлі, зведені на скельній основі, із застосуванням антисейсмічної кладки *opus mixtum* (Хапаєв 2010а, с. 191). В.В. Хапаєв не сумнівається, що причиною катастрофи став землетрус, гіпотетично оцінений у 8 балів за шкалою MSK, з епіцентром південніше Ялти (Хапаєв 2010а, с. 192—193). Для датування вчений використовує дані писемних джерел, сфрагістики та речових комплексів (монет і кераміки).

Залучаючи давньоруські джерела, В.В. Хапаєв стверджує, що руйнування міста відбулося після Корсунського походу (988 р.) і до смерті князя Володимира (1015 р.) (Хапаєв 2014, с. 396). Основою для першої дати стала констатація відсутності відомостей у джерелах про руйнування міста військом русів. Зв'язок між катастрофою в Херсоні та смертю Володимира, на наш погляд, малоімовірний. В.В. Хапаєв спирається на припущення С.О. Беляєва про тотожність «церкви на горі», зведеної Во-

лодимиром, і «базиліки на пагорбі» (базиліки А), побудованої поспіхом на руїнах ранішого храму безпосередньо після катастрофи (Беляев 1994). Проте висновок С.О. Беляєва потребує додаткового обґрунтування, крім того, малоймовірно, щоб київський князь будував у Херсоні церкву вже після свого повернення із походу. Аналіз літописних відомостей не залишає сумнівів у тому, що спорудження храму на місці насипаної «приспи» (навіть якщо вважати цей храм базилікою А комплексу «базиліки на пагорбі», в чому є сумніви) було здійснене до від'їзду подружжя до Києва (Лаврентьевская летопись 1926, стб. 116).

Додатковим аргументом для датування землетрусу часом до 1016 р. дослідник вважає виявлений у шарі руйнування молівдовул стратига Херсона Георгія Цули (Хапаев 2010а, с. 192; 2014, с. 396). Тут він дотримується усталеного погляду, що ототожнює стратига Херсона зі згаданим в «Синописі» Скілиці «архонтом Хозарії», задля впокорення якого в 1016 р. рушила флотилія Варди Монга разом з найманцями — росами Сфенга (Ioannis Scylitzae 1973, р. 354). Останні роботи спеціалістів дозволяють засумніватися в тому, що ця подія мала місце в Херсоні. Скоріш за все, «Хозарія» Скілиці розміщувалася на Північному Кавказі, в околицях колишнього азійського Боспору (Могаричев 2012; 2013; Могаричев, Сазанов 2012). Таким чином, і ця теза В.В. Хапаєва також сумнівна.

За нумізматичним матеріалом вчений датує катастрофу часом правління Василя II і Костантина VIII (у шарі руйнування виявлені монети типу *κβα* і «Василій-деспот»), а за керамічним матеріалом — першим десятиліттям XI ст., оскільки трапляються зразки столового білоглиняного посуду GWW II типу 4 рубежу X—XI ст., але відсутні амфори класу 43, за класифікацією Романчук—Сазанова—Седікової (Хапаев 2010а, с. 192; 2014, с. 397). А.В. Сазанов відзначив, що він не оперує вихідною звітною документацією про розкопки та не аналізує докладно археологічні комплекси (Сазанов 2013, с. 374—375). Зокрема, викликають сумніви висновки В.В. Хапаєва про причини руйнування храмів, побудованих на нестійких пухких ґрунтах, і збереження тих, фундаментом яких є скеля. Фундаменти храмів у будь-якому разі мали тверду основу та зводилися із заходами, що забезпечували додатковий запас міцності (Завадская 2010, с. 477—478). Недостатньо обґрунтоване і твердження, що пожежа в

будівлях була наслідком, а не причиною їх руйнації (Сазанов 2013, с. 378).

Таким чином, нині проблема причин і хронології руйнувань у Херсоні все ще відкрита. Сейсмічну гіпотезу не можна визнати повністю доведеною, оскільки вона не має достатньої опори ні в писемних джерелах, ні в археологічних даних. У той же час, якщо руйнування в західних і північних кварталах (в районі Західної базиліки, тетраконха 47 біля Західних воріт, базилік 1932 і 1935 pp., Північної базиліки) логічно пов'язати з походом русів і воєнними діями, то інші об'єкти в Портовому районі та в глибині міста, постраждалі від руйнувань, були важкодоступні для загарбників (Сорочан, Роменський 2013, с. 329).

Досить імовірно, що об'єкти на заході та півночі міста постраждали саме внаслідок воєнних дій русів. Ключовим аргументом є монетні комплекси, вивчення яких уможливило віднести їх до часу правління Василя II і, точніше, до кінця X ст. (монети типу «Василій-деспот»; Сазанов 2013, с. 358). Частина будівель могла бути пограбована та спалена і після захоплення Херсона. Відсутність даних у писемних джерелах не може свідчити на користь того, що доля Корсуня була винятком у практиці воєн раннього середньовіччя. Навіть за бажання зберегти місто князю було б важко повністю убезпечити населення від погромів і звірств своєї дружини, адже за звичаєм задовольнити її частиною здобичі він був зобов'язаний. Водночас очевидно, що тотального руйнування міста не сталося, таке завдання й не ставилося переможцями. Незабаром після оформлення візантійсько-руської угоди Херсон був повернутий Візантії київським князем, за поясненням літописця, як «*віно за жону*» (Ипатьевская летопись 1908, стб. 101; Лаврентьевская летопись 1926, стб. 116). Імовірно, його збереження у складі імперії передбачалося досягнутою угодою з василевсами ромейів. Не можна перебільшувати вплив воєнних дій на подальший розвиток Херсона, його економіки та пов'язувати з кінцем X ст. початок його занепаду (див.: Якобсон 1950, с. 6; 1959, с. 65—66). Захоплення міста в 988 р. не стало фатальною віхою в історії Південно-Західної Таврики, Херсон і надалі не раз ставав предметом конфлікту Ромейської імперії з Руссю, що є промовистим фактом (Азбелев 2007).

Відомості джерел не дозволяють припускати тривалої присутності русів у Південно-Західній Тавриці. Гіпотеза про тимчасове приєднання Корсуня до Русі (Милютенко 2008, с. 302—304)

прямо суперечить усім наявним даним. Немає сумнівів у тому, що місто знову стало частиною Романії відразу ж після відходу війська «архонта росів». Важливішим результатом походу стали політичні домовленості сторін, що призвели

до оформлення військового союзу двох держав та утвердження християнства в Східній Європі (Поппе 1990). Військовий тиск Володимира посилив і без того безвихідне становище василів Василія II та Константина VIII, зробив-

- Азбелев С.Н. Походы русских князей на Херсонес в былинной интерпретации // Средневековая Русь. — 2007. — 7. — С. 56—70.
- Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. — К., 1977.
- Антонова И.А., Никонов А.А. Следы разрушительных землетрясений в Херсонесе и окрестностях в римское время и в раннем средневековье // Очерки по истории христианского Херсонеса. — СПб., 2009. — С. 14—51.
- Белов Г.Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг. — Симферополь, 1938.
- Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV—XVI (раскопки 1937 г.) // МИА. — 1953. — 34. — С. 32—108.
- Белов Г.Д., Якобсон А.Л. Квартал XVII. (Раскопки 1940 г.) // МИА. — 1953. — 34. — С. 109—159.
- Беляев С.А. Поход князя Владимира на Корсунь (его последствия для Херсонеса) // ВВ. — 1990. — Т. 51. — С. 153—164.
- Беляев С.А. «Базилика на холме» в Херсонесе и «церковь на горе» в Корсуні, построенная князем Владимиром // Byzantinorussica. — 1994. — № 1. — С. 7—46.
- Бернацки А.Б., Кленина Е.Ю. Сакральная архитектура византийского Херсона (по результатам раскопок и аэроснимков) // Хсб. — 2007. — 15. — С. 37—58.
- Богданова Н.М. Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — С. 8—172.
- Васильевский В.Г. Житие (подробное) Св. Стефана Сурожского // Труды В.Г. Васильевского. — СПб., 1915. — Т. 3. — С. 77—98.
- Васильевский В.Г. Житие Св. Георгия Амастридского // Там же, 1915 а. — Т. 3. — С. 1—71.
- Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. — СПб., 1889. — Вып. 5.
- Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. — Симферополь, 2009.
- Завадская И.А. Катастрофа в Херсоне в конце X—XI вв.: критика гипотезы о землетрясении // МАИЭТ. — 2010. — 16. — С. 456—487.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1908. — Т. 2.
- Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г. — М., 2003. — С. 3—172.
- Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Л., 1926. — Т. 1. — Вып. 1.
- Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. — СПб., 2008.
- Могаричев Ю.М. К вопросу о «Крымской Хазарии» в X—XI вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. Миграции, расселение, войны как факторы политогенеза. XXIV чтения памяти В.Т. Пашуто. — М., 2012. — С. 188—192.
- Могаричев Ю.М. О «Крымской Хазарии» в XI—XII вв. // Княжа доба. Історія і культура. — 2013. — Т. 7. — С. 45—59.
- Могаричев Ю.М., Сазанов А.В. Крымская Хазария X—XI вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф? (исторический контекст) // Хазарский альманах. — 2012. — 10. — С. 122—143.
- Науменко В.Е. Таврика в системе русско-византийских отношений середины X—XI вв. (историко-археологический комментарий) // ΧΕΡΣΟΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя» и «полис». — Севастополь, 2013. — С. 169—206.
- Петрухин В.Я. Владимир Святой и Соломон Премудрый. Грехи и добродетели в древнерусской традиции // Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции. — М., 2000. — 5. — С. 72—86.
- Поппэ А.В. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988—989 гг. // Вестник Московского университета. — 1978. — Серия 8: История. — № 2. — С. 45—58.
- Поппе А.В. Византийско-русский союзнический трактат 987 р. // УІЖ. — 1990. — № 6. — С. 20—33.
- Романчук А.И. «Слой разрушения X в.» в Херсонесе // ВВ. — 1989. — 50. — С. 182—188.
- Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург, 2000.
- Романчук А.И. Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. — Екатеринбург, 2007.
- Сазанов А.В. Херсон и крещение Владимира. — Saarbrücken, 2013.
- Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсона. — Л., 1983.
- Сорочан С.Б. Византийский Херсон. — Харьков, 2005. — Ч. 1, 2.
- Сорочан С.Б. Об архитектурном комплексе большой агоры византийского Херсона // ВВ. — 2009. — 68. — С. 170—193.

- Сорочан С.Б., Роменский А.А. Корсунский поход и Херсон XI в.: к завершению научного проекта // ВВ. — 2013. — 72. — С. 322—332.
- Талис Д.Л. Из истории русско-корсунских политических отношений в IX—X вв. // ВВ. — 1958. — 14. — С. 103—115.
- Тверская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1863. — Т. 15.
- Филипчук О.М. Роси у «Житті Георгія Амастридського» // УІЖ. — 2012. — № 2. — С. 173—189.
- Фирсов Л.В. Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического. — Новосибирск, 1976.
- Хапаев В.В. Разрушение Херсонеса на рубеже X—XI вв. К изучению причин // БИАС. — 2008. — 3. — С. 143—160.
- Хапаев В.В. Антисейсмические приемы в жилой застройке средневекового Херсона (по данным сравнительного анализа) // Культура народов Причерноморья. — 2010. — 183. — С. 55—60.
- Хапаев В.В. Византийский Херсон во второй половине X — первой половине XI вв.: проблема разрушения города. Дисс. ... канд. истор. наук — Севастополь, 2010а.
- Хапаєв В.В. Візантійський Херсон у другій половині X — першій половині XI століть: проблема руйнування міста. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 2010б.
- Хапаев В.В. Гипотеза А.А. Никонова о разрушительном землетрясении 1041 г. в Крыму: к вопросу о достоверности источниковой базы // МАИАСК. — 2011. — 3. — С. 275—303.
- Хапаев В.В. Некрополи средневекового Херсона как источник по истории разрушения города в начале XI в. // МАИАСК. — 2012. — 4. — С. 77—84.
- Хапаев В.В. Византийский Херсон на рубеже тысячелетий (вторая половина X — первая половина XI вв.). — Севастополь, 2014.
- Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении князя Владимира. — СПб., 1906.
- Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — М., 1950 (МИА. — 17).
- Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. — М., 1959 (МИА. — 63).
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum // CFHB. — Berolini, 1973. — Vol. 5.
- Magdalino P. The Year 1000 in Byzantium // Byzantium in the year 1000. — Leiden; Boston, 2003. — P. 233—270.
- Pope A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986—89 // DOP. — 1976. — 30. — P. 195—244.

Надійшла 03.04.2014

А.А. Роменский

ПРОБЛЕМА РАЗРУШЕНИЯ ХЕРСОНА В КОНЦЕ X — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XI вв.: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА И ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ВЫВОДЫ

К настоящему времени в науке существуют две основные концепции о причинах разрушений в византийском Херсоне — «сейсмическая гипотеза», сторонники которой видят в разрушениях результат действия землетрясения, и точка зрения об образовании слоя пожара в результате Корсунского похода князя Владимира. Хронология катастрофы колеблется в различных исследованиях: 988—1015 гг., 40-е гг. XI в., первая половина XI в., рубеж XI—XII вв. В результате археологических раскопок установлен слой пожара преимущественно в Северном и Западном кварталах города. Для датировки первостепенное значение имеют массовая керамика и монетные клады. Анализ монетных комплексов (монеты типа «Василий-деспот») позволяют относить катастрофу к концу X в. Не существует неопровержимых аргументов, подтверждающих землетрясение в Херсоне в это время. Более обоснованной является версия о разрушениях во время осады и захвата города русами.

А.А. Romenskyi

PROBLEM OF DEMOLITION OF CHERSON AT THE END OF THE 10th — IN THE MIDDLE OF THE 11th CENTURY: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE AND PRELIMINARY CONCLUSIONS

There are two main concepts on the reasons for demolitions in Byzantine Cherson in the science today: «seismic hypothesis» which supporters regard the devastations as a result of earthquake effect, and the point of view that the conflagration layer appeared after the Korsun campaign of the prince Volodymyr. Chronology of the catastrophe alternates in various studies: the period from 988 to 1015, 1040s, the first half of the 11th century, and the edge of the 11th and the 12th centuries. Owing to the archaeological excavations, the conflagration layer is recorded mainly in the Northern and Western city blocks. Bulk ceramics and coin hoards play the main role for the dating. Analysis of the coin assemblages («Basil-despot» type coins) allows the author to refer the catastrophe to the end of the 10th century. There no indisputable arguments confirming the earthquake in Kherson in this period. More grounded is the version of demolitions during the siege and seizure of the city by the Rus people.

ІСТОРІЯ ВИДІЛЕННЯ ЛІПНОЇ КЕРАМІКИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ У МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті аналізується історія підходу до визначення ліпної кераміки як основного етнокультурного маркера, котрий засвідчує присутність північно-західного, східногерманського компоненту в черняхівській культурі. До маркуючої кераміки належать вироби із хропатою поверхнею, приземисті банкоподібні посудини, деякі форми триручних ваз, горщики із нігтьовим орнаментом.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, ліпна кераміка, вельбарська культура, пшеворська культура.

Ліпна кераміка на пам'ятках черняхівської культури, з врахуванням кількісного співвідношення різних груп і типів та в сукупності з даними поховального обряду, є тим етнокультурним показником, що дозволяє визначити регіони, де проживало прийшло з Північно-Західної Європи населення, яке взяло участь у формуванні черняхівської культури (Славяне... 1990, с. 142).

Першим з дослідників, хто пов'язав керамічні черняхівські форми з германцями був П. Райнеке. Не спростовуючи провінційно-римське походження більшості посудин, він підкреслив подібність ваз із пластичним орнаментом по тулубу та з орнаментом у вигляді косих канелюрів з виробами з території Північної та Центральної Німеччини (Reineke 1906, s. 45—46). З цими ж територіями, на думку П. Райнеке, пов'язане походження черняхівських триручних ваз.

У 1940 р. вийшла праця Р. Шиндлера, в якій автор подає типологію ліпного посуду Нижнього Повіслення (Schindler 1940). Матеріали на схід від Вісли, зокрема з черняхівських пам'яток території сучасної України, розглядалися як гепідські старожитності (там само, s. 110—114).

Проблемі етнокультурної інтерпретації черняхівської ліпної кераміки присвячені дослідження радянських археологів уже післявоєнного часу. Зокрема, часто у своїх дослідженнях цього питання торкався Е.О. Симонович. У роботі, присвяченій матеріалам з розкопок Луки-Врублівецької, дослідник вказує на наявність горщиків із загнутими до середини вінцями, визначаючи їх як рідкісну форму на черняхівських пам'ятках. Ареал їхнього найбільшого поширення він розміщує на теренах заходу України та півдня Польщі (Симонович 1951, с. 110). Згодом Е.О. Симонович вказує на присутність

таких горщиків на нижньому Дніпрі й відносить їх до посудин пізньопшеворської культури (Симонович 1957, с. 15). У дослідженні, присвяченому горщикам Подніпров'я, посудину з пролошеним гирляндоподібним орнаментом із Бистрика Е.О. Симонович вважає результатом взаємозв'язків із територією оксивської¹ культури Польщі (Симонович 1981, с. 47, 50). До посудин північно-західного походження, пшеворсько-оксивських типів, дослідник також відносив приземисті посудини із плавним перетином тулуба, так зв. горщики-миски (там само, с. 53). Як вплив пшеворської культури дослідник також вважав появу в черняхівській культурі триручних ваз і посудин на високому піддоні (Симонович 1983, с. 33). Розглядаючи ліпну кераміку черняхівських пам'яток Дніпровського Лівобережжя як північно-західний показник, Е.О. Симонович виділяв банкоподібні горщики з ошершавленою поверхнею (Симонович 1984, с. 76).

Саме на основі ліпної кераміки з навмисно ошершавленою поверхнею М.Ю. Смішко запропонував виділити волинську групу поховань або волинську культуру (Смішко 1953). Ці висновки були зроблені у результаті досліджень поселень біля сіл Вікнини Великі, Костянець і залучень матеріалів із Пряжева.

М.О. Тіханова, розглядаючи локальні варіанти черняхівської культури, вказує на своєрідність ліпної кераміки різних регіонів. Зокрема, в районі Порожистого Дніпра (могильники — Ново-Олександрівка, Привільне, поселення — Микільське, Августинівка) дослідниця відзначає наявність специфічної кераміки, обмазаної рідкою глиною. Аналогії цим посудинам вона знаходить на Повіслен-

¹ До введення терміну «вельбарська культура» в 1981 р. більшість радянських дослідників використовували терміни «оксивська, поморсько-мазовецька та нижньовісленська» культури.

ні та Подністров'ї (Тиханова 1957, с. 170, 175). Кераміку з Верхнього Подністров'я (Лука-Врублівецька), орнаментовану нігтьовими за-щипами, археолог пов'язує із пшеворською культурою (там само, с. 183). Таку ж інтерпре-тацію М.О. Тиханова дає ліпній кераміці з вер-хів'їв річок Горині та Ікви, зазначаючи Пря-жів як найбільш східний пункт поширення такого посуду. Дослідниця, погоджуючись із М.Ю. Смішком, вважала специфічну ліпну ке-раміку основною ознакою волинської групи пам'яток черняхівської культури. На думку ж Ю.В. Кухаренка, переважання ліпного посуду з ошершавленою поверхнею над гончарним у матеріалах пам'яток Волині є одним з чинни-ків, що заперечує належність волинської групи пам'яток до черняхівської культури, але збли-жує її з пам'ятками Мазурського поозер'я (Ку-харенко 1958, с. 225), тобто, власне з пам'ятками вельбарської культури Польщі.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XX ст. розпочинаються дослідження пам'яток, які стають основним джерелом кераміки північно-західної традиції з теренів Східної Європи — Брест-Трішин, Дитиничі, Компанійці, Косано-во, Журавка-Ольшанська. Нагромадження но-вих численних матеріалів дозволяють деталь-ніше проаналізувати питання присутності но-сіїв вельбарсько-пшеворських старожитностей у черняхівській культурі.

У праці, присвяченій ліпній кераміці чер-няхівської культури, Г.Ф. Нікітіна відзначає достатньо монолітний склад ліпних черняхів-ських форм. Із північно-західними територі-ями (пам'ятками типу Дитиничі) дослідниця пов'язує відкриті миски з ручками-вухками, посудини з виступами та мископодібні посудини (глибокі миски) (Никитина 1966, с. 78—85). Наявність таких керамічних форм Г.Ф. Нікіті-на фіксує і на могильнику Компанійці. Водно-час дослідниця вказує на відмінності в матеріа-лах з території Західної Волині, де, можливо, існувала інша культура, близька до черняхів-ської (там само, с. 85).

А.Т. Сміленко погоджується з виділенням окремої групи пам'яток Волині з поморсько-мазовецькими, тобто вельбарськими, риса-ми. Проте вона зазначає наявність ліпної ке-раміки, характерної для волинської групи, й на інших теренах — території Середньо-го Подніпров'я, зокрема серед матеріалів Жу-равки-Ольшанської, Рижевки, Башмачки, на Поділлі (Косаново) та у двох похованнях Гаври-лівського могильника (Сміленко 1975, с. 31—33). Аналізуючи матеріали городища Башмач-

ка, дослідниця звертала увагу на наявність «пшеворської» кераміки — уламків посудин із хропаватою поверхнею та горщиків із загну-тими до середини вінцями. Також А.Т. Смілен-ко відзначала наявність на пам'ятці глибоких мисок із плавним профілюванням, знаходячи їм аналогії серед матеріалів могильника Дити-ничі (там само, с. 55—57).

Є.В. Махно, яка досліджувала Компаній-цівський могильник, виокремлювала в його матеріалах горщики з ошершавленою поверх-нею, які вона пов'язувала з пшеворською культурою, та ліпні мископодібні посудини, близькі до знахідок із могильника Дитиничі (Махно 1971, с. 89—90). Водночас дослідни-ця заперечує єдність пам'яток Брест-Трішин і Дитиничі на основі керамічних матеріалів та їх взаємозв'язків з Волинською групою. Та-кож Є.В. Махно вказує на відмінні риси похо-вальних обрядів Дитиницького та Компаній-цівського могильників, які, не зважаючи на подібність окремих ліпних керамічних форм, на її думку, не можна розглядати як один куль-турний пласт (Махно 1976, с. 98—100).

Аналізуючи ліпну кераміку черняхівської культури Верхнього Подністров'я, В.Д. Баран виокремлює горщики з нахиленими до середи-ни вінцями поселення Ріпнів II, які пов'язує із впливом пшеворської культури (Баран 1961, с. 81—82). Ці посудини він відносить до шос-того типу класифікації ліпного посуду черня-хівської культури Верхнього Подністров'я та зазначає їх існування й у матеріалах ранньо-слов'янських середньовічних культур (Баран 1981, с. 81). Попри твердження щодо незнач-ного внеску готських племен у процес ство-рення черняхівської культури, В.Д. Баран вказує на наявність змішаних вельбарсько-черняхівських могильників зі значною част-кою кераміки північно-західних типів Косано-ве, Компанійці, Рижевка, Раковець (там само, с. 156, 161).

Найповніше на сьогодні дослідження, при-свячене вельбарській ліпній кераміці, нале-жить Р. Волонгевичу (Wołagiewicz 1993). До-слідник зібрав і систематизував ліпну керамі-ку вельбарських типів, зокрема і з території України (вельбарської і черняхівської куль-тур). Р. Волонгевич дійшов до таких висновків: 1) вельбарська кераміка з'являється на східних теренах цієї культури на ступені V_2/C_1 ; 2) у ма-теріалах черняхівської і вельбарської культур території України є 14 з 19 груп вельбарської кераміки, виділених цим автором; 3) макси-мального поширення посудини вельбарських

типів у матеріалах черняхівської культури набувають на ступенях C_2 — C_3 ; 4) керамічні форми з ареалу черняхівської культури в порівнянні з аналогами вельбарської культури є дещо мініатюризованими, що може мати хронологічний характер (Wołagiewicz 1993, s. 58—63).

Спеціальне дослідження, присвячене ліпній кераміці вельбарсько-пшеворських типів на території Дніпро-Донецького лісостепу, належить В.В. Дідику. Дослідник вказує на синтез культурних рис вельбарської і пшеворської культур у цьому регіоні, що відбивається на ліпній кераміці, зокрема з могильника Компанійці. Дослідник знайшов відповідники 12 групам вельбарської кераміки за класифікацією Р. Волонгевича. Також В.В. Дідик пов'язує появу цих елементів черняхівської культури на лівому березі Дніпра з просуванням населення з ареалу вельбарської культури та західних регіонів черняхівської культури на Дніпровське Лівобережжя (Дидик 2006, с. 184).

До питання ліпної кераміки північно-західних типів звертаються й сучасні німецькі дослідники. Так, Ф. Бірбрауер вважає ліпну кераміку одним із найнадійніших показників готської присутності на території України. З огляду на її «дешевизну» та простоту виробництва, вона не могла бути ринковою та імпортною продукцією, а тому напряду може засвідчувати присутність у матеріалах черняхівської культури вихідців із території вельбарської культури Польщі (Bierbrauer 1999, s. 231—232).

Важливе значення щодо підходу до аналізу ліпної кераміки черняхівської культури має робота О.В. Петраускаса та Р.Г. Шишкіна (Петраускас, Шишкін 1999). Дослідники, аналізуючи матеріали черняхівської культури Правобережжя Київщини, справедливо вдаються до критики терміну «особлива черняхівська ліпна кераміка», який протягом тривалого часу був поширений серед дослідників черняхівської культури, особливо в 50—70-х рр. ХХ ст. О.В. Петраускас і Р.Г. Шишкін зазначають, що в цьому регіоні ліпні форми з черняхівських пам'яток чітко розділяються на кераміку вельбарської і київської традиції (там само, с. 227).

У монографічному дослідженні І.С. Винокура, присвяченому черняхівській культурі Волино-Подільського прикордоння, дослідник звертає увагу на пшеворське, на його думку, походження горщиків із загнутими до середини вінцями та гострореберних мисок. Із вельбарською культурою дослідник пов'язував появу посудин із псевдовушками. Загалом близько 60 % ліпної кераміки цього регіону має

генетичні зв'язки з пшеворською культурою, 10 % — з вельбарською. Аналізуючи кераміку Дитиницького могильника, вчений відзначав своєрідність комплексу ліпної кераміки пам'ятки, що виражається у домінуванні мископодібних посудин і своєрідного керамічного тіста з домішками шамоту й органіки. Загалом І.С. Винокур вказував на незначну роль вельбарського елементу у формуванні черняхівської культури Волино-Подільського прикордоння, а генетичну основу пам'яток черняхівської культури цього регіону пов'язував з місцевими зарубинецькими та пшеворськими племенами (Винокур 2000, с. 105—119). Через спрощеність, а часто й викривлення ілюстративного матеріалу, поданого в статтях І.С. Винокура (Stasiak 1997, s. 227), достатньо важко спиратися на його висновки.

Спеціальне дослідження типології ліпної кераміки Дитиницького могильника було здійснене В.І. Івановським. Усього було проаналізовано 41 ліпну форму, що були співвіднесені з шістьма групами ліпної кераміки за класифікацією Р. Волонгевича. Вчений вказав на особливість керамічного комплексу цієї пам'ятки — абсолютну відсутність горщиків типу ІА із загнутими до середини вінцями — основного типу ліпної кераміки північно-західної традиції Волині та Поділля (Івановський 2001, с. 143—144). Це спостереження нашою думкою, що Дитиницька пам'ятка залишена прийшлим германським населенням, не пов'язаним із місцевою вельбарською культурою території України.

На важливість ліпної кераміки як етнокультурного маркера вказує О.В. Петраускас. Так, саме за кореляцією із керамікою різних етнічних угруповань дослідник визначав етнокультурний зміст кремаційних поховань черняхівської культури (Петраускас 2002).

Одним з основних етнічних маркерів для визначення етнокультурної основи пам'яток Дніпровського Лівобережжя вважає ліпну кераміку А.М. Обломський. Важливість і дієздатність цієї категорії археологічного матеріалу доведена дослідником на основі кореляції з даними поховального обряду. Окрім одного випадку (Данчени/п. 186), вельбарська ліпна кераміка не зафіксована в поховальних комплексах, що можуть бути пов'язані з іншими етнокультурними елементами черняхівської культури, зокрема зі скіфо-сарматами (Обломський 2003, с. 45—47).

Важливою працею у вивченні кераміки північно-західних типів черняхівської культу-

ри було дослідження В.С. Тилішака щодо ліпної кераміки Чернелево-Руського могильника. Серед інших досліджених черняхівських пам'яток цей могильник містить найбільш численний типологічний ряд кераміки вельбарських і пшеворських типів. В.С. Тилішак виділяє 20 типів ліпної кераміки, що знаходять аналогії у класифікації вельбарської кераміки Р. Волонгевича, шість ліпних форм, що мають пшеворське походження, та тип горщиків (тип 2), походження якого пов'язується з місцевим дністровським слов'янським чи сарматським компонентом. Посудини пшеворського походження належать до раннього етапу функціонування пам'ятки, тоді як вельбарські форми трапляються впродовж усього періоду функціонування могильника. Варто зазначити, що посудини типу 2 зафіксовано в одних комплексах із керамікою вельбарських і пшеворських типів (Тилішак 2011).

О.В. Шаров зазначає наявність у черняхівських матеріалах достатньо великої кількості пізніх у хронологічному відношенні груп вельбарської кераміки. Деякий архаїзм германських форм у черняхівському середовищі, використання форми горщиків типу ІА аж до кінця IV ст. н. е. є однією з особливостей вельбарських мігрантів у порівнянні з населенням основного ядра культури (Шаров 2011, с. 326—327).

До останнього часу північно-західний компонент черняхівської культури розглядався як неподільний пласт вельбарсько-пшеворських старожитностей, які на черняхівських матеріалах розділити практично неможливо (Дидик 1996, с. 183). Вірогідно, це пов'язано з тим, що значна частка пшеворських елементів, зокрема й кераміки, є характерною рисою й вельбарської культури території України (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 111). Лише останнім часом почали з'являтися праці, в яких наведено спроби розділити вельбарський і пшеворський компоненти черняхівської культури на основі ліпної кераміки.

Спеціальне дослідження, присвячене виділенню пшеворських форм серед загалу горщиків із загнутими до середини вінцями, так зв. кумпфів, або посудин типу ІА за Р. Волонгевичем, належить автору цієї статті. Результатом роботи є виділення типу ІА_р (пшеворський), що суттєво відрізняється від посудин вельбар-

ського походження як морфологічно (коефіцієнт пропорції, розташування максимального діаметру, кут нахилу вінець), так і технологічно (Милашевський 2014а). В інших роботах автор розглядає ліпну кераміку вельбарських типів у черняхівській культурі та регіональні дослідження ліпного посуду північно-західної традиції (Милашевський 2009; 2011; 2014).

Загалом більшість дослідників черняхівської культури виділяє ліпну кераміку як важливий етнокультурний показник. У довоєнний і післявоєнний період (20—50-ті рр. XX ст.) інтерпретація археологічних матеріалів черняхівської культури загалом і власне ліпної кераміки була засобом ідеологічної боротьби спочатку німецьких, а потім і радянських вчених. Зв'язок горщиків із навмисно ошершавленою поверхнею з пшеворською культурою довгий час був зумовлений, з одного боку, кращою обізнаністю радянських вчених із пшеворськими матеріалами, з іншого боку — пшеворська культура трактувалася протягом тривалого часу як протослов'янська². Тому визначення горщиків із загнутими до середини вінцями як пшеворських було ідеологічно правильним.

Нині, коли існування північно-західних чи східногерманських елементів у складі черняхівської культури є загальноновизнаним, основним завданням є спроба розчленування цього пласту матеріалу на складові (вельбарський, пшеворський, центральноевропейський, скандинавський). Деяких результатів у цьому напрямі вже досягнуто. Так, із вельбарською культурою можна пов'язати близько 80 % північно-західної ліпної кераміки, до 20 % форм мають пшеворське походження. Лише для окремих посудин можна простежити скандинавські та центральноевропейські витоки (Милашевський 2014).

Ліпна кераміка, як один з основних етнічних показників, є важливим критерієм виділення комплексів із північно-західною культурною традицією, на основі яких можливе подальше вивчення поховального обряду, костюма, житлобудування та інших аспектів матеріального побуту германського компоненту черняхівської культури.

² За дослідженнями останніх десятиліть пшеворська культура пов'язується з германським племенем вандалів (Мончинська 2009, с. 96—97).

Баран В.Д. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межах річки Дністра і Західного Бугу // МДАПВ. — 1961. — № 3. — С. 77—88.

Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). — К., 1981.

Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.

- Дидык В.В.* Лепная керамика вельбарско-пшеворского типа в черняховских древностях Днепро-Донецкой Лесостепи // Древности. — Харьков, 2006. — С. 178—186.
- Івановський В.І.* Липна кераміка Дитиницького могильника // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів, 2001. — С. 141—148.
- Козак Д.Н., Прищеп Б.А., Шкоропад В.В.* Давні землероби на Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.
- Кухаренко Ю.В.* Волынская группа полей погребений // СА. — 1958. — № 4. — С. 219—226.
- Махно Є.В.* Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — 1971. — 1. — С. 87—95.
- Махно Є.В.* Пам'ятки типу Дитиничів і Компаніївський могильник // Археологія. — 1976. — 19. — С. 95—101.
- Милашевський О.С.* Комплекси ліпної кераміки вельбарської традиції (за матеріалами черняхівських пам'яток Поступняння) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Мат-ли VIII Міжнар. студентської наук. археолог. конф. — Чернігів, 2009. — С. 126—129.
- Милашевський О.С.* Липна кераміка північно-західної традиції межиріччя Дніпра та Псла // Археологія і давня історія України. Археологія: від джерел до реконструкцій. — Комсомольськ, 2011. — Вип. 5. — С. 152—159.
- Милашевський О.С.* Липна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі // Oium. — 2014. — № 4. — С. 96—132.
- Милашевський А.С.* Сосуды типа ІА по классификации Р. Волонгевича в черняховской культуре // Stratum plus. — 2014a. — № 4. — С. 189—212.
- Мончинська М.* Велике переселення народів. Історія неспокійної епохи IV та V століть. — К., 2009.
- Никитина Г.Ф.* Классификация лепной керамики черняховской культуры // СА. — 1966. — № 4. — С. 70—85.
- Обломский А.М.* Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. — М., 2003.
- Петраускас О.В.* Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 40—65.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.* Про черняхівські пам'ятки «змішаного типу» на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 217—229.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* — К., 1990.
- Симанович Е.А.* Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій) // Археологія. — 1951. — 5. — С. 105—114.
- Сымонович Э.А.* Лепная посуда памятников черняховской культуры нижнего Днестра // КСИИМК. — 1957. — 68 — С. 14—19.
- Симонович Е.О.* Черняхівські горщики Подніпров'я // Археологія. — 1981. — 36. — С. 41—54.
- Симонович Е.О.* Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія. — 1983. — 43. — С. 26—42.
- Сымонович Э.А.* Развитие культуры Черняховских племен Левобережья Днестра // КСИА. — 1984. — 178. — С. 73—81.
- Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смишко М.Ю.* Раннеславянские памятники на территории Западных областей УССР // Доклады VI науч. конф. Института археологии УССР. — К., 1953. — С. 82—92.
- Тилищак В.С.* Липна кераміка Чернелево-Русського могильника // Oium 1. Черняхівська культура. — К., 2011. — С. 111—123.
- Тиханова М.А.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — № 4. — С. 168—194.
- Шаров О.В.* Ранняя фаза черняховской культуры // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 321—340.
- Bierbrauer V.* Die ethnische Interpretation der Sintana de Mures-Černjachov-Kultur // Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995). — Bonn, 1999. — S. 211—23.
- Reinecke P.* Aus der russischen archäologischen Literatur // Mainzer Zeitschrift. — 1906. — 1. — S. 42—50.
- Schindler R.* Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum // Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte. — Leipzig, 1940. — Bd. 6. — S.???
- Stasiak M.* Museum Archaeology. On the Need for Verification and New Publication of Some Artefacts from Museum Collection // 20 lat archeologii w Masłomęczu. — Lublin, 1997. — T. I. — S. 225—234.
- Wołagiewicz R.* Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. — Szczecin, 1993.

Надійшла 16.03.2015

А.С. Милашевский

ИСТОРИЯ ВЫДЕЛЕНИЯ ЛЕПНОЙ КЕРАМИКИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В МАТЕРИАЛАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье анализируется история выделения лепной керамики северо-западной традиции в материалах черняховской культуры. В передвоенное время и послевоенное время интерпретации черняховской культуры как в целом, так и отдельных ее элементов, были инструментом идеологической борьбы сначала немецких, а потом и советских ученых. Большинство керамических форм северо-западного происхождения связывались с пшеворской культурой, так как она долгое время считалась в какой-то мере праславянской. В работах конца XX в. на основе керамических материалов вельбарский и пшеворский компоненты черняховской культуры рассматривались как единое целое. Новые исследования лепных сосудов северо-западного происхождения позволяют разделить эти два компонента. Вельбарский компонент представлен 80 % лепной керамики, к пшеворскому относятся около 20 % керамики северо-западных типов.

A.S. Mylashevskyi

HISTORY OF SINGLING OUT THE HANDMADE CERAMICS OF NORTH-WESTERN ORIGIN AMONG THE MATERIALS OF CHERNIAKHIV CULTURE

The article analyses a history of singling out the handmade ceramics of north-western tradition among the materials of Cherniakhiv culture. In the period before and after the World War II, interpretation of both Cherniakhiv culture as a whole, and of its separate elements, was the instrument of ideological struggle first for the German, and then for the Soviet scholars. Most of ceramic forms of the north-western origin were related with Pshevorska culture, as far as it was considered to be pre-Slavic to a certain extent for a long time. In the works of the end of the 20th century, Velbarska and Pshevorska components of Cherniakhiv culture were considered to be as a single whole. The new research of handmade vessels of north-western origin allows the author to divide these two components. Velbarska component is represented by the 80 % of handmade wares, while about 20 % of ceramics of the north-western type belong to Pshevorska component.

С.А. Скорый, Р.В. Зимовец. Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции

К.: Издавець Олег Філюк, 2014. — 180 с.

Древности скифской эпохи всегда вызывали и вызывают поныне оживленный интерес у всех, кто интересуется историей юга Восточной Европы, Северного Причерноморья, не говоря уж о профессиональных археологах.

В Северном Причерноморье известны многие сотни курганов скифского времени, раскопки которых дали уникальные по своему искусству и технике исполнения шедевры мирового значения, украшающие сейчас коллекции многих музеев Украины, России и других стран. Не меньшее значение для археологии как науки имеют и находки предметов скифского быта на поселениях раннего железного века, в той или иной степени изученных специалистами, а зачастую и так называемые случайные находки этого времени.

Полуостров Крым — интереснейший регион для археологии разных хронологических периодов. Каждый найденный здесь артефакт может оказаться уникальным или важным для классификационных построений специалистов-археологов, занять свое место в ряду подобных или пополнить количественный состав уже известных находок.

К глубокому сожалению профессиональных археологов, в прошедшие минимум 25 лет во всех странах постсоветского пространства ассигнования на нашу науку неуклонно сокращались. Лакуна эта была заполнена сформировавшимися бригадами незаконных раскопщиков археологических памятников, варварски их разрушающих. Пафосные журналисты именуют их «черными археологами», с чем трудно согласиться. Сформировался и теневой рынок скупки-продажи археологических находок, имеет место и формирование частных коллекций археологического наследия, которые по праву должны принадлежать государству.

Однако игнорировать этот материал мы не имеем права. Каждая археологическая находка, пусть потерявшая свой «паспорт», является полноценной вещью в своем состоянии и может быть применена для классификаций и реконструкции исторической ситуации того или иного региона. Фактом является то, что все коллекции ведущих музеев Европы, Украины и России во многом формировались в XIX — начале XX вв. из покупок у разного рода «дельцов» — реальных грабителей археологических памятников. Отказываемся ли мы от привлечения этих находок в наши статьи и книги? Нет, мы цитируем и воспроизводим изображения находок, поскольку они нам важны!

Определенно позитивным эпизодом в этой сложной ситуации является существование истинных любителей истории, краеведов и коллекционеров, которые взаимодействуют с учеными и открывают свои собрания для науки. Оставим юридическую сторону этого вопроса соответствующим структурам того или иного государства. Я ведь пишу о книге, которая ввела в научный оборот более 400 находок, и она, на мой взгляд, позволяет полнее представить полуостров Крым в его археологической истории.

Книга состоит из трех частей: «Введение: к изучению скифских памятников Крыма», «Каталог находок» и «Место коллекции в кругу скифских древностей Крыма».

В первой части, в соответствии с ее заголовком, авторы представляют краткую историю изучения археологических памятников скифского времени в Крыму с опорой на публикации, начиная с XIX в. и вплоть до 2010-х годов. Кроме того, объясняются цель, задачи и краткое содержание рецензируемой книги.

Вторая часть, наиболее объемная, является каталогом находок из публикуемой коллекции. Структурно эта часть публикации состоит

из пронумерованных разделов и подразделов, в которых находки поданы по их назначению, затем по отдельным категориям. В отдельных разделах рассматриваются вооружение, детали воинского костюма, металлические детали конской упряжи и украшения погребальной повозки, культовые предметы, а также матрица и штамп для чеканки аппликаций. В подразделах представлены находки по категориям. Для каждого предмета указаны: датировка, известное или предполагаемое место находки, материал, технология изготовления, сохранность. Кроме того, приводятся размерные характеристики, внешнее описание вещи и известные ей аналогии (со ссылками на литературу), если таковые имеются. Даются аналогии не только из крымских памятников, но и из сопредельных регионов юга Восточной Европы, а иногда и более дальних. Изображения находок представлены масштабными фотографиями хорошего качества, в дополнение часто приводятся фотографии деталей вещей, их лицевой и оборотной сторон. Такой способ подачи материала, при отсутствии прорисовок и разрезов, в целом обычен для изданий каталогов и дает достаточно полное представление о каждой находке.

Заслуживает уважение бережное отношение к артефактам, иногда уникальным. Авторы постарались дать полную характеристику вещей, привести все возможные аналогии. Для описаний археологических находок соблюдена стройная система, что показывает высокий профессионализм авторов книги.

Третий раздел книги является не менее интересным, чем каталог находок. Здесь рассматривается место коллекции в кругу скифских древностей Крыма, фактически это аналитическая обработка материалов коллекции. Равно как и в каталоге (раздел 2), здесь материал рассмотрен по категориям, дается расширенная характеристика многих вещей, подробнее рассматриваются вероятные пункты их находок, на широком круге аналогий приводится обоснование их датировок и статистические данные о подобных вещах в Крыму. На основании этого анализа авторы делают ряд интересных выводов, порой существенно допол-

няющих или корректирующих уже известные факты и концепции в скифской археологии Крыма.

Например, анализируя довольно многочисленную группу находок мечей и кинжалов, авторы приходят к обоснованному выводу, что она *«решительным образом меняет наше представление о степени присутствия архаических мечей и кинжалов в скифской культуре Крыма»* (с. 144). Для некоторых экземпляров этой категории находок, как и для некоторых вещей других категорий (на основании уникального исполнения деталей, наличия производственного брака или полуфабрикатов), делается справедливый вывод об их местном производстве (с. 144—146). Некоторые крайне редкие для Крыма находки, например крючки-застежки и др., но многократно известные в других регионах, по мнению авторов книги, отражают направления внешних связей скифов Крыма с этими регионами Степи и Лесостепи Восточной Европы (с. 147). Кроме того, в третьем разделе содержится много других интересных размышлений авторов о происхождении и развитии вещей определенных категорий. Весь материал коллекции ранжирован по четырем хронологическим периодам, выделены районы наибольшего сосредоточения находок (контактная зона — Внутренняя гряда Крымских гор — Крымская Степь), которые проиллюстрированы несколькими картами, даны интересные гипотезы о причинах и обстоятельствах такого сосредоточения (с. 164—168).

Следует отметить и прекрасное полиграфическое издание книги.

Несомненно, что рецензируемая монография является большим вкладом в развитие скифской археологии не только Крыма, но и всего юга Восточной Европы. Она будет интересна и полезна не только специалистам-археологам, но и преподавателям, студентам, всем интересующимся историей Крыма.

И, наконец, отмечу чрезвычайно важное обстоятельство: ныне коллекция поступила в Археологический музей Института археологии НАН Украины и стала доступной для изучения всем специалистам.

С.Б. ВАЛЬЧАК

Надійшла 10.06.2015

ПРОБЛЕМИ БРОНЗОВОГО ВІКУ ЄВРАЗІЇ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВІТАЛІЯ ВАСИЛЬОВИЧА ОТРОЩЕНКА (до 70-річчя вченого)

Цьогоріч виповнюється 70 років від дня народження одного з провідних українських археологів-первісників, доктора історичних наук, професора, доктора *Honoris Causa* Донбаського державного технічного університету, Лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, завідувача відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України Віталія Васильовича Отрощенко.

Віталій Отрощенко народився 20 вересня 1945 р. у м. Чернігів. Згодом навчався на історичному факультеті Київського державного (нині національного) університету ім. Тараса Шевченка, після закінчення якого (1968 р.) розпочав працювати в Інституті археології АН УРСР, з яким пов'язав усе своє життя, пройшовши шлях від старшого лаборанта до завідувача відділу.

Коло наукових інтересів молодого дослідника стало визначатися ще під час навчання в університеті, коли, на відміну від більшості студентів спеціалізації кафедри археології, які зазвичай обирали для своїх студій античність, Віталій Отрощенко зосередився на старожитностях бронзового віку. Цей інтерес було закріплено в ході кількох польових сезонів (1964—1967 рр.), проведених на розкопках відомої пізньобронзової пам'ятки Криму — Кіровського поселення, де зав'язалися взаємини з начальним Керченської експедиції ІА АН УРСР О.М. Лесковим. Після цього почався двадцятирічний період новобудовної курганної археології, протягом якого Віталію Васильовичу довелося працювати у складі відомих степових експедицій Інституту археології АН УРСР — спочатку Каховської (1968—1970 рр.), очолюваної О.М. Лесковим, а потім Запорізької постійнодіючої експедиції на чолі з В.І. Бідзілею (1972—1974 рр.). Згодом

ювілярові довелося самому керувати Запорізькою експедицією (1975—1976, 1978—1987 рр.), на рахунку якої сотні курганів з тисячами поховань, розкопаних у зонах спорудження меліоративних систем та інших новобудов у Степовій Наддніпрянщині. Крім суттєвого поповнення загального корпусу джерел по «курганних культурах» Надчорномор'я, у Запорізькій експедиції неабияку увагу приділяли удосконаленню методики розкопок курганних пам'яток, зокрема потужних багатометрових насипів, а також довгих могил, для яких застосовувалася та добре зарекомендувала себе комбінована система повздовжніх і перпендикулярних траншей (Пустовалов 1998; Отрощенко 2001, с. 8).

Саме в атмосфері курганної археології вирили та сформувалися наукові вподобання В.В. Отрощенко і на багато десятиріч наперед визначилися перспективи його наукових студій. Серед них на першому місці завжди була та залишається зрубна спільнота. Адже

Віталій Васильович Отрощенко серед колег, 2010 р.

їй були присвячені обидві дисертації вченого (Отрощенко 1981; 2002). Кандидатська була чи не першим прикладом дисертаційного дослідження зрубної культури саме за матеріалами поховальних пам'яток, оскільки в ті часи було прийнято обґрунтовувати подібні праці на базі поселень і могильників одночасно, рідше — одних поселень, проте ніяк не одних могильників. Порівняно з іншими, захищеними в ті часи дисертаціями з пізньобронзової проблематики Наддніпрянщини (Шарафутдинова 1975; Беляев 1980), праця В.В. Отрощенко була суттєвим кроком вперед у справі культурної ідентифікації та всебічного аналізу поховальних пам'яток регіону. Головними серед цих досягнень були: чітка культурно-хронологічна ідентифікація і диференціація курганних комплексів посткатакомбного часу за приналежністю до культур багатоваликової кераміки (КБК), зрубної і виділеної дисертантом білозерської; створення надійної періодизації, побудованої на основі методу порівняльної стратиграфії; всебічна та ретельна характеристика некрополів посткатакомбної доби від рівня топо-планіграфії та курганного будівництва (зокрема, довгих могил) до типології поховального приданого та деталей поховального ритуалу. Зазначу, що кандидатська дисертація В.В. Отрощенко в частині зрубно-білозерської проблематики Степової Наддніпрянщини досі не «перекрита» новішими дослідженнями, а відтак зберігає свою актуальність.

Докторська дисертація В.В. Отрощенко також була новаційною — як за масштабом, так і за концептуальними засадами. По-перше, це було перше узагальнююче дослідження, присвячене зрубній культурно-історичній області (ЗКІО) загалом, а не якійсь її частині. По-друге, науковець запропонував принципово нову кон-

цепцією зрубної культурогенези, в основу якої було покладено оригінально синтезовані ідеї пасіонарності (Л.М. Гумільов; О. Прицак) з гіпотезою Волго-Уральського осередку культурогенези (В.С. Бочкарьов). Ключовою причинно-генеруючою культурою у цій концепції виступала синташтинська, рух на захід колісничних загонів якої став каталізатором для формування на ґрунті катакомбно-абашевського світу передзрубного середовища, у складі якого особлива роль відводилася доно-волзькій абашевській (ДВАК) і бабинській культурам. Саме останні, на думку дослідника, виступали генетичним підґрунтями для формування двох базових культур ЗКІО — покровської (ПЗК) і бережнівсько-маївської (БМЗК), з яких перша виступала первинною і такою, що спричинила генезу другої. У тенденції ПЗК обіймала лісостепову-північностепову зону від Уралу до Доно-Сіверськодонецького межиріччя, а БМЗК — степ від Поволжя до Дніпра. Подібно усякій масштабній концепції вона знайшла як своїх прибічників, так і критиків. Наша спроба виявити підстави/критерії поділу на перших і других не дала якихось певних результатів; у будь-якому разі, ними точно не виступає чинник державного кордону, адже представників обох наукових «таборів» можна знайти як в Україні, так і в Росії. Мені навіть здається, що чимало дослідників знаходять у концепції зрубної культурогенези В.В. Отрощенко свою особливу рацію або, навпаки, ті чи інші вузькі місця. Втім, на моє глибоке переконання, в запропонованому В.В. Отрощенко розумінні процесів зрубного культуротворення є чимало слушного. Серед іншого я би виділив переконливу аргументацію гетерогенності зрубної культурної спільноти, зумовленої різними її регіональними субстратами. Дослідник виділяв два

таких субстратних компоненти: абашевський (ДВАК) — для ПЗК і бабинський (дніпро-донський — ДДБК — *Р.Л.*) — для БМЗК. Дещо згодом, за результатами новітніх досліджень посткатакомбного горизонту Східної Європи, стало зрозумілим, що цих компонентів було більше, адже певною мірою до зрубної культурогенези також долучилися щонайменше лолінська і, можливо, опосередковано — волго-донська бабинська (ВДБК) культури (Мимоход 2013). Не зайвим буде відзначити, що ідея різнокомпонентності ЗКІО, обґрунтована в концепції В.В. Отрошенка, є подальшим розвитком ідей українських археологів, які відстоювали особливості зрубної культурогенези на теренах Надчорномор'я, зумовлені участю в цьому процесі бабинського (КБК) компонента (Ковальова, Волкобой 1976; Ковалева 1981; Чередниченко 1986; Литвиненко 1994).

Окреме місце в науковому доробку ювіляра посідають проблеми передзрубного та водночас посткатакомбного часу. В цьому сегменті В.В. Отрошенком зроблено чимало цікавого та значущого. Проте я б особливо виділив декілька принципів досягнень і відкриттів. Насамперед, В.В. Отрошенко першим серед дослідників поставив питання щодо хронологічної відокремленості катакомбно-полтавкинського та зрубно-алакульського світів, причому не на регіональному, а на загальному рівні. Він показав, що катакомбна та зрубна культури на жодній території не стикаються в часі, а повсюди є відокремленими культурами передзрубного горизонту. Відтак саме ці останні, а не полтавкинська та катакомбні, брали участь у формуванні зрубної культурної області (Отрошенко 1990а; 2001). Згодом, уже в докторській дисертації, ця принципова позиція набула розвитку та наповнення. Зокрема, до передзрубного горизонту Східної Європи дослідник відносив, а тим самим синхронізував, культури бойових колісниць (синташтинську, потапівський тип, ДВАК) і бабинську. З виділенням представниками української археологічної школи поступу посткатакомбних культурних утворень від Дунаю до Уралу (Березанская 1960; Братченко 1977; Писларий 1983; Литвиненко 2009; Mimoход 2005; 2013 та ін.) стало очевидним, що між катакомбною та зрубною епохами на півдні Східної Європи існували щонайменше три різні за походженням і хронологічною динамікою культурні блоки — *постшинуровий* (воронезька, Вольськ-Лбище), *посткатакомбний* (культурні області Бабіне та Лола) і *колісничний* (ДВАК/Покровськ, Синташта-Потапове), останній з

яких виник пізніше за два перших. Ці факти й обставини суттєво ускладнили та водночас конкретизували процес зрубної культурогенези.

Другим важливим відкриттям, пов'язаним з ім'ям В.В. Отрошенка, є виявлення виразної статевої диференціації у поховальному обряді бабинської культури (точніше однієї з них — ДДБК) (Отрошенко 1992). Цей факт, значення якого важко переоцінити, розкрив неабиякі перспективи в дослідженні кола культур Бабіне — проблем культурогенези, соціального розвитку, гендерних аспектів, демографії тощо, які успішно реалізуються протягом двох останніх десятиріч.

Окремої уваги заслуговує оцінка ще цілого спектру наукових інтересів В.В. Отрошенка, яким присвячено десятки наукових статей і розділів колективних монографій. Серед них назовемо проблеми хронології, соціальних реконструкцій, релігії, духовної культури та мистецтва в різних їх проявах, дослідження знакових систем палеометалевої доби, палеоекономіки давніх суспільств, міжкультурних зв'язків і шляхів комунікацій, етноісторичні студії, історія археології, спростування археологічних міфів тощо. Чимало праць з цієї проблематики стали хрестоматійними (Отрошенко 1974; 1976; 1976а; 1978; 1984; 1986; 1986а; 1988; 1991; 1998; 1998а та ін.). Без сумніву, кожному з цих напрямів можна та варто присвятити окремий історіографічний сюжет. А крім цього, є об'ємний список праць з енеолітичної, катакомбної, кіммерійської, скіфської, половецької та інших тематик.

Не можна оминати окремий період наукового життя В.В. Отрошенка, пов'язаний з цілою програмою археологічних дослідів у Східній Україні та Доно-Донецькому регіоні. Вочевидь, що цей напрям, який реалізувався протягом двох десятиріч, був зумовлений кількома чинниками, серед яких першорядне значення мали: а) ключові позиції регіону в розумінні культурно-історичних процесів середнього-пізнього бронзового віку у Східноєвропейському степу-лісостепу; б) той факт, що на Сході України впродовж 1990—2000-х років здійснювалися системні дослідження курганів, поселень і мідних копалень бронзового віку, якими керували і в яких брали участь учні Віталія Васильовича (Ю.М. Бровендер, І.М. Ключнева, автор цього нариса). З огляду на зазначені обставини до цих досліджень активно долучалися й російські колеги, насамперед археологи з Воронежського університету на чолі з А.Д. Пряніним. Ця багаторічна робота здійснювалася у межах низки договорів про наукову співпрацю

між українськими та російськими установами, де співкерівником з українського боку завжди виступав В.В. Отрощенко. До вагомих результатів цієї «східної епопеї» слід віднести також дві серії українсько-російських польових археологічних семінарів — I—V Капітанівських (1995—1999) і I—IX Картаміських (2002—2009), а також окремі конференції (1993, 2011), під час яких не лише обговорювалися результати наукових розвідок, а й визначалися перспективи, зокрема й народжувалися теми майбутніх кандидатських і докторських дисертацій українських і російських дослідників (Ю.М. Бровендер, О.Ю. Захарова, І.М. Ключнева, Р.О. Литвиненко, А.О. Припадчев, О.С. Пробийгорова).

Загалом же змістовне та багатогранне наукове життя В.В. Отрощенко не висчерпується лише тими напрямками, що висвітлені чи згадані в цьому ювілейному тексті. Адже творчий доробок, що складається з понад 470-ти наукових і науково-популярних праць (Список 2005; 2015), активна організаційна та редакційна діяльність, досягнення як наукового керівника та консультанта, засновника наукової школи — все це заслуговує на ретельне історіографічне дослідження.

У зв'язку з ювілеєм широко бажаємо Віталію Васильовичу Отрощенку доброго здоров'я, життєвої енергії, творчої наснаги, талановитих і вдячних учнів та всіяких гараздів.

Р.О. ЛИТВИНЕНКО

- Беляев А.С.* Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском левобережье. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980.
- Березанская С.С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.
- Братченко С.Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977. — С. 21—42.
- Ковальова І.Ф., Волкобой С.С.* Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. — 1976. — Вип. 20. — С. 3—22.
- Ковалева И.Ф.* Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. — Днепропетровск, 1981.
- Литвиненко Р.О.* Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.
- Литвиненко Р.О.* Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2009.
- Мимоход Р.А.* Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-ли II-ї Луганської Міжнар. історико-археологічної конф. — Луганськ, 2005. — С. 70—74.
- Мимоход Р.А.* Погребения финала средней бронзы в Волго-Уралье и некоторые проблемы регионального культурогенеза // Донецький археологічний збірник. — Донецьк, 2010. — № 13/14. — С. 67—82.
- Мимоход Р.А.* Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периода бронзового века // Материалы охранных археологических исследований. — М., 2013. — Т. 16.
- Отрощенко В.В.* Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА. — 1974. — № 4. — С. 72—81.
- Отрощенко В.В.* Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 16—18.
- Отрощенко В.В.* Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976а. — С. 172—190.
- Отрощенко В.В.* О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 34—35.
- Отрощенко В.В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981.
- Отрощенко В.В.* Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Памятники археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — Вып. 1. — С. 84—96.
- Отрощенко В.В.* Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Отрощенко В.В.* Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА. — 1986а. — № 3. — С. 227—232.
- Отрощенко В.В.* Письмена срубной культуры // Studia Praehistorica. — Sofia, 1988. — Т. 9. — С. 151—178.
- Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 5—17.
- Отрощенко В.В.* О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры // СА. — 1990а. — № 1. — С. 107—112.

- Отрощенко В.В. Клейноды зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 101—109.
- Отрощенко В.В. К вопросу о доно-волжской абашевской культуре // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1998. — Вып. 11. — С. 52—59.
- Отрощенко В.В. Феномен кістяних пряжок // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998а. — С. 113—117.
- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2002.
- Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 59—84.
- Пустовалов С.Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 168—175.
- Список друкованих праць В.В. Отрощенко // Мова та історія. — К., 2005. — Вип. 81. — С. 122—137; Мова та історія. — К., 2015. — Вип. — С.
- Чередниченко Н.Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 44—82.
- Шарафутдинова И.Н. Племена Степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1975.

ДО 70-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ГЕОРГІЯ ІВАНОВИЧА ШАПОВАЛОВА

Місто Запоріжжя завжди цікавило багатьох видатних істориків, археологів, краєзнавців своїм славетним минулим. Наукова діяльність Дмитра Івановича Яворницького, Якова Павловича Новицького, Романа Олександровича Юри, Олександра Всеволодовича Бодяньського, Дмитра Яковича Телегіна найтісніше була пов'язана з м. Запоріжжя. Сьогодні справу вивчення Запорізького краю гідно очолює і продовжує відомий учений Георгій Іванович Шаповалов — директор Запорізького краєзнавчого музею, історик, археолог, професор, людина, відома далеко за межами України. Різноманітність інтересів, талант, ентузіазм і щирість є характерними рисами цієї непересічної особистості. 27 червня 2015 р. Г.І. Шаповалову виповнилося 70 років.

Георгій Іванович народився 1945 р. у с. Гуровці Козятинського р-ну Вінницької обл. у родині службовця. Сім'я того ж 1945 р. переїхала в м. Запоріжжя, де вчений живе і донині. Любов до історії, літератури, музеїв, яка панувала в родині, сприяла пробудженню цікавості дітей до історії рідного краю. Значну роль у

цьому відігравали батьки — Іван Павлович і Ганна Макарівна. Батькам, вчителям середньої школи № 84 і СІП № 15, вдалося зацікавити Георгія Івановича героїчною історією Запорізького краю, острова Хортиця. У дитинстві він зміг ознайомитися з музеями та краєвидами Ленінграда, Москви, Києва, Криму та Севастополя. Він був закоханий у Кам'янець-Подільську фортецю, неодноразово піднімався на її вежі та спускався в холодні каземати. Історія назавжди полонила його серце. Уже в школі він збирає колекції монет, марок, починає формувати власну бібліотеку. Справжнім захопленням для нього стає підводне плавання. Слава Жака Іва Кусто наприкінці 50 — на початку 60-х рр. надихала багатьох молодих людей пірнати з аквалангом. Але далеко не всі зробили це захоплення справою свого життя, як Георгій Іванович Шаповалов.

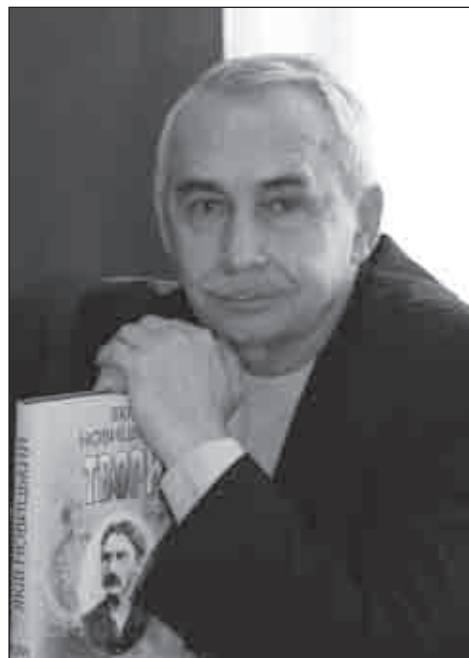
У 1963 р. Г.І. Шаповалов закінчив середню школу, а також курси підводних плавців при обласній морській школі ДТСААФ. Він влаштувався на роботу слюсарем Запорізького електровозоремонтного заводу, активно займався боротьбою, туризмом, підводним спортом, брав

участь у діяльності клубу аквалангістів «Скіф», у складі якого відправляється 1964 р. на Чорне море в експедицію. Після служби в армії (1964—1967 рр.) Г.І. Шаповалов продовжив діяльність в аквалубі «Скіф». Працюючи в Запорізькому обласному будинку технічної інформації та Запорізькому технікумі електронних виробів у 1968—1971 рр., він створює групу аматорів підводного спорту та керує нею. Підводне плавання надихнуло Г.І. Шаповалова на пошук старожитностей на дні Дніпра біля о. Хортиця та в Чорному морі. Згодом підводна археологія стає головною темою у житті Георгія Івановича. Цьому сприяла й вища історична освіта — в 1975 р. він отримав диплом про закінчення історичного факультету Дніпропетровського державного університету. Під час навчання в університеті Г.І. Шаповалов пише статтю «За дніпровськими таємницями» (1970 р.), в якій доводить необхідність створення постійнодіючої підводної експедиції у м. Запоріжжя. Того ж року за його найактивнішою участю така експедиція була створена та працює донині.

Новим етапом у житті Георгія Івановича стала плідна діяльність у Державному історико-культурному заповіднику запорозького козацтва на о. Хортиця, де він спочатку працює за запрошенням дирекції старшим науковим співробітником (1972 р.). У 1973 р. Г.І. Шаповалов стає завідувачем відділу фондів і реставрації заповідника, ініціює створення на о. Хортиці Музею давнього судноплавства на Дніпрі.

Енергія та професіоналізм Г.І. Шаповалова не залишилися непоміченими. З 1974 р. дослідник переходить на роботу до Запорізького обласного краєзнавчого музею, який очолює на початку 1976 р. З цього часу його діяльність назавжди пов'язана з музеєм. Пам'ятаю, як у 1976 р. Георгій Іванович особисто показував нам, співробітникам Вищотарасівської археологічної експедиції Інституту археології, шойно підняті з дна Старого Дніпра залізні якорі. Він з гордістю демонстрував свої цікаві знахідки та пишався ними.

Працюючи директором музею майже 40 років, Г.І. Шаповалов створив команду музейників-ентузіастів, висококваліфікованих фахівців, щиро відданих своїй справі. Його заслугою стало закінчення ремонту будівлі музею та відкриття у 1991 р. оновленої експозиції, до якої увійшли всі останні відкриття працівників музею. Особливою турботою директора відзначається відділ археології, який протягом багатьох років очолює З.Х. Попандопуло. Запорізький музей за ці роки став справжнім центром на-

укової і просвітницької, методичної і краєзнавчої діяльності. Музей співпрацював з такими знавцями Запорізьких старожитностей як В.І. Бідзіля, О.В. Бодянский, В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, В.В. Отрошенко, Ю.В. Болтрик, В.Г. Фоменко, Ф.Г. Шевченко, Б.Д. Михайлов та іншими. На посаді директора музею розкрився талант Г.І. Шаповалова як організатора та керівника, захопленого своєю справою.

За роки керівництва Г.І. Шаповалова музей став одним з найкращих в Україні — як за кількісним складом колекцій, так і за художнім оформленням експозиції. Фонди музею нараховують понад 100 тис. предметів. Музей має археологічні, нумізматичні й етнографічні колекції світового значення. Серед обласних музеїв України археологічна колекція Запорізького музею є найбільшою і найкращою. Увагу відвідувачів привертають дерев'яне колесо доби бронзи, підняте з-під води, модельовані черепи інгульської культури з розкопок співробітників музею, кам'яні сокири, скіфська стела, моноксил-довбанка тощо. Багато в експозиції знахідок черняхівського часу, раннього та пізнього середньовіччя, козацької доби. Дуже цікава експозиція про будівництво та відбудову Дніпрогесу і Запоріжжя за радянських часів. Чільне місце посідає виставка, присвячена походженню герба України. У ній викладені особисті розвідки ювіляра, за якими тризуб походить від морського якоря. При безпосередній участі Георгія Івановича та його колег було створено державні краєзнавчі музеї у Василівці, Гуляйполі, Кам'янці-Дніпровській,

Пологах, Приморську, Токмаку, а також музеї на громадських засадах. У музейній діяльності Георгія Івановича була лише невелика перерва. В 1996 р. Г.І. Шаповалов за конкурсом був обраний начальником управління культури Запорізької обласної державної адміністрації. Наприкінці 1998 р. він повертається на посаду директора Запорізького державного обласного краєзнавчого музею (з 2007 р. комунальний заклад «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради).

Наукове та професійне зростання Георгія Івановича не могло відбутися без вчителів. Такими людьми для нього стали визначний знавець археології Наддніпрянщини О.В. Бодянський і відомий запорізький краєзнавець В.Г. Фоменко. Велика дружба пов'язувала Георгія Івановича з О.В. Бодянським, який казав, що так як Г.І. Шаповалов до нього ставився лише в юності Д.І. Яворницький.

У 1984 р. Г.І. Шаповалов закінчив аспірантуру при Дніпропетровському державному університеті та захистив кандидатську дисертацію. Під час навчання в аспірантурі значну роль у подальшому формуванні ученого відіграла І.Ф. Ковальова, яка спрямовувала його наукові пошуки. Її широкий кругозір, ерудиція, відданість науці, організованість стали прикладом для Георгія Івановича на все життя. Багато чим допоміг ювіляру й директор Інституту археології Ф.П. Шевченко.

Проте музейна робота не єдина сфера діяльності в житті Г.І. Шаповалова. У 1976 р. вчений починає викладати в Запорізькому державному університеті, а пізніше — Запорізькому національному технічному університеті. Тут проявляється ще один бік особистості Георгія Івановича — вміння в яскравій формі донести до студентів власні чималі знання. У 1991 р. йому було присвоєно звання доцента, а в 2003 р. — звання професора кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету. Студенти люблять лекції Г.І. Шаповалова та знають його як досвідченого викладача з різних галузей історичної науки. Уявити, як студенти слухають його лекції, я зміг у 2012 р. під час екскурсії, яку проводив Георгій Іванович у своєму музеї студентам «Києво-Могилянської академії». Молодь слухала його з великою зацікавленістю, була вдячна за цікаву екскурсію.

Серед багатьох учнів Г.І. Шаповалова такі відомі як В.В. Нефьодов (підводний археолог), директор Національного заповідника «Хортиця» М.А. Остапенко, співробітники за-

повідника Д.Р. Кобалія та О.П. Мерущенко. Його багаторічними друзями та співавторами є С.М. Ляшко й О.Ф. Белов.

У 2001 р. Г.І. Шаповалов у Дніпропетровському університеті захистив докторську дисертацію на тему: «Судноплавство у духовному житті населення України (з найдавніших часів до кінця XIX ст.)». Георгій Іванович єдиний в Україні фахівець з історії давнього флоту вищого наукового рівня.

Крім керівництва музеєм і викладацької діяльності, Г.І. Шаповалов веде активну пам'яткоохоронну роботу в обласному товаристві охорони пам'яток історії та культури, де довго очолював археологічну секцію. З ініціативи вченого було створено заповідну територію «Старий Олександрівськ», визнано комплексною пам'яткою історії та археології р. Дніпро в межах Запорізької обл. Міжнародний проект «Давній водний шлях «Із Варяг у Греки» — шлях діалогу, миру і взаємопорозуміння для Європи» був розроблений саме завдяки участі Г.І. Шаповалова. Він один з фундаторів і постійний член Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького.

Варто зазначити, що науковий доробок дослідника становить понад 300 друкованих праць. Вони присвячені результатам археологічних польових і підводних досліджень, розвідкам з семантики сонячної ладі в трипільській культурі, методичним розробкам з музеєзнавства тощо. Вражає широта наукових інтересів ювіляра — від неоліту до сьогодення. Саме завдяки публікаціям Георгія Івановича ми знаємо, як виглядали судна давнього минулого. Протягом останніх років дослідник працює над питанням ролі судноплавства в духовному житті населення території України. Вагомим науковим підсумком розробки цієї теми стало видання Г.І. Шаповаловим монографій: «Корабли веры: Судостроение в духовной жизни древней Украины» (1997 р.) та «Судноплавство у духовності давньої України» (2001 р.).

Також Г.І. Шаповалов займається видавничою діяльністю. З 1991 р. музеєм спільно з історичним факультетом Запорізького національного університету видається фахове видання «Старожитності степового Причорномор'я та Криму», у якому Г.І. Шаповалов є засновником і постійним членом редакційної колегії. Водночас з 2001 р. він є відповідальним редактором науково-теоретичного щорічника «Музейний вісник», який видається Департаментом культури, туризму, національностей і релігій облдержадміністрації та краєзнавчим музеєм.

Окрім цього, Г.І. Шаповалов є талановитим популяризатором історії та археології. Він постійно виступає на телебаченні, радіо, в місцевій пресі. Без його активної участі не організується і не проходить жодна наукова конференція в м. Запоріжжя. Там, де з'являється ця чемна, спокійна, вихована людина, завжди панують науковий пошук, доброзичливість і працьовитість. З впевненістю можна сказати, що знахідки та відкриття Г.І. Шаповалова будуть вивчатися ще не одним поколінням фахівців.

Плідна різнобічна діяльність ювіляра відзначена численними нагородами. В 1995 р. він першим в області був відзначений премією ім. Я.П. Новицького обласного відділення Фонду культури України за особистий внесок у розвиток музейної справи та за пропаганду творчих доробок музею в галузі краєзнавства, етнографії, народної творчості й археології Запорізького краю. У 2003 р. Запорізький обласний краєзнавчий музей визнано одним із найкращих у країні, а Г.І. Шаповалов був нагороджений Дипломом Міністерства культури і мистецтв України як

«кращий директор музею обласного підпорядкування». У 2004 р. він став першим лауреатом премії обласної державної адміністрації за досягнення у розвитку культури Запорізького краю у номінації «За досягнення у розвитку музейної справи». Г.І. Шаповалов отримав Подяку Президента України та Подяку Кабінету Міністрів України. У 2005 р. він одержав «Почесну відзнаку» Міністерства культури та мистецтв України.

Такий вагомий доробок не міг здійснитися без допомоги родини, без міцного тилу, яким стала його дружина Людмила Ігорівна. Як жартиливо каже ювіляр, це його найкраща знахідка в житті.

Усі друзі, колеги й учні шановного ювіляра щиро зичать йому міцного козацького запорізького здоров'я, наукового натхнення та багато років плідної і цікавої праці. Вітаючи Георгія Івановича Шаповалова зі славним ювілеєм, хочеться побажати йому зберегти душевну молодість ще на довгі роки, щоб далі розквітав його талант, щоб він працював на користь країни та Запоріжжя.

С.Ж. ПУСТОВАЛОВ

ДО 60-річчя АНДРІЯ ЮРІЙОВИЧА АЛЕКСЕЄВА

16 серпня 2015 р. виповнилося 60 років видатному російському археологу-скіфознавцю, завідувачу відділу археології Східної Європи та Сибіру Державного Ермітажу, доктору історичних наук Андрію Юрійовичу Алексєєву. Значна частина його життя пов'язана з Україною. Це не випадково, оскільки основний напрям його наукової діяльності — археологія і історія Скіфії. З перших експедицій — у Криму, Західній Україні, в Придніпров'ї у дослідника формувалися уявлення про скіфський світ, про еліту скіфського суспільства. У 1982 р. в Ленінградському університеті А.Ю. Алексєєв захистив кандидатську дисертацію «Чортмлицький курган і його місце серед поховань скіфської знаті IV — початку III ст. до н. е.». Продовженням тематики стала участь Андрія Юрійовича у Чортмлицькій експедиції та вихід монографії «Чертюмлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.» (К., 1991, співав. В.Ю. Мурзін та Р. Ролле). Ця книга давно вже стала класикою сучасного скіфознавства. У 1996 р. в Інституті історії матеріальної культури РАН А.Ю. Алексєєв захистив докторську дисертацію «Хронограф Європейської Скіфії VII—IV ст. до н. е.», на основі якої пізніше вийшла однойменна фундаментальна монографія (СПб., 2003 р.). Разом з монографією-альбомом «Золото скифский царей в собрании Эрмитажа» (СПб., 2012) ці видання фактично є першими науковими працями, присвяченими політичній історії Скіфії і складають золотий фонд сучасного скіфознавства.

А.Ю. Алексєєв неодноразо виступав з доповідями на наукових конференціях, присвячених проблемам археології та стародавньої історії Євразії, які проходили в Росії, Німеччині, Великобританії, США, Туреччині, був учасником міжнародних виставок Ермітажу — таких

як «Золото скіфів» (Південна Корея, Нідерланди), «Бог і людина» (Японія), «Два обличчя Ермітажу» (Німеччина), «Золоті олені Євразії» (США, Італія, Росія) та багатьох інших. Він завжди був бажаним гостем наукових конференцій в Україні. Охоче допомагає молодим науковцям — часто приїздить до Києва як опонент — уважний, прискіпливий, але дуже толерантний і доброзичливий.

Шановний Андрію Юрійовичу! Українські скіфознавці від щирого серця вітають Вас з ювілеєм і бажають Вам довгих років життя, міцного здоров'я, творчих успіхів, нових відкриттів, яскравих виставок, нових книг. Ми сподіваємось, що добрі стосунки між двома центрами скіфської археології у Києві та Санкт-Петербурзі залишаться такими ж теплими та дружніми, якими вони були впродовж багатьох років.

Н.О. ГАВРИЛЮК

© Н.О. ГАВРИЛЮК, 2015

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ КРАПІВІНОЇ

29 серпня 2015 р. виповнилося б 65 років з дня народження Валентини Володимирівни Крапівіної — нашої колеги, друга, вченого-антикознавця, доброї чуйної людини. Два роки тому пішов з життя прекрасний фахівець, талановитий дослідник, організатор науки, відважний захисник археологічних пам'яток, в першу чергу — Ольвії та її округи.

Своє життя від закінчення у 1973 р. Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка до останнього дня В.В. Крапівіна присвятила археології, античності, Ольвії. Вона була Господинею Ольвії, її душею. Саме Ольвії присвячена її кандидатська дисертація, що була захищена у 1988 р. Ця роботи стала основою для її монографії «Ольвія. Матеріальна культура I—IV ст. н.е.» (Київ, 1093), яка донині є ледь не єдиною узагальнюючою роботою з археології Ольвії римського часу. Валентина Володимирівна автор 216 наукових праць, серед яких крім згаданої монографії декілька колективних праць (вона вважала, що роботи присвячені результатам досліджень такої складної пам'ятки як Ольвія пишуться фахівцями з різних напрямків археології. Тільки тоді вони відображатимуть якісно і повною мірою всю матеріальну культуру міста). Вже тяжко хвора вона написала і здала до друку близько 15 статей. Вони, як і її монографія «Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди» (Київ, 2014), яка могла бути основою дуже цікавої докторської роботи, вийшли вже після її смерті.

Валентина Володимирівна поєднувала в собі здавалося б зовсім несумісні якості — чудові організаторські здібності, твердість і рішучість характеру з доброзичливим ставленням до

© Н.О. ГАВРИЛЮК, 2015

людей, уміння м'яко і ненів'язливо порадити, вирішити життєві проблеми. У цьому, мабуть, полягає її феномен — багаторічне керівництво великою і складною Ольвійською експедицією Інституту археології у непрості часи.

В.В. Крапівіна була яскравою особистістю, різнобічно освіченою, неординарною людиною. Нам не вистачає її відкритості, доброти, іноді іронічності, жіночої чарівності. Даниною її пам'яті стала збірка статей з античної тематики, яка вийшла до її ювілею — «OLBIO. In memoriam V.V. Kravivina» (Київ, 2015). Широке коло авторів цього видання, не тільки з України, але й із закордону, свідчить про повагу і любов до Валентини Володимирівни та про те що пам'ять про неї живе у наших серцях.

Н.О. ГАВРИЛЮК

СТОРІНКИ З ЖИТТЯ (Пам'яті ВОЛОДИМИРА ОПАНАСОВИЧА КРУЦА)

Уперше ми зустрілися з Володею Круцом у 1959 році, під час кримської експедиції Сергія Миколайовича Бібікова. То була гарна школа польової археології. Копали мезолітичну стоянку в печері Фатьма-Коба, відвідували також і Кара-Кобу, Мурзак-Коба. У вихідні дні під керівництвом «досвідченого туриста» Володимира Збеневича, ходили у походи Кримом: Херсонес, Мангуп, Батилиман та інші незабутні місця. Компанія була дружня; розмови біля вогнища на фоні Місяця, що відбивався в морі. Серед усіх був Володя Круц — скромний, завжди усміхнений, готовий прийти на допомогу у будь-якій ситуації.

У цьому ж році невелика експедиція — шестеро сміливих під керівництвом Юрія Георгійовича Колосова вирушила у гірський Крим у пошуках неолітичної стоянки. У перервах між розкопками, далеко від житла, продовольчу проблему вирішували шляхом полювання. І тут Володя проявив свої здібності. Його трофей — козуля — був головним частуванням на вечері, куди запросили й лісника.

Ми дружили не тільки в експедиціях — ми разом ішли по життю, допомагаючи одне одному у нелегкому тодішньому побуті. Зустрічалися з усіх святкових приводів разом із сім'ями і дітьми. На час капітального ремонту нас переселено з комуналки на вулиці Володимирській в окрему квартиру на вулиці Глибочицькій. У гості прийшла молодь Інституту археології, був і Ян Гурба з польськими колегами. Але запам'яталася мені дворічна донька Володі, Оксана Круц, яка танцювала на підлозі біля вази з півоніями, а навкруги шумно вирішувалися археологічні та «світові» проблеми. Пізніше вечірки перемістилися до Круців, новорічні свята часто супроводжувалися костюмованими маскарадами.

Все ж головною для всіх залишалась археологія. Пам'ятаю підготовку до конференції, здається, всесоюзної. Уся молодь під керівництвом Нори Яковенко готувала виставку. Стенди оформлював Сергій Дмитрович Крижицький. Особливо добре вийшла вітрина й гірка з посудинами пізньотрипільських пам'яток

© О. ЦВЕК, І. МОВЧАН, 2015

Фатьма-Коба, Крим, 1959 р.

Подніпров'я Юрія Миколайовича Захарука. Оглянувши виставку, він висловив жаль, що не має наступника, а ми всі разом вказали на студента Володю Круца, який допомагав нам, а тепер скромно стояв неподалік. Так він прийшов у Трипілля. Під керівництвом Юрія Миколайовича була написана і захищена дисертація В.О. Круца, присвячена трипільському Подніпров'ю. У той час було заборонено святкувати захисти наукової роботи у ресторані чи кафе. Та. Мабуть, на щедрі святкування не було й коштів. Зібрались ми з цього приводу в нас, у недавно отриманій від Академії квартирі на Брест-Литовському проспекті. Офіційно, для вигляду святкували «День Народження» Анатолія Кубишева.

Поклавши в основу теоретичні розробки Ю.М. Захарука про типи пам'яток, В.О. Круц побудував монографічне дослідження. У 1977 році виходить його книга «Пізньотрипільські пам'ятки Середнього Подніпров'я», яка стала першим зведенням, присвяченим цій проблемі. Актуальна вона і до сьогодні. Дуже високу оцінку дали монографії В.М. Массон і Г.Ф. Коробкова. За прикладом В.О. Круца розробку про види пам'яток я використовувала в своїх дослідженнях по східному Трипіл्लю, а пізніше в монографії по ранньому Трипіл्लю цю методику використав В.Г. Збеневич.

У важкі моменти життя, археологічного чи побутового, Володя Круц завжди поспішав за допомогою. Коли ми довго не могли знайти майданчика на поселенні в Шкаровці, Володя разом із Григорієм Загнієм із магнітометром обстежили пам'ятки й виявили об'єкти на іншому боці каналу, на глибині більше метра. Завдяки їм ми відкрили в 1970—1971 роках житла, виробничі об'єкти, святилище. У 1974 році у Веселому Куті Володя по плямах обмазки знімав перший геодезичний план, а креслив його Іван Мовчан. У подальшому за цим планом було проведено багаторічні розкопки поселення. Ось, мабуть, у той час і виник «замок» — дружній трикутник — Загній, Мовчан, Круц. Ця дружба тривала все життя.

Пам'ятаю, в один із візитів у Веселий Кут, де проходили республіканські курси підвищення кваліфікації археологів, сидючи біля вечірнього вогнища, Володимир Опанасович розказав про свої розвідки на Волині, а ми йому розповіли про великі поселення на Тальновщині, відкритих по аерозйомках К.В. Шишкіна. На той час він дешифрував з допомогою В.П. Стефановича більш ніж 100 трипільських поселень і серед них найбільше — Тальянки. Незабаром я розпочала розкопки в Веселому Куті, найбільш ранньому поселенні цієї групи, а у Майданецькому — М.М. Шмаглій. Ми запропонували Володі долучитися до нас у дослідженні цього важливого для Трипілля регіону.

Минув час, і доля пов'язала життя В.О. Круц з цим краєм назавжди. В Інституті археології створюють трипільську комплексну експедицію під керівництвом Івана Івановича Артеменка. Мета експедиції — вивчення великих трипільських поселень; намічено подальші роботи у Веселому Куті, Майданецькому. Створюють нові загони в Доброводах і Тальянках. В.О. Круц доручено розкопки найбільшої із цих пам'яток — Тальнівського поселення.

Подальші роки життя Володимир Опанасович пов'язані з дослідженням цієї унікальної. Але трудомістких пам'яток. І тільки його скромність не дозволила говорити про значущість його праці, покладеної на розкопки цього поселення. Адже, Тальянки — це одна із найважливіших пам'яток для давньої історії України.

На мій погляд, вона має всесвітнє значення поряд із єгипетськими пірамідами, пам'ятками Убейда і Урюка й іншими. Мабуть, зрозумівши це, Володимир Опанасович залишає Київ і назавжди оселяється Тальянках-Легедзіно, присвятивши себе вивченню цього феноменального явища археології.

Характерним для В.О. Круца було прагнення будувати свої дослідження на основі даних точних та природознавчих наук. Можливо, позначилось його навчання, до переходу на історичний, на фізико-математичному факультеті університету ім. Т.Г. Шевченка. Про це свідчить унікальний план Тальянок, створений ним разом із колегами геофізиками: Г.Ф. Загнієм, В.П. Дудкіним, О.М. Русаковим, В. Голубом, А. Хоменком. Також на точних розрахунках побудовано його демографічні й палеоекономічні розробки. Останнє дослідження, проведені з німецькими колегами, допомогли Володимиру Опанасовичу зробити сенсаційне відкриття — розкопати гончарний обпалювальний комплекс на краю Тальнівського поселення. Ці роботи принесли нові дані для розкриття таємниць гончарного виробництва Трипілля.

Володимир Опанасович був прекрасним польовим. Про це свідчать його архівні й опубліковані звіти. Доповнені статтями та монографіями В.О. Круц, вони стануть фундаментом для вирішення його колегами й учнями проблеми трипільської спільності.

Доля розпорядилася так, що два друга, дослідники Тальнівського поселення, поховані на його краях. Г.Ф. Загній на кладовищі в Тальянках, а В.О. Круц на кладовищі а Легедзіно. Неначе два сторожі навечно поставлені історією для охорони однієї з найбільш значущих археологічних пам'яток, що зберігають ще багато нерозгаданих таємниць.

З а декілька днів до смерті, уже будучи важко хворим, Володя відвідав нас на Осокорках, і наче світлий промінь приніс радість у наше вже не зовсім легке життя.

Володя пішов у вічність, але пам'ять про нього, про його посмішку, щирість, доброту, — назавжди лишилась у наших серцях. А його праці будуть джерелом для пізнання давньої історії України.

Олена Цвек, Іван Мовчан.

НАШІ АВТОРИ

ВАЛЬЧАК Сергій Борисович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології Російської академії наук

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, volodargrad@ukr.net

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, gavr51@mail.ru

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, comandor_a@mail.ru

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КОТЕНКО Вікторія Володимирівна — аспірантка кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАНУ, suraganga@yandex.ru

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович — доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет

МАКАРОВИЧ Пшемислав Казимирович — доктор хаб., професор Університету ім. Адама Міцкевича в Познані, przemom@amu.edu.pl

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, milan_1@ukr.net

ПАНКОВСЬКИЙ Валентин Борисович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАНУ, vpns@ukr.net

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзи Інституту археології НАНУ

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАНУ, razum_22@rambler.ru

СКОРІКОВ В'ячеслав Анатолійович — археолог-аматор, краєзнавець (м. Луганськ), sscor2013@yandex.ua

ХАРДАЄВ Володимир Михайлович — завідувач науково-дослідного відділу експозиції Музею історичних коштовностей України

ШАТІЛО Людмила Олександрівна — аспірантка відділу енеоліту-бронзової доби Інституту археології НАНУ, milashatilo@gmail.com

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ; аспірантка кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія», ira.sheiko@gmail.com

ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Євген Ігорович — реставратор Фастівського державного краєзнавчого музею, співробітник Фастівської археологічної експедиції, veleslav31@yandex.ru

МОВЧАН Іван Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

ЦВЕК Олена Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИМ	— Археологические исследования в Молдавии
АЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
БЧ	— Боспорские чтения
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДАЗ	— Донецький археологічний збірник
ЗРАО	— Записки русского археологического общества
КСАН	— Корпус случайных археологических находок
КСИА	— Краткие сообщения Института археологи
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
ОАК	— Отчет Императорской археологической комиссии
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПИФК	— Проблемы истории, филологии и культуры
РА	— Российская археология
РСМ	— Раннеславянский мир
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ТГЭ	— Труды государственного Эрмитажа
Труды XII АС	— Труды XII археологического съезда
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації
АН	— Archeologica Hungarica
BPS	— Baltic-Pontic Studies
BSS	— Black Sea Studies
JAMT	— Journal of Archaeological Method and Theory